

Under kampen 1410-1435 mellem den danske konge Erik af Pommern og de holstenske grever om magten over hertugdømmet Slesvig fik hertug Wilhelm af Lüneburg i 1429 20.000 mark Lübecksk af hansestæderne Lübeck, Hamborg og Lüneburg for i 4 uger at føre krig mod den danske konge. Han valgte at forsøge at erobre Aabenraa og borgen Brundlund.

Aabenraa og Brundlund efteråret 1429

INDHOLDSFORTEGNELSE

1. Indledning	s. 3
Baggrund for aftalen med hertug Wilhelm af Lüneburg	
Forleningerne 1386 og 1396	
"Begyndelsen til fremtidige ulykker"	
Dommen i Nyborg og nye kampe	
Hansestædernes indtræden i konflikten	
Flensborgs erobring og fredsaftalen	
Hertug Wilhelm af Lüneburg	
Kontrakten med hansestæderne	
Betalingen af solden	
2. Kilder	s.14
3. Mål, vægt og mønt	s. 23
Fra liter til kilo	
Øl og vin	
Salt	
Vægt – pund	
Regnings- og betalingsmønt	
Forholdet mellem de forskellige mønter	
4. Soldater og andet personel i hertug Wilhelms hær	s. 32
Hansestædernes kontrakter	
Den Tyske Ordens kontrakter	
(Syd)tyske byers kontrakter	
Antallet af soldater og deres sold	
Andet personel og deres sold	
5. "Uden mad og drikke" –	s. 45
Hvad kom der på bordet?	
Brød – og grød	
Kødforbruget	
Grøntsager, frugt og nødder	
Urter og krydderier	
Noget at drikke!	
Fastemad og standsmæssig spise	
Køkkenudstyr	
6. Logistik	s. 51
Forskellige proviant- og materiellister	
Heste og vogne	
7. Forplejningsregnskabet	s. 57
Minimumsudgifter til forplejning	
Udgifter til forplejning: "De reelle"	
Dyrenes mad	

8. Hæren på march – marchen mod Aabenraa	s. 73
Marchhastighed	
Lejren	
9. Borgen og byen	s. 76
Aabenraa - Oppenra	
10. Belejringen af Brundlund	s. 81
Belejringskunst	
Bliden - Behov for eksperter	
"Bussen"	
"Bussens" brug og effektivitet	
Mindre fjernvåben	
Krudt og ammunition	
Stigen og andre redskaber	
Brundlunds besætning og bevæbning	
Begyndelsen på belejringen – og afslutningen	
11. Udgifterne til belejringsudstyr og logistik	s. 95
Heste og vogne	
Tunge våben – blider og kanoner	
Krudt og ammunition	
Redskaber, værktøj og tønder	
Erstatninger for heste og våben	
Ingen tal	
Nogle af udgifterne til belejringen og manglende tal	
12. Hjem igen	s. 102
Plyndringer	
Brandskatning	
Løsepenge	
Deling af byttet	
Det samlede regnskab	
Afslutning	
Efterskrift	
Bilag 1: Priser til forplejningsregnskabet	s. 110
Bilag 2: "...was gehört zu speisen 2000 person auf 8 tag"	s. 117
Bilag 3: Priser for våben, værktøj, heste og andet til lejren	s. 118
Bilag 4: 6 regnskaber fra Rostock 1416-18 og 1427-28	s. 123
Bilag 5: Liste over andet personel og deres sold	s. 134
Bilag 6: Oversigt over posterne i det samlede regnskab	s. 135
Bilag 7: To kort	s. 137
Ekskurs 1: En "hjelms"	s. 138
Ekskurs 2: Vitaliebrødre – lejesoldater med ret til selvaflønning	s. 140
Ekskurs 3: "Som sild i en tønde"	s. 151
Kilder og litteratur	s. 154

1. Indledning

Under kampen 1410-1435 mellem den danske konge Erik af Pommern og de holstenske grever om magten over hertugdømmet Slesvig fik hertug Wilhelm af Lüneburg i 1429 20.000 mark lübecksk af hansestæderne Lübeck, Hamborg og Lüneburg for i 4 uger at føre krig mod den danske konge. Han valgte at forsøge at erobre Aabenraa og borgen Brundlund.

Når belejringen og indtagelsen af Aabenraa og Brundlund nævnes i forbindelse med kampen om Sønderjylland, er det som regel i få sætninger eller som en del af beskrivelsen om erobringen af Flensborg i 1431. Dette gør sig gældende for både den danske og tyske historieskrivning.

I 1851 skriver Waitz: "Herzog Wilhelm von Braunschweig zog für Sold auf vier Monate nach Schleswig und half den Holsten Apenrade und das benachbarte Schloss Brunlund erobern (Septemb.), das diese dann aufs neue befestigten und zum Stützpunkt für weitere Streifzüge machten".¹

Hos Erslev i 1901 findes den længste skildring: "Fredsmødet i Nykøbing var næppe endt, før Stæderne Lübeck, Hamburg og Lüneburg traf Aftale med Mægleren, Hertug Vilhelm, om at han og hans Broder skulde træde i deres Tjeneste; med tre hundrede Glavind skulde de 4 Uger igennem hjælpe dem mod Kong Erik og derfor have 20 000 Mark lybsk. Med disse Tropper kom Hertugen nu Holstenerne til Hjælp, og Kampen i Slesvig tog derved et nyt opsving. Tyskerne trængte frem langt Nord paa og indesluttede Staden Aabenraa med det derved liggende Slot Brunlund; efter fire Ugers Belejring blev Slottet taget med Storm og endnu stærkere befæstet end tilforn. Det var et vigtigt Fremskridt, ikke mindst fordi de Danskes Forbindelse med Flensborg over Land derved blev lukket eller i det mindste gjort meget vanskelig. Efter dette i September vundne Resultat forlod Hertug Vilhelm atter Sønderjylland."²

Daenell skildrer angrebet på denne måde i 1902: [] "entschlossen sich die Städte nun zu kräftiger Unterstützung der Holsten. Lübeck, Hamburg und Lüneburg gewannen durch weitere große Zahlungen zu dem Zwecke die kriegerische Hilfe Wilhelms von Lüneburg mit 400 Gleven auf einen Monat. Mit diesen und einem holsteinischen Aufgebot unternahm er Mitte September einen Glücklichen Vorstoß nach Norden, der die Stadt Apenrade und das nahe gelegene Schloß Brunlund nach tapferem Widerstande der dänischen Besatzung in die Hände der Holsten brachte."³

I et større værk som *Sønderjyllands Historie. Fremstillet for det sønderjyske Folk* fra 1956 står der: [] "og Kampen i Sønderjylland blussede som Følge deraf op paa ny. De forenede tyske

¹ Waitz 1851, s. 332. "Hertug Wilhelm af Braunschweig tog for sold fire måneder til Slesvig og hjalp holstenerne med at erobre Aabenraa og det nærliggende slot Brunlund (sept.), og han befæstede dette på ny, og gjorde det til støttepunkt for nye strejftog."

² Erslev 1901, s. 247f.

³ Daenell 1902, s.346f. [] "besluttete stæderne sig nu til kraftigere støtte af holstenerne. Lübeck, Hamborg og Lüneburg vandt gennem yderligere store betalinger til formålet Wilhelm af Lüneburgs hjælp med 400 glever i en måned. Med disse og et holstensk opbud foretog han i midten af september 1429 et heldigt fremstød mod nord, som bragte byen Aabenraa og det tæt ved liggende slot Brunlund – efter tapper modstand af den danske besætning – på holstenernes hænder."

Styrker lejrede sig foran Aabenraa, og efter fire Ugers Forløb lykkedes det dem at storme det nærliggende Slot Brundlund og sætte sig fast her.”⁴

Geschichte Schleswig-Holsteins fra 1984 skildrer det således: “Dieser [Herzog Adolf] hatte nämlich gemeinsam mit lüneburgischen Soldrittern einen Vorstoß weit in das nördliche Schleswig hineingewagt und dabei die Stadt Apenrade und das bei ihr liegende Schloß Brundlund erobern können (1429). So besaßen die Herzöge nun einen Stützpunkt im Rücken Flensburgs”.⁵

Bogen *Aabenraas ældre historie* fra 1992 beskriver det lidt anderledes: “I 1429 blev Aabenraa overrendt af en hanseatisk lejetrophær, der plyndrede byen for alt af værdi. Også omegnens beboere led overlast. Bønderfolk fra Løjt flygtede nordpå, og mod vest nedbrændte kirken i Ønlev (senere afløst af Hjordkær kirke), samt landsbyerne Årslev og Søst. Det lille bondesamfund Hessel i det nuværende Tøndervejskvarter forsvandt for stedse og mindes nu til dags kun som gadenavn.”⁶

I *Sønderjyllands Historie I. Indtil 1815* fra 2008 står der kort: “I 1429 blev Aabenraa erobret af holstenerne, []”.⁷

Den seneste skildring, jeg har fundet, er denne: “ [] Desuden skulle slottet forsvare byen mod indtrængende fjender. I 1429 blev det endnu forholdsvis unge slot indtaget af holstenerne i deres krig mod den danske konge Erik af Pommern. Det skete ved en længerevarende belejring, hvorunder besætningen blev sultet ud og borgen erobret”.⁸

Kilderne til belejringen er forskellige dokumenter og krøniker, der henviser til eller kort beskriver indtagelsen af Åbenrå og Brundlund.⁹ Centralt står en kontrakt, der bestemmer, at hertug Wilhelm af Lüneburg skal have 20.000 mark lübecksk af de 3 hansestæder Lübeck, Hamborg og Lüneburg for i 4 uger at føre krig mod den danske konge Erik af Pommern.¹⁰ Hertug Wilhelm skulle selv sørge for alt: mandskab, proviant, transportmidler, redskaber af forskellig art, ammunition, belejringsredskaber, mulighed for reparation af udstyr osv.

Det er oftest resultatet – sejren eller nederlaget – der bliver beskrevet, mens forberedelserne, omkostningerne, belejringen og indtagelsen af borge sjældent bliver skildret i enkeltheder. Den følgende undersøgelses mål er derfor at forsøge at beskrive – ved hjælp af *analoge slutninger*, “forbedrede skøn” eller “vidensbaserede spekulationer” – hvordan krigstogtet **kan** være foregået, og hvordan et fiktivt regnskab for omkostningerne ved togtet **kan** have set ud. Der vil med et mere moderne udtryk blive forsøgt en form for “*augmented*

⁴ Olrik 1956, s. 82.

⁵ Hoffmann 1984, s. 253f. Her lader det til, at begivenhederne i 1428 og 1429 bliver blandet sammen. Se nedenfor s. 8. “Denne [hertug Adolf] havde nemlig i fællesskab med lüneburgske lejesoldater vovet et fremstød langt ind i det nordlige Slesvig og derved kunnet erobre Aabenraa og det nærliggende slot Brundlund (1429). På den måde var hertugerne i besiddelse af et støttepunkt i ryggen af Flensborg.”

⁶ Gregersen 1992, s. 9.

⁷ Poulsen 2008, s. 146.

⁸ Jespersen 2010, s. 13.

⁹ Se det næste kapitel 2. **Kilder**.

¹⁰ Se 2. **Kilder**, s. 13ff.

rekonstruktion" af belejringen og udgifterne dertil. Dækkede de 20.000 mark lübecksk hertug Wilhelms omkostninger, og var der måske ovenikøbet et overskud til ham selv?

Priser på alskens varer findes der i kildesamlinger og i litteraturen en del spredte oplysninger om. Det kan volde problemer og give unøjagtigheder, når priserne ikke alene er fra forskellige år, men også fra områder eller byer, der ligger langt fra Slesvig eller Holsten, ikke mindst når beløb skal omregnes til sammenlignelige størrelser. Vil det derfor være muligt at finde tal, der kan være med til at anskueliggøre, hvilke omkostninger, der kan have været forbundet med de 4 ugers krigstogt til Aabenraa?

Hvordan kan belejringen og indtagelsen af Brundlund være foregået, og hvad kan hertug Wilhelms samlede omkostninger for en måneds krigstogt have været?

Baggrund for aftalen med hertug Wilhelm af Lüneburg

Den væbnede konflikt mellem den danske konge Erik af Pommern og de holstenske grever om Slesvigs tilhørsforhold havde varet siden 1410. Krigshandlinger, våbenhviler og forhandlinger afløste hinanden, og de fattige holstenere havde den danske konge i 1429 endnu ikke kunnet besejre på trods af de store ressourcer, han havde til sin rådighed.

For at forstå baggrunden for konflikten er det nødvendigt at gå tilbage til tiden efter kong Valdemar Atterdags død i 1375, hvor holstenerne udnyttede den uafklarede situation omkring, hvem der skulle efterfølge ham. I løbet af kort tid besatte de store dele af Sønderjylland, og ved at støtte hertug Albrecht IV af Mecklenburg i hans kamp for at blive valgt til dansk konge, håbede de også at kunne opnå legitim ret til hertugdømmet.¹¹

Kampen om den danske trone endte dog med valget af den norske Oluf, hvis mor, Valdemar Atterdags datter Margrete, blev valgt til hans formynder. Hun stod imidlertid over for flere store opgaver: kronens finanser var i en miserabel forfatning, og i Sverige forestod en svær kamp mod kongen, den mecklenburgske Albrecht III. Oluf kunne gøre krav på den svenske trone efter sin bedstefar Magnus, som Albrecht havde fordrevet.¹²

Forleningerne 1386 og 1396

For ikke at skulle kæmpe på flere fronter måtte Sønderjyllands forhold ordnes – foreløbigt. Eller som *Holstenerpræsten* udtrykte det: "På den Tid vilde nævnte Dronning, der var en meget snedig kvinde, ikke på en Gang samtidig antænde flere Ilde".¹³ På en hansedag i Lübeck i 1386 blev det aftalt, at holstenerne skulle besidde hertugdømmet Slesvig¹⁴ arveligt mod til gengæld at gøre lenstjeneste for Danmark, og at der af den holstenske greveslægt altid kun var én, der skulle være hertug i Slesvig.¹⁵ Den 15. august 1386 blev grev Gerhard VI på et Danehof i Nyborg forlenet med hertugdømmet Sønderjylland.¹⁶

¹¹ Der er tale om den såkaldte "Grevesmühlen aftale". Se Albrechtsen 1981, s. 22-39.

¹² Se om denne kamp hos Erslev 1882, Linton 1971, men først og fremmest Bøgh 2003.

¹³ *Holstenerpræsten*, s. 90.

¹⁴ Det område, som kampen drejede sig om, havde i samtiden to navne, Sønderjylland og Slesvig, der begge blev benyttet. Se Albrechtsen 1981, ekskurs 1, s. 279f., eller Henningsen; Hansen 1997, s. 5-26.

¹⁵ Linton 1971, s. 158f; *Detmar*, s. 590.

¹⁶ *Detmar*, s. 596.

Oluf døde pludseligt i 1387, og det lykkedes Margrethe at få valgt sin grandnevø Bugislav til dansk konge under navnet Erik af Pommern. Retsligt set var det derfor nødvendigt med en ny forlening af Sønderjylland, og denne fandt sted i Assens i 1396.¹⁷

"Begyndelsen til fremtidige ulykker"¹⁸

I 1404 angreb holstenerne Ditmarsken, og hertug Gerhard og flere hundrede af hans mænd blev dræbt.¹⁹ Hans enke Elizabeth sad tilbage med tre mindreårige sønner²⁰, og hun søgte derfor hjælp hos dronning Margrethe, som straks så de muligheder, der her bød sig.²¹ Erik af Pommern blev værge for de tre sønner, og Margrethe begyndte, ved hjælp af køb eller pant at erhverve store områder i Sønderjylland.²² I 1409 fik Erik af Pommern også holstenerne til at pantsætte Flensborg for 10.000 mark lübecksk.²³ Forskellige episoder førte dog efter kort tid til åben kamp mellem parterne. Holstenerne fik forstærkning fra Elizabeths brødre fra Lüneburg, og også nordfriserne kom til hjælp, og en stor dansk hær, der var sendt ud fra Flensborg, blev i 1410 slået af holstenerne og deres allierede ved Eggebek lidt syd for byen.²⁴

I marts 1411 blev der sluttet en femårig våbenstilstand, og dronning Margrete fik, foruden det hun allerede var i besiddelse af, den nordlige del af hertugdømmet med Flensborg, Tønder og de frisiske områder i pant.²⁵ De følgende fredsforhandlinger skulle foregå i Nyborg, og striden afgøres efter dansk ret. Kunne man ikke blive enige, skulle afgørelsen overlades til den tyske kejser Sigismund, men dommen skulle stadig afsiges efter dansk ret.

I den følgende tid provokerede Erik af Pommerns opførelse af en ny borg uden for Flensborg holstenerne til et angreb. Det lykkedes for en af de førende holstenere, Erik Krummedige, at erobre Flensborg by i 1412, men den nyopførte borg på Mariebjerg lykkedes det ham ikke at indtage. Efter en voldgiftskendelse måtte holstenerne udlevere det erobrede igen,²⁶ og Margrethe og Erik af Pommern blev hyldet af byens borgere.²⁷ "Fiktionen om pantelen og lignende tidsbestemte ordninger var da for længst forladt. Nu var der udelukkende tale om flensborgernes forhold til Danmarks konge og rige".²⁸ Få dage senere, den 28. oktober, 1412 døde dronning Margrethe ombord på sit skib i Flensborg fjord.

¹⁷ Albrechtsen 1981, s. 312f.

¹⁸ *Holstenerpræsten*, s. 106.

¹⁹ *Holstenerpræsten*, s. 102ff.

²⁰ Heinrich (1397-1427), Adolf (1401-1459), Gerhard (1405-1433).

²¹ Erslev 1882, s. 393.

²² Gregersen 1974, s. 113ff.

²³ <https://diplomatarium.dk/dokument/14090921001> (hentet 30-1-2021).

²⁴ *Holstenerpræsten*, s. 115. "Thi én Holstener vejede i slaget op mod 5 Danske". Om der virkelig har været fem gange så mange danskere som holstenere er ikke sandsynligt, men interessant er det, at mange af krigshandlingerne til lands blev vundet af holstenerne uden besvær.

²⁵ *Dipl. Fl. I*, nr. 57, s. 181.

²⁶ *Dipl. Fl. I*, nr. 62 og 63, s. 197-203.

²⁷ *Dipl. Fl. I*, nr. 64, s. 203-04.

²⁸ Gregersen 1974, s. 117.

Dommen i Nyborg og nye kampe

I sommeren 1413 indkaldte Erik af Pommern til Danehof i Nyborg.²⁹ Her anklagede han holstenerne for *feloni*, det vil sige de havde ført krig mod lensherren, og dommen var klar: Hertugdømmet Sønderjylland blev frakendt Elizabeth og hendes tre sønner som tilbagefaldet len på grund af brudt troskabsed.³⁰ Holstenerne rettede sig dog ikke efter dommen.

I 1415 var der indkaldt til et koncil i Konstanz (for bl.a. at løse Kirkens problem med lidt for mange paver), og en af de mange ting, der blev forhandlet ved siden af, var striden mellem Erik af Pommern og de holstenske grever. I en dom bekræftede kejser Sigismund kendelsen fra Nyborg.³¹ Det kan ikke undre; Erik af Pommern støttede Sigismund under koncilet, og desuden var Sigismund hans fætter.³²

En ting var at have juraen i orden, en anden var at have magt til at sætte den igennem. Militært stod kongen stærkt, hvilket var årsag til, at en række af de holstenske adelige, der havde besiddelser i Sønderjylland, gik over på kongens side. Borgen ved Flensborg blev kraftigere befæstet, og der blev i 1415 opført en række befæstninger tværs over landet.³³

Holstenerne bøjede sig ikke for Sigismunds afgørelse, og efter våbenstilstandens udløb i 1416 fortsatte kampen. De åbnede havnene for sørøvere/kapere, de såkaldte *vitaliebrødre*³⁴, og midt om vinteren 1417 kom hertug Wilhelm af Lüneburg sammen med andre adelige fra Nordtyskland til Holsten. Hele den vestlige del af Sønderjylland blev angrebet; Tønder slot indtaget, og holstenerne lod sig hylde i de omkringliggende frisiske herreder.³⁵ En dansk styrke, der prøvede at vinde det tabte tilbage, blev slået tilbage af friserne.³⁶

Også med hertug Albrecht af Mecklenburg, søn af den tidligere konge i Sverige, indgik holstenerne i 1417 et forbund. Områder i Sønderjylland, der måtte blive erobret, kunne holstenerne beholde, mens den mecklenburgske hertug skulle have, hvad der ellers blev erobret.³⁷ I sommeren 1417 kom han til Holsten med 400 *glever*.³⁸

Situationen blev dog yderst alvorlig, da Erik af Pommern den 18. juli 1417 indtog Slesvig by. Hertugernes onkel, den gamle grev Heinrich, tog hurtigt til Hamborg, hvor det lykkedes for ham at få indbyggerne til at indgå et forbund med holstenerne.³⁹ Kongen forlod kort tid efter byen igen.

²⁹ Danehof havde ikke været afholdt siden forleningen i 1386, og det blev da også det sidste.

³⁰ Dommen findes trykt i *Dipl. Fl. I*, nr. 66, s. 206-21. Se også Erslev 1901, s. 4-12.

³¹ Kejserens dom findes trykt i *Antisl. Fr. Bd. 4* (Hft. XIV), s. 27-31; Erslev 1901, s. 13.

³² Dahlerup 1989, s. 54. Ret beset var Sigismund konge af det tysk-romerske rige. Kejser blev han i 1433.

³³ Hoffmann 1984, s. 242; Erslev 1901, s. 25. Kongsborg ved Slien, Vedelspang nordøst for Slesvig, en borg ved Lindå lige over for Stubbe i Svansen, og Friserborg ved floden Trene i nærheden af Svavsted.

³⁴ Se **Ekskurs 2: Vitaliebrødre – lejesoldater med ret til selvaflønning**.

³⁵ Erslev 1901, s. 32, note 42.

³⁶ Erslev 1901, s. 32.

³⁷ *Repertorium I*, nr. 5653; Jahn 1828, s. 97f.

³⁸ *Korner A* §890, s. 124. *Rufuskrønike*, s. 101 har 200 mand (til hest). I aftalen er der ingen tal, der tales kun om fordelingen af det bytte man ville tage. Om gleve/glavind se kapitel 4. **Lejesoldater og andet personel i hertug Wilhelms hær**, s. 38.

³⁹ Erslev 1901, s. 41f.

I november 1417 lykkedes det for de 6 vendiske hansestæder Lübeck, Hamborg, Rostock, Stralsund, Lüneburg, og Wismar⁴⁰ at få sluttet en 1-årig våbenstilstand, der senere blev forlænget til september 1420.⁴¹ Inden udløbet blev kampene dog genoptaget, og Erik af Pommern indtog i sommeren 1420 Femern, hvor hans tropper anrettede et veritabelt blodbad.⁴²

Kongens stilling blev udfordret, da Sønderjyllands største jordbesidder, Klaus Limbek, i 1421 gik over til holstenerne. Hans borg Tørning blev belejret af danske styrker, og holstenerne sendte en hær til undsætning. Ved Immervad, nogle kilometer syd for Tørning, led de danske styrker på ny nederlag til holstenerne og deres forbundsfæller, og i følge et gammelt vers fik danskerne "et fandens bad".⁴³

I 1424 afsagde Kejser Sigismund igen en dom, der bekræftede, at Sønderjylland var en del af det danske rige,⁴⁴ og Erik af Pommern tog på pilgrimsrejse til Jerusalem.⁴⁵ Året efter var han tilbage og gjorde forberedelser til at genoptage kampen, men det lykkedes for hansestæderne at få kongen til at gå med til endnu et mæglingsforsøg.⁴⁶

Hansestædernes indtræden i konflikten

I løbet af konflikten havde Erik af Pommern flere gange forsøgt at få Lübeck og de andre hansestæder til at støtte sig i kampen om Sønderjylland. Foruden hansestædernes handel i de tre nordiske riger, var der endnu et område, hvor hansestæderne og kongen havde fælles interesser. De holstenske vitaliebrødre var stærkt generende for handelen både i Østersøen og i de indre danske farvande. Både i 1416 og 1417 udrustede de vendiske hansestæder (hvor de vigtigste var Lübeck, Hamborg, Wismar, Rostock, Stralsund og Lüneburg) såkaldte fredsskibe,⁴⁷ men uden den store succes.

Lübecks modvilje mod at gå ind i krigen på Erik af Pommerns side havde flere grunde. For det første var byen overhovedet ikke interesseret i at have den danske konge "lige uden for døren", og det samme gjaldt for Hamborg, der under hele konflikten havde stået på holstenernes side. Begge byers borgere havde tætte økonomiske forbindelser til Holsten, hvorimod nogle af de andre hansestæder mente at kunne få mere ud af det, hvis de gik i forbund med den danske konge.⁴⁸ Stralsund og Wismar frygtede problemer for deres skibsfart gennem Øresund og deres handel i Norden, samt at det ville skade forholdet til de pommerske fyrster i deres bagland, da disse havde nære forbindelser til den danske konge. 1423 lykkedes det så endelig for kongen at få stæderne til at indgå et forbund med ham.⁴⁹ Den lübeckske borgmester Jordan Pleskow havde dog fået indbygget mange muligheder i traktaten for at kunne forsinke en eventuel militær støtte.

⁴⁰ *Rufuskrønike*, s. 260 og s. 268.

⁴¹ Erslev 1901, s. 51.

⁴² Se Koppe, Koppe 1989, s. 23-39.

⁴³ Erslev 1901, s. 68. *Matthiesen 1861*, s. 87.

⁴⁴ *Antisl. Fr.*, Bd. 4 (Hft. XIV), s. 66-84.

⁴⁵ Se om denne rejse hos Dahlerup 1989, s. 59ff.

⁴⁶ *Hanserecesse 1*, VII, nr. 818 og 819, s. 581f.; Erslev 1901, s. 200f.

⁴⁷ *Hanserecesse 1*, VI, nr. 316, s. 285, nr. 319, s. 288, og nr. 337, s. 312.

⁴⁸ *Korner BD § 1378*, s. 449 oplyser, at især indbyggerne i Stralsund bliver betragtet som "gute Denen".

⁴⁹ *Hanserecesse 1*, VII, nr. 565, s. 363f.; Fritze 1967, s. 183.

I juni 1426 påbegyndte kongen igen krigshandlinger med en belejring af Slesvig by og Gottorp, og forinden havde han opfordret hansestæderne til at overholde det forbund, der var indgået. Svaret var meget henholdende.

Holstenerne var tilsyneladende på ny i vanskeligheder, og de fik igen hjælp fra friserne og Hamborg, men den største hjælp kom dog fra en helt anden side. Hertug Heinrich tog kontakt til de vendiske stæder, og efter at disse forgæves havde forsøgt at få en fredsaftale i stand, indgik de den 27. september 1426 et forbund med de holstenske hertuger.⁵⁰ Holstenerne kunne hermed også få hjælp fra søsiden. En hjælp de fik straks efter traktatens indgåelse, hvor kongen måtte rømme Slesvig by for ikke at blive indesluttet.

I 1427 sendte forbundet en stor hær mod Flensborg, der blev belejret fra land- og søsiden. Natten efter et forgæves stormløb skabte nogle fordrukne soldater uro i den holstenske lejr, og hertug Heinrich fik den opfattelse, at hansestædernes tropper selv ville storme byen, og ilede afsted for at være den første, der kom ind i byen. Han havde ikke fået en ordentlig pansring på og blev dødeligt såret, da han satte en stige til muren.⁵¹ Hans bror hertug Adolf overtog ledelsen, og holstenerne trak sig tilbage fra Flensborg.

Året efter foretog hertug Adolf sammen med flere nordtyske fyrster et plyndringstogt op i Jylland uden at støde på synderlig modstand, og det store bytte, de bragte med sig tilbage, skal bl.a. have bestået af 30.000 (læs mange) stk. kvæg.⁵²

I begyndelsen af 1429 fik hertug Wilhelm af Lüneburg af hansestæderne til opgave at mægle mellem parterne, og efter hans forslag skulle Erik af Pommern forlene holstenerne med både Sønderjylland og Holsten, men dette faldt ikke i god jord hos kongen.⁵³ I 1460 var det dog dette forslag, der dannede grundlaget for en løsning på striden om Sønderjylland, da kong Christian I i Ribesprivilegiet lovede holstenerne at sikre en nær forbindelse mellem de to hertugdømmer.⁵⁴

Efter store tab til søs⁵⁵ gik hansestæderne over til at støtte krigen på landjorden i Sønderjylland, og hertug Wilhelm blev engageret af hansestæderne.⁵⁶ Dette skete allerede den 6. december 1428, som det fremgår af et brev fra Rostock til Lübeck.⁵⁷

Flensborgs erobring og fredsaftalen

Med Brundlunds erobring i 1429 var landforbindelsen til Flensborg nærmest umuliggjort, og det blev klart, at udfaldet af kampen om Sønderjylland ville afhænge af, hvem der havde magten over denne by. To gange tidligere var det ikke lykkedes holstenerne at indtage Flensborg, men nu forsøgte man sig med en list. Den 25. marts 1431 sørgede en holstensk

⁵⁰ LUB VI, nr. 767, s. 740ff.

⁵¹ Holstenerpræsten, s. 147f.

⁵² Detmar III, s. 394; Korner D § 1489, s. 491. Erslev 1901, s. 247; Rufus 565, 52; Korner D 1480. Byttet var senere blevet delt "på ridderlig vis". Se kapitel 12. Hjem igen.

⁵³ Hanserecesse 1, VIII, nr. 615 §§ 23-25 og 27, s. 404; Erslev 1901, s. 242.

⁵⁴ <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/ribebrevet-5-marts-1460> (hentet 3-juni 2023).

⁵⁵ Se om de mange kampe til søs hos Fritze 1967 og Fritze; Krause 1989.

⁵⁶ Detmar III, s. 396; Korner D § 1500. Se også Erslev 1901, s. 470, note 86.

⁵⁷ LUB VII. Nr. 269, s. 351.

lejesoldat *Curd up der Lucht*⁵⁸ for, at en vogn kørte fast midt i en byport, og soldaterne kunne herefter trænge ind i byen. Byen var nu i holstenernes besiddelse, men borgen kunne de ikke indtage. Det lykkedes at spærre Flensborg fjord, så der ad denne vej ikke kunne komme forsyninger frem, og snart overgav forsvarerne sig mod at få fri afmarch for alle.⁵⁹

Den 22. august 1432 blev der indgået en 5-årig våbenstilstand i Horsens,⁶⁰ og kongen opgav næsten alle sine krav. Sigismunds dom fra 1424 skulle ophæves, og hansestæderne have alle deres privilegier i Danmark tilbage.⁶¹ Den endelige fredsaftale blev beseglet i Vordingborg den 15. juli 1435, hvor Erik af Pommern sluttede fred med hertug Adolf, den sidste overlevende af de tre holstenske hertuger.⁶² Efter 25 års kamp var den opgave, hans grandtante dronning Margrethe havde brugt så mange kræfter på, endt med et fuldstændigt nederlag.

Hertug Wilhelm af Lüneburg⁶³

Hertug Wilhelm blev født i år 1400, og da hans far døde i 1416, overtog han selv styret, selvom han ikke var myndig. I begyndelsen af 1417 tog han imod en invitation fra de holstenske grever og deltog i et plyndringstogt op gennem Slesvig til Tønder, hvor borgen blev indtaget. I august samme år var han tilbage i Holsten for sammen med andre nordtyske styrker at hjælpe holstenerne, da Erik af Pommern havde erobret Slesvig by.⁶⁴

Wilhelm var, på trods af sin unge alder, en person som begge parter i krigen havde stor respekt for og tillid til. Han blev første gang udnævnt til at skulle være mægler i konflikten om Sønderjylland ved et møde i Slesvig by i 1418; et møde, der dog endte uden resultater.

Den 5. august 1421 var han med i kampen mod hussitterne⁶⁵ ved Brüx i Bøhmen, da disse led et af deres sjældne nederlag. Af hussitterne lærte Wilhelm utvivlsomt en masse om nye måder at kæmpe på, og hvordan forskellige våbenarter kunne indsættes og samarbejde.⁶⁶

Hvor vigtig hertug Wilhelm var i kampen om Sønderjylland, kan ses i 1426, da han havde problemer med ærkebissen af Bremen, men her lykkedes det for Lübeck, Hamborg og Lüneburg at mægle, og dermed kunne Wilhelm og hans mænd drage til Holsten og hjælpe i kampen mod Erik af Pommern.⁶⁷ En vigtig grund til at kæmpe for hansestæderne og holstenerne kan have været, at Wilhelm havde finansielle vanskeligheder. I oktober 1426 måtte han fx pantsætte en sølvskat hos en borger i Braunschweig.

⁵⁸ Om *Curd up der Lucht* se fx Voigt 1915.

⁵⁹ Erslev 1901, s. 267 og s. 472 note 108.

⁶⁰ *Hanserecesse* 2, I, nr. 140-42, s. 94f.; Erslev 1901, s. 271f.

⁶¹ Erslev 1901, s. 343f og s. 479 note 28.

⁶² Erslev 1901, s. 345-349; *Stemann Urkunden*, Bd. III, s. 51-55.

⁶³ Hvor intet andet er anført, stammer oplysningerne om hertug Wilhelm fra Zimmermann, Paul, „Wilhelm der Ältere“. I: *Allgemeine Deutsche Biographie* (1897) [Onlinefassung]; URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd136198600.html> (hentet 18-06-2022).

⁶⁴ Erslev 1901, s. 44.

⁶⁵ Se fx <https://da.wikipedia.org/wiki/Hussitter> (hentet 18-06-2023).

⁶⁶ Se fx Durdík 2008.

⁶⁷ Fritze; Krause 1989, s. 138.

Sommeren 1428 var han i Danmark, hvor han, som mægler for holstenerne og hansestæderne i Nykøbing Sjælland, mødtes med Erik af Pommern.⁶⁸ For sin indsats skulle han have 8000 mark lübecksk, 2000 til dækning af sine udgifter og 6000, hvis forhandlingerne førte til et gunstigt resultat.⁶⁹ Dette skete dog ikke, men Erik af Pommern havde kun rosende ord om Wilhelms forsøg på at forhandle en fredsslutning.⁷⁰

Efter erobringen af Brundlund var Wilhelms rolle i kampen om Slesvig udspillet, men det var hans samarbejde med hansestæderne ikke. Den 1. januar 1430 var der hansedag i Lübeck, og hertug Wilhelm bad her hansestæderne om hjælp mod hussitterne – ”de bozen kettere”. Han var der som ”eyn godesbode unde nicht alse eyn vorste”. Han havde allerede sendt sine egne folk i forvejen, og de tre byer Lübeck, Hamborg og Lüneburg stillede nu mænd til hans rådighed.⁷¹ Hertug Wilhelm var altså ikke alene en efterspurgt mægler, men også en hærfører og soldat, som hansestæderne havde fuld tillid til.

I 1432 kom det til åben kamp mellem Wilhelm og hans bror Heinrich om opdelingen af hertugdømmet Lüneburg. Broderen følte sig forfordelt og erobrede nogle områder, mens Wilhelm var i udlandet (han var på pilgrimsrejse til Jerusalem eller engageret til at hjælpe den franske konge Karl VII. Hvilken af de to ting, han foretog sig, kan ikke verificeres).

I 1461 var det sidste gang hertug Wilhelm vandt en stor sejr på slagmarken, da han kom grev Gerhard af Oldenburg til hjælp. Broderen Heinrich døde i 1473 og Wilhelm kunne nu overlade en del af hertugdømmet til sine to sønner. Sønnerne havde han i de foregående år ellers haft mange problemer med. De sidste år af sit liv levede han stille og roligt og døde den 25. juli 1482.⁷²

Man kan kun være fuld af beundring for hertug Wilhelm. At leve så langt et liv, efter at have tilbragt så mange år med rejser og et liv i felten, må siges at være noget af en præstation. Hertug Wilhelm var en adelig, der oplevede, at sådan som han og andre adelige havde lært at kæmpe på, blev udfordret af organisatoriske og teknologiske forandringer. Han havde oplevet, hvor velorganiserede hussitterne var og hvilke nye militære ideer, de havde introduceret, og han havde oplevet, hvordan krudtvåben blev stadig vigtigere.

Kontrakten med hansestæderne

Efter den sædvanlige indledning med hilsener til kontraktens modpart lovede hertug Wilhelm og hans broder Heinrich (de vigtigste punkter):⁷³

⁶⁸ Erslev 1901, s. 241-244

⁶⁹ LUB VII, nr. 232, s. 213f.; Erslev 1901, s. 238ff.

⁷⁰ Daenell 1902, s. 345, note 297 (*Hanserecesse 1, VIII*, nr. 615 §47, nr. 800 §3).

⁷¹ *Hanserecesse 1, VIII*, nr. 712, §2 s. 458. Nogle steder oplyses det, at det var 500 mand byerne stillede til hans rådighed, fx Fritze 1967, s. 236. Af kilden *Hanserecesse 1, VIII*, nr. 712 § 2 fremgår det kun, at byerne har sendt væbnede til hjælp. [] de van Lubeke, Hamborch unde Luneborg ere werhaftighen lude dem erbenomeden heren hertogen Wilhelme nagheschicked hebben [].

⁷² Zimmermann 1897, s. 5.

⁷³ Hele kontrakten i 2. Kilder, s. 14ff.

1. At tjene de 3 stæder (Lübeck, Hamborg og Lüneburg) med 300 lanser (*gleven*)⁷⁴
2. At tjenesten skete på egen risiko og chance:
 - både hvad angår mistede heste, skader på heste – fx hovslag – og hvad man ellers vil kalde skaderne. Til gengæld er alt bytte Wilhelms og hans mænds.
3. At forplejning og foder sker for egen regning.
4. At varigheden af aftalen er 4 uger. Skulle togtet tage længere tid (8-10 dage), er det for Wilhelms regning, men skulle det – efter aftale med holstenerne og stæderne – blive afkortet, sker der ingen reduktion i betalingen.
5. For disse 4 uger modtager hertug Wilhelm 20.000 mark lübecksk.

Betalingen af solden

Pengene skulle afdrages i 4 rater: 6.000 mark lübecksk på førstkommende skt. Pantaleonis dag (27. juli 1429), 5.000 mark lübecksk til førstkommende skt. Mikkels oktav (fra den 29. september og de følgende 8 dage); 5.000 mark lübecksk til kyndelmisse (2. februar 1430), og sidste rate på 4.000 mark lübecksk til påskedag (16. april 1430).

Den 20. september 1429 kvitterede borgmesteren i Lüneburg Johann Schellepeper for 2000 mark lübecksk udbetalt af Lübeck - dels i kontanter og dels i varer.

[] to deme ersten vijff laste botteren vor verhundertvundeynvondseuentigh mark twolff schillinghe vnd negen penninge lub., item twe laste erweten vor sossevunddertich mark lub., item ene halue last gorte vor elfftehalue mark lub., van aller welker ware de summa ouerall tosamende maket vijffhundertachteyn mark veer schillinge neghen penninge lub. Item hebbe ich entfanghen an redem ghelde verteynhundertvondeeynvondachtentigh mark twolft schillinge und neghen penninge lub., welke summen van ware vnd van redem ghelde alletosamende maken twedusent mark lub. []

[] for det første fem læster smør til 471 mark lübecksk 12 skilling og 9 penning, 2 læster ærter til 36 mark lübecksk og en halv last gryn til 10 mark lübecksk 8 skilling. (*elfftehalue* må betyde 10 mark lübecksk 8. skilling), som tilsammen giver 518 mark lübecksk 4 skilling 9 penning, og modtaget i rede penge 1481 mark lübecksk 12 skilling og 9 penning, hvilken sum i varer og rede penge tilsammen giver 2000 mark lübecksk []⁷⁵ Lægger man beløbene sammen giver de ikke 2000, men læser man *negen penninge* ikke som 9 penninge, men som "ingen penninge" passer regnestykket (*negen* kan betyde både *ni* og *ingen*).⁷⁶

Til borgmesteren udbetaltes også Lübecks næste rate af solden, nemlig den 22. nov. 1429, hvor han fik udbetalt 1666 mark lübecksk 10 skilling og 8 penning.⁷⁷

For den rate, der skulle udbetales til kyndelmisse, har vi ingen dokumenter.

Den 5. marts 1430 anmodede Wilhelm og Heinrich rådet i Lübeck om, at fjerde rate, der skulle falde til påsken 1430, ville blive udbetalt til Johan Schellepeper. Han var - foruden

⁷⁴ Se kapitel 4. Soldater og andet personel i hertug Wilhelms hær for en gennemgang af, hvor mange mænd, der kan have været tale om.

⁷⁵ LUB 1, VII, nr. 350, s. 332f.

⁷⁶ Se http://www.koeblergerhard.de/mnd/mnd_n.html (hentet 20-2-2022).

⁷⁷ LUB 1, VII nr. 363, s. 342f.

borgmester – også sydemester i Lüneburg, og han skulle have 1333 mark lübecksk 5 skilling og 4 penning udbetalt, enten til sig selv eller én, han sendte.⁷⁸

Tælles beløbene, som Lübeck udbetalte, sammen, har de 3 byer tilsyneladende hver skullet betale en tredjedel. Det kan synes mærkeligt, da det normale ellers var, at hver by skulle yde til fællesskabet efter størrelse, fx hvor mange soldater de forskellige vendiske hansestæder skulle stille med. Ved aftalen fra den 20. januar 1428 skulle Lübeck stille med 2000 mand, Hamborg, Rostock, Wismar og Stralsund med hver 1000 og Lüneburg med 800.⁷⁹ Eller aftalen fra den 22. september 1426⁸⁰, hvor Lübeck, Hamborg og Stralsund skulle stille med 500 væbnede og Wismar, Rostock og Lüneburg med hver 300 væbnede.

For de to andre byers vedkommende er oplysningerne mere sparsomme. Hamborg betalte i 1429 4267 pund 6 skilling og 4 penning til hertug Wilhelm,⁸¹ og i regnskabet for 1430 står opført et beløb på 1066 pund 13 skilling og 4 penning.⁸² Lægges beløbene sammen – og man husker, at 1 pund er lig med 20 skilling og 1 mark er lig med 16 skilling – giver det samlede beløb godt og vel en tredjedel af solden på de 20.000 mark lübecksk. For byen Lüneburgs vedkommende er der ingen dokumenter, der viser, hvordan byens andel er blevet betalt til hertug Wilhelm. Man kunne måske skele til måden Lübecks bidrag blev betalt. Her blev pengene jo udbetalt til borgmesteren, og man kunne gætte på, at hertug Wilhelm havde lånt penge af byen Lüneburg, og byens andel af solden er blevet modregnet.

⁷⁸ LUB 1, VII, nr. 385. Beløbet er også angivet i det samlede regnskab for 1421-1430, LUB 1, VII nr. 428, s. 416.

⁷⁹ Hanserecesse 1, VIII, nr. 343 §1 og §6.

⁸⁰ LUB 1, VI, nr. 764, s. 737.

⁸¹ KR Hamburg, s. 47.

⁸² KR Hamburg, s. 52f.

2. Kilder

I det følgende gengives nogle af de kilder, der på forskellig vis har med belejringen og indtagelsen af Aabenraa og Brundlund slot i efteråret 1429 at gøre, mens kilderne vedrørende betalingen af solden til hertug Wilhelm ikke er medtaget her (se s. 11f.)⁸³ Kilderne gengives i original tekst og med en oversættelse. Hvor dette ikke er blevet foretaget af en professionel, har jeg efter bedste evne forsøgt.

1. Kontrakten af 15. juli 1429

1. Wij Wilhelm vnde Hinrik gebrudere . van godes gnaden to Brunzswig . vnde Luneburg hertoghen bekennen openbare . in dessem brieue .. dat wij mit den ersamen borgermestern . vnde reden . der stede . Lubeke . Hamborch . vnde Luneborch vns frundligen vorgan vnde verdragen hebben . also . dat wij des konings . Eriks van Denemargken etcetera vnde syner rike . vyende . werden . willen . mit vnsen herren vnde frunden . de wij darto vermogen \ vnde den erbenomeden steden denen willen . to orem krige . de se mit dem ergenanten . koninge hebben . mit dren hundird gleuyen riddere vnde knechte .. vnde desuluen . drehundird gleuien . schulle wij hertoge Wilhelm . an voren .. in des erbenomet konings land vnde dar wedder uth . vnde de wile wij also in erem dienste syn . uppe vnse eigene auentur wynnes vnde verluses vnde alles schaden . id sij . angefangenen . perden . hufslage . vnde wii . men . den schaden nomen mag .. vnde uppe vnse eigene koste vnde foder .

2. vnde wij Wilhelm erbenomet . willen vnde schullen . mit den dren hundird . gleuien . in des konings vnde der stede vyende landen . reysen . bliuen . bestallen vnde heren . vere weken aluth . vnde id dar holden . na der Holsten heren . vnde der ergenanten stede . frunde . de se dar uth eren reden schigkende . werden . eyndrachtigem rade . vnde vmme den wyne . schullen id de herren van Holsten . mit vns holden . alz se den erbenomeden steden dat vmme den wyn . vorbrieued . hebben .. ♦

3. Vnde weret ok dat id sick so vorlepe . dat wij hertoge . Wilhelm . erbenomet . den ergenanten steden .. bouen de vereweken . achte . edder teyn dage .. leng . deneden . mit den vorgescreuenen dren hundird . gleuien . darvmme endoruen se vns . bouen de nagescreuenen summen nergen an verplichted . syn ♦

4. Schedede wij ok uth des konings lande eir dertiid . hir vorbenomet . mit willen . vnde na eyndrachtigem rade der herren . van Holsten . vnde der erbenomeden stede frunde . de si uth eren reden darto schigkende werden . dat enscolde vns in der nagescreuen summen . nicht to vorvange . syn . vnde wij erbenomede Wilhelm vnde Hinrik enwillen noch enschullen vns ok mit dem erbenomen koninge . vnde synen rijken nicht vreden . sonen

⁸³ Der findes endnu en kilde, der har en henvisning til Brundlund. En kort notits i en hamborgsk kilde fortæller, at to hamborgere, der var på vej hjem fra Brundlund, var blevet taget til fange af vitaliebrødre i Frisland. Den er desværre kun fra hukommelsen og har (endnu) ikke været mulig at finde igen. Den rejser ellers nogle interessante spørgsmål: Var de kommet med skib fra Aabenraa? Fik hertug Wilhelm eventuelt leveret proviant eller belejringsudstyr med skib?

edder jenich bestand maken er de vorgescreuene krich gentzliken . to ende . gevlegen vndesleten iss . vnde de wile wij der erbenomeden stede to rechte mechtig syn . ♦

5. Ok so wille wij Wilhelm erbenomet vnde schullen in deme vorgescrevenen dienste wesen . vnde de tijd uth bliuen .. mit vnser sulues personen . id beneme vns witlike hues nod . vnde so sculle wij vnser . bruder hertogen Hinrike . schigken in vnse stede . vnde hiruor schullen vns hertogen Wilhelme vnde hertogen Hinrike vorbenomeden vnde vnser eruen . de vorgenanten stede . gheuen . twintig dusend lubissche mark . to betalende indessewise . vppe sunte Panthaleonen dag . erstkomende . sees dusend mark .. bynnen den achtedagen . sunte Michels dar negestkomende . viffdusend mark .. uppe den negesten lichtmissen . darna viffdusend mark vnde uppe paschen erstuolgende veer dusend mark ♦

6. Vortmer . weret dat wij Wilhelm vnde Hinrik vorbenomede . vns mit den dren hundird gleuuen . bered vnde verdighed hadden .. so dat an vns des neyn gebregk enwere . vnde de reyse van degedinge wegen . edder anders . van den erbenomeden steden wedderboden wurde . so scullen wij de vorgescreuenen sees dusend margke beholden vor vnse kost vnde beredinge .. de wij darumbe gedan hedden ♦

7. Weret ok dat de erbenomeden stede vnser in jenigen saken bedorften . dar wij eres rechtes mechtig weren . dar wille wij en te willen vnde behegelicheid ane wesen wur wij kunnen vnde mogen . vnde des gelijk . schullen se wedderumbe bij vns don . wur wij des van en begern . ♦

Alle desse vorgescreuenen stugke . laue wij Wilhelm vnde Hinrik vorbenomen . den ergenanten steden in guden truwen stede vast to holdende . sunder alle geuerde ♦

Vnde des to bekantnisse hebbe wij vnser breff mit vnser angehangenen jngesegelen . en besegeld . gegeuen jn dem jare na godesbord dusend verhundird . darna in dem negenvnde twintigesten jare .. uppe aller aposteln dag . alz se in de land gesand wurden

Oversættelse:

1. Vi Wilhelm og Heinrich, brødre og af Guds nåde hertuger af Braunschweig og Lüneburg, bekendtgør åbent i dette brev, at vi har forhandlet venligt med de ærværdige borgmestre og råder i byerne Lübeck, Hamburg og Lüneburg, således at vi vil erklære os fjender af kong Erik af Danmark osv. og hans riger med vore herrer og venner, som vi kan formå at få med dertil. Og vi erklærer, at vi vil tjene de førnævnte byer i deres krig med førnævnte konge med 300 lanser riddere og væbnere, hvilke lanser vi hertug Wilhelm skal anføre ind i førnævnte konges land og ud igen. Og så længe vi således er i deres tjeneste, sker det på egen risiko, såvel hvad erobring og tab angår og alle skader, det være sig sårede heste, hovslag og hvad end man vil kalde skaderne; endvidere på vores egen kost og foder.

2. Og vi førnævnte Wilhelm vil og skal igennem fire uger drage af sted til, forblive, føre krig og belejring i kongens og byernes fjenders lande, og der skal vi forholde os i overensstemmelse med det råd, der er blevet enighed om imellem de holstenske herrer og de førnævnte byers venner, som de i den forbindelse vil sende fra deres forsamling af råder. Og angående

erobringer skal de holstenske herrer forholde sig med os, sådan som de har givet førnævnte byer brev på desangående.

3. Og hvis vi førnævnte hertug Wilhelm skulle komme til at tjene de førnævnte byer otte eller ti dage længere end de fire uger med de førskrevne tre hundrede lanser, skal de ikke derfor være os pligtige ud over den nedenfor skrevne sum.

4. Skulle det ske, at vi trak os tilbage fra kongens lande før den her nævnte tid efter tilladelse fra de holstenske herrer og førnævnte byers venner, som de vil sende fra deres rådsforsamling, skal det ikke være os til skade, hvad angår den efterskrevne sum. Og vi førnævnte Wilhelm og Heinrich vil på ingen måde indgå fred eller våbenhvile med den førnævnte konge og hans riger, før den førnævnte krig er fuldkommen tilendebragt og afsluttet, og så længe vi er forbundne med byerne, og de har givet sig ind under vores retsafgørelse.

5. Således skal og vil vi førnævnte Wilhelm være i førnævnte tjeneste og forblive i den tiden ud, medmindre en uomgængelig omstændighed forhindrer os heri, i hvilket tilfælde vi vil sende vores broder, hertug Heinrich, i vort sted. Derfor skal de førnævnte byer udrede 20.000 lybske mark til os førnævnte hertug Wilhelm og hertug Heinrich og vore arvinger. Disse skal betales som følger: 6.000 mark på førstkommende skt. Pantaleonis dag; 5.000 mark i førstkommende skt. Mikkels oktav; 5.000 mark på førstkommende kyndelmisse derefter; og på den derpå følgende påskedag 4.000 mark.

6. Fremdeles hvis vi førnævnte Wilhelm og Heinrich stod beredt og fuldt udrustet med de 300 lanser, således at der ikke skulle ske os nogen skade, og togtet blev aflyst af de førskrevne byer på grund af forhandlinger eller andet, da skulle vi beholde de 6.000 mark for kost og forberedelser, som vi havde sat i værk til togtet.

7. Hvis fremdeles de førnævnte byer får brug for os i nogen sager, i hvilke vi er forbundne med dem, og i hvilke de har givet sig ind under vores retsafgørelse, da vil vi være dem til vilje og nytte, hvor vi kan og formår dette; på samme måde skal de forholde sig over for os, hvor vi ønsker det af dem.

Alle disse tidligere skrevne punkter lover vi førnævnte Wilhelm og Heinrich de førnævnte byer at overholde i god tro, fast og bestandigt uden udflugter.

Til vidnesbyrd herfor har vi beseglet vort brev med vore vedhængte segl. Givet i det Herrens år 1429 på apostlenes delingsdag.

Kilde: <http://www.diplomatarium.dk/dokument/14290715001>

2. Kämmereirechnungen Hamburg

1429. Recepta. De soldia quam cives, vidue et impuberes pueri exposuerunt, qui non habuerunt soldatos ante Brunlunte cum domino Wilhelmo 79 pund 10 sk.

1429. Modtaget. Solden som borgere, enker og forældreløse, der ikke har soldater foran Brundlund med hertug Wilhelm har givet 79 pund 10 sk.

1429. Pro diversis notabilibus: Exposita. 200 pund propinata domino Wilhelmo ad reysam suam ad Nikopinge.

1429. Til diverse notabiliteter: 200 pund forlods til hertug Wilhelm til hans rejse til Nykøbing [det er Nykøbing Sjælland].

1429. Exposita. Ad gwerram contra regem Dacie: Domino Wilhelmo, duci Brunswicensi, ad expensam suam ante Brunlunte, de 3 terminis, sicut secum erat concordatum, 4267 pund 6 sk. 4 p.

1429. Udgifter. Til krigen mod det danske rige: herre Wilhelm, hertug af Braunschweig, til hans udgifter foran Brundlund de 3 fastlagte terminer, således som vi var enige med ham om, 4267 pund 6 sk. 4 p.

1429. Ad reysam domini Alberti Wydinghusen et pro diversis aliis ad eandem expeditionem domini ducis Wilhelmi ante Brunlunte, ut in registro papireo continetur: 87 pund 17 sk. 6 penn.

1429. Til herre Alberti Wydinghusens rejse og til diverse andet til denne ekspedition med herre hertug Wilhelm foran Brundlund, på hvilken måde det er indeholdt i (i papirform/registreret på papir?): 87 pund 17 sk. 6 penn.

Kilde: *KR Hamburg*, s. 46-47.

1431. Secretis nunciis:

Ad gwerram contra regem Dacie: 1141 pund 15 sk. 10 p.

Primo duci Wilhelmo Brunswicensi ad expeditionem, scilicet ante Brunlunte, 1066 pund 13 sk. 3 p., et habet totum ex parte huis civitatis, sicut secum per civitates erat concordatum. 75 pund 2 sk. 6 p. Ad gwerram predictam exposita ad divers et expressa in parvo libro.

1431. Meddelelse der skal behandles fortroligt:

Til krigen mod det danske rige: 1141 pund 15 sk. 10 p.

For det første til hertug Wilhelm af Braunschweig til togtet, nemlig foran Brundlund, 1066 pund. 13 sk. 4 p., og har fået denne bys hele (an)del, således som vi byer var enige med ham om. 75 pund 2 sk. 6 p. [] aftalte udgifter til krigen [*ad divers et expressa in parvo libro*]⁸⁴

Kilde: *KR Hamburg*, s. 52-53.

1435 Exposita. Ad gwerram contra regem Danorum: Revers(is) de Brunlunte cum Wilhelmo duce Brunswicensi 24 [pund].

1435. Udgifter. Til krigen mod det danske rige. (Til) tilbagevendte fra Brundlund med Wilhelm hertug af Braunschweig 24 pund.

Kilde: *KR Hamburg*, s. 59.

KR Hamburg: Koppmann, Karl: *Kämmereirechnungen der Stadt Hamburg 1350-1562*, 7 Bände. Her bind 2. (1401-1470), 1873.

3. Korner Chronica novella, D nr. 1501

Civitates sex maritime, puta Lubicensis, Hammeburgensis, Rostoccensis, Sundensis, Luneburgensis et Wismarensis, Wilhelmum ducem de Brunswic conduxerunt magna pecunie summa, ut earum capitaneus et dux exercitus existens cum CCCC lanceis Iuciam

⁸⁴ Den sidste del er ikke til at oversætte: *divers(um)* betyder klart modsat, *expressa* betyder klart udformet, *parvo* betyder lille, små, lidt og *libra* betyder pund, men hvad der skal stå i sammenhæng, kan jeg ikke se.

intraret et ad mensem ad minus inibi perdurans contra regem Danorum cum principibus Holtzatorum preliaturus subsisteret.

Ingressus igitur dictus dux cum taxato numero armatorum circa festum exaltacionis sancte crucis Iuciam, adiuncto ei Holtzatorum exercitu copioso, et moram trahens plene per mensem in eadem terra, oppidum Oppenra cum suo castro obsidione vallavit et ad ultimum cum maximis laboribus expugnavit, captivans in dicto castro circa LX viros. Quibus expugnatis et viris ac instrumentis fortibus et necessariis munitis, obsidio illa soluta est, eo quod dies contractus iam exspirassent, et principes omnes ac vasalli ad propria sunt reversi.⁸⁵

Oversættelse:

De seks havnebyer Lübeck, Hamborg, Rostock, Stralsund, Lüneburg og Wismar giver Wilhelm, hertug af Brunsvik en stor sum penge, for at han som deres anfører og feltherre med 400 lanser skal invadere Jylland og der i mindst en måned sammen med de holstenske herrer føre krig mod det danske rige.

Da trænger⁸⁶ den førnævnte hertug ind i Jylland med en stor mængde bevæbnede cirka den 14. september. Forbundet med holstenerne i store mængder drager de alle i en måned til dette land, indeslutter/belejrer byen Aabenraa med dets slot rundt om og til sidst med stort arbejde indtager det med storm, og tager i nævnte slot ca. 60 mand til fange.

Efter indtagelsen befæstes slottet med mænd og nødvendig ammunition, belejringen er slut, og da kontrakten er udløbet, drager alle herrerne og vasallerne hjem.

Kilde: *Die Chronica Novella des Hermann Korners*, udgivet af Jacob Schwalm, 1895, s. 496f., eller *Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Lübeck Bd. 3 (Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, Bd. 28)*, 1902, s. 320 note 5 og s. 321 note 2, 3, 4 og 5.

4. Korner H

"uppe dit jar makeden de seestede uth hertigen Wilhelme van Brunswik unde geven eme 20 dusent mark, dat he toch in Jutlande unde lach dar umme veer weken mit veerhundert perden. Dar togen de mit eme de Holsten mit stoltem volke unde bestalleden dar unne dat stediken Oppenra mit sinem slote Brunlunte. Dat wan de hertige to deme lesten unde vink uppe deme slote bi 60 wepeneren. Dat slot bemanneden se do al starke unde brachten dar up bussen unde allent, des dar not was to vorwaringe des slotes. Also do dat mante umme komen was, do ret hertige Wilhelme wedder to lande".

Oversættelse:

"I det år aftalte søstæderne med hertug Wilhelm af Brunsvik og gav ham 20 tusind mark, at han tog til Jylland og lå der i fire uger med firehundrede heste. Da tog de med ham og holstenerne med stolte folk og belejrede der den lille by Oppenra med sit slot Brunlunte. Det vandt hertugen til sidst og fangede på slottet næsten 60 væbnede. Slottet bemandede de

⁸⁵ Korner var som ung lejesoldat i Lübeck, og var efter eget udsagn befalingsmand. March 1974, s. 115; *Korner*, s. 323. En oplysning, som det er svært at verificere.

⁸⁶ Ingressus= fjendtlig indtrængen.

endnu stærkere og [an]bragte bøsser og alt, hvad der var nødvendigt til sikring af slottet. Da måneden var slut, da red hertug Wilhelm hjem”.

Kilde: *Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Lübeck Bd. 3 (Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, Bd. 28)*, 1902, s. 320 note 5 og s. 321 note 2, 3, 4 og 5.

5. Anden del af den såkaldte Rufuskrønike

By der selven tiid in deme herveste wunnen uppe solt de sos zeestede hertich wilhelm van Brunswik, dat he scholde der stede hovetman wesen unde helpen den holstenheren geghen den konunk van Dennemarken, also quam de sulve hertich wilhelm by unser lesten Vrouwen taghe in dat lant to holsten myt 4 hundert wapen unde toch myt den Holstenheren in Jutland unde bestalleden dat stedeken Oppenra unde ek syn sloß, Brunlunte genomet; dar leghen se vore by 4 weken unde stormeden, beyde, stad und sloß, unde wunnen se in at leste al beyde.

Do bemanneden se, beyde, stad und sloß, unde buweden sunderliken dat sloß unde vesteden dat mit hakelwerke unde graven vor de Denen unde deden ek dar van den Denen groten schaden. Do dat mante ummekomen was, dar sik hertich Wilhelm den steden ynne vorplichtet hadde to lighende in Jutlande, do reet he myt den synen wede to lande.

Oversættelse:

På den samme tid i efteråret vinder de seks søstæder mod sold hertug Wilhelm af Braunschweig, at han skulle være stædernes anfører og hjælpe herrerne fra Holsten mod kongen af Danmark, altså kom den samme hertug omkring den 8. september til landet Holsten med 4 hundrede væbnede og tog med Holstenherrerne til Jylland og belejrede den lille by Oppenra og også dens slot, Brunlunte kaldet, og vandt til sidst begge.

Da bemandede de, begge, by og slot og udbyggede yderligere slottet og befæstede det med palisader og grave og gjorde også danskerne stor skade. Da måneden var gået, da hertug Wilhelm ikke havde lovet stæderne at (blive) liggende i Jylland, da red han med sine hjem igen.

Kilde: *Zweiter Teil der sogenannten Rufus-Chronik, I Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Lübeck Bd. 3 (Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, Bd. 28)*, 1902, s. 320-321. Findes også i Grautoff, F. H.: *Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar (med kronisten Rufus' optegnelser for årene 1400-1430)*, I-II, 1829-30.

6. Detmars efterfølger

1501. De 6 seestede ergenomet gheven hertigen Wilhelme van Luneborch ene groten summen gheldes, up dat he myt 4 hundert glevien welde myt en teen in Jutlande unde wesen, unde wesen ere hovedman unde ritmester. I albus toch he dar in bi des hilghen cruces daghe vor sunte Michele myt den heren van Holsten unde myt den steden unde bleef dar boven en mante unde wan dat slot Brunlunten myt deme wicbelde⁸⁷ Oppenra unde grep

⁸⁷ *wicbelde* er det område, som stadsretten omfatter. I nogle dokumenter nævnes de store byer som *Städte*, mens mindre byer nævnes som *wicbelde*.

uppe deme slote bi 60 mannen. Do he dat gedan hadde unde hadde dat slod wedder bemannt, do tegen se wedder to hus.

Oversættelse:

1501. De 6 førnævnte søstæder gav hertug Wilhelm af Lüneburg en stor sum penge, for at han med 400 glever ville tage med dem til Jylland og være deres *anfører* og *ritmester*. Altså tog han omkring den 15. september derhen med herrerne fra Holsten og med stæderne og blev der længere end en måned og vandt slottet Brunlunten og den lille by Oppenra og pågreb på slottet 60 mand. Da han havde gjort dette og havde bemandet slottet igen, da tog de hjem igen.

Kilde: *Dritte Fortsetzung der Detmar-Chronik erster Theil von 1401-1438. I Die Chroniken der niedersächsischen Städte. Lübeck Bd. 3 (Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, Bd. 28), 1902, s. 396.*

7. Chronik der nordelbischen Sassen⁸⁸

Anno domini MCCCCXXIX. De hertogenunde heren uan holsten, hertoch Alf unde hertoch Gert brodere, unde de ganzen hensestede koren endrachtliken den hochgeborne strituorsten hertoch Wilhelm uan Brunswik uor enen ritmester unde houetman erer schare. Se laueden unde geuen eme twe unde twintich dusent mark lubesches geldes, he scholde myt siner egenen kost in Dennemarken des strides warende wesen uif weken lank. Desse sulue uorschreven hertoch wilhelm sammelde ene schare tohope, uertich dusent to perde unde to uote, unde toch in Dennemarken uor de stat Appenra. De borger segen de groten uelheit des uolkes, de unuorwandes to en quemen unde en was unmogelik en entjegen to stande; se uorleten de borch unde de stat unde nemen de ulucht. Also wart Appenra wunnen. Do blef dar hertoch Wilhelm mit syner schare uif weken lank unde uorbeidede des koninges, ofte he sik wolde wreken. Men do de koning nicht enquam do beuesteden unde bemanden se de borch unde de stat myt were unde myt wapenden luden, unde toghen wedder to hus.

Oversættelse:

Det Herrens år 1429. Hertugerne og herrerne af Holsten brødrene hertug Alf og hertug Gert og alle hansestæderne kårede enstemmigt den højbårne stridsfyrste hertug Wilhelm af Brunsvik til ritmester og anfører for deres skare. De lovede og gav ham 22.000 mark lübeckske penge; han skulle på egen regning føre krig mod Danmark i fire uger.

Den samme førnævnte hertug samlede en skare på 40.000 til hest og til fods og tog til Danmark; til byen Appenra. Borgerne så den store flok, der uventet kom til dem, og det var umuligt at stå imod den; de forlod borgen og byen og tog flugten. Sådan var Appenra vundet. Der blev hertug Wilhelm med sin skare 4 uger og ventede på kongen, om han ville kriges. Men da kongen ikke kom, befæstede og bemandede de borgen og byen med forsvarsværker og med bevæbnede folk og tog hjem igen.

⁸⁸ Lappenberg har en del noter med henvisninger til sproglige ting i de forskellige editioner af krøniken.

Kilde: Lappenberg, J. M. (udg.): *Die Chronik der nordelbischen Sassen 790-1483*, 1865. (*Quellensammlung* Bd. 3.)

8. Aabenraa bykrønike

År 1429 havde holstenerne en svær krig mod kong Erik IX af Danmark⁸⁹, i hvilken søstæderne Lübeck, Hamborg, Rostock, Stralsund og nogle flere havde blandet sig, og var på holstenernes side. Dertil havde stæderne antaget sig hertug Wilhelm af Braunschweig med 400 heste. Hertug Adolf af Slesvig og hertug Wilhelm af Braunschweig samt dem fra Lübeck, Hamburg og Lüneburg, drog ind i Jylland og hentede i løbet af en måneds tid et stort bytte, nemlig 3000 okser og en stor mængde guld og sølv. De har heller ikke skånet byen Aabenraa. Det blev pålagt hertug Wilhelm af Braunschweig at belejre byen Aabenraa og slottet Brundlund, thi dengang har Aabenraa endnu været et temmeligt befæstet sted, som hertug Wilhelm vandt og indtog, og alt, hvad der var i byen af guld, sølv og andet husgeråd, har han bortrøvet, hvilket de på Gottorp har delt mellem sig.

Indtil den tid har Aabenraa været den stærkest befæstede i hele hertugdømmet Slesvig. Selv om byen Slesvig i ældre tider var den berømteste og stærkeste, så har den ved den tid kun været en åben by uden volde og grave.

Kilde: Gregersen, H. V. (udg.): *Aabenraa Bykrønike 1620. Optegnelser fra 1620 af Organist Claus Møller (ca. 1570-1635) Aabenraa bys krønike*. 1987, s. 27ff.

9. 25. oktober 1486

- dat se van kindesbene up in Dyring ertagen, de tidt alß Brunlundt belegt was, och krieg im lande gewesen, do wehren ehre voreldern uth Lucht karspell na Diring geweken

Oversættelse:

At de fra børnsben er opvokset i Tørning, på den tid da Brundlund var belejret, og der var krig i landet, da var deres forældre flygtet fra Løjt sogn til Tørning⁹⁰.

Kilde: *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediaevalis*, 2. rk. Bd. 3, nr. 5952, s. 543f.

Gregersen, H. V.: Nogle tingsvidner fra slutningen af middelalderen. I: *Sdj. Årbøger* 1957, s. 132-135.

Det er ikke her, at der skal ses nøjere på forholdet mellem de forskellige berettende kilder,⁹¹ men de fire kilder 3, 4, 5 og 6 minder påfaldende meget om hinanden. Det er der en grund til, og centralt står Herman Korners *Chronica novella*.

Korner var fra ca. 1417 "Lesemeister" (lærer i teologi og filosofi) i et lübecksk Dominikanerkloster, hvor han arbejdede til sin død i 1438, kun afbrudt af teologistudier 1431-35 i Erfurt. 1410 begyndte han på sin krønike *Chronica novella*, som var færdigskrevet i 1416. I de følgende år udkom der flere editioner/versioner, i 1420 og i 1423. Disse versioner kaldes *a*

⁸⁹ Gregersen 1987, note 21: "I Erik Arup: Danmarks Historie kaldes Erik af Pommern Erik VII".

⁹⁰ Se 1. **Indledning**, s. 7.

⁹¹ De fleste oplysninger i det følgende bygger på Clarus 2012, s. 15ff., som er den bedste korte gennemgang af krønikernes indbyrdes forhold, jeg indtil videre er stødt på.

(gik til 1417), A (gik til 1420), B (gik til 1423), og er alle skrevet på latin. I 1435 kom endnu en latinsk version D og den sidste version H – der er skrevet på mittelniederdeutsch (middelalderplattysk) – gik til 1438, og som kun findes trykt i noterne til *Rufus-krøniken*. Alle editioner var baseret på den/de foregående, men tilføjet egne oplevelser, nye begivenheder og ofte med ændret kronologi. Der findes endnu en version af Korner kaldet W efter et skrift fra Wien fra slutningen af det 15. årh, og som findes trykt hos Hruschka 2001.⁹²

2. del af *Rufus-krøniken* bygger på en version af Korner fra 1430, der er gået tabt, og som i forskningen bliver benævnt Korner C.⁹³ Det er altså ikke så mærkeligt, at de ligner hinanden.

Detmar-krøniken blev påbegyndt 1384, da rådet i Lübeck overlod opgaven med at skrive en officiel byhistorie til franciskanerklostret St. Katarinen. Lesemeister Detmar skrev en første krønike, der gik fra 1101 til 1386 og senere videreført til 1395. Anden del blev skrevet 1399 og 1413 af ukendte forfattere. 3. fortsættelse af krøniken blev skrevet før 1447 og beskriver årene 1401 til 1438. Denne fortsættelse støtter sig også delvist på Korner.

Det samme gælder for *Chronik der nordelbischen Sassen*, der har krønikerne som forlæg, men hvor der er blevet tilføjet nogle forkerte oplysninger: Brundlunds besætning forlod borgen uden kamp, byens borgere flygtede, hertug Wilhelm havde 40.000 mand til hest og fik en betaling på 22.000 mark lübecksk. At borgen blev opgivet uden kamp er forkert; at byens borgere flygtede kan være rigtigt; 40.000 er forkert, men den sidste oplysning kan dog være hertug Wilhelms sold plus de 2000 mark lübecksk for hans mæglingsforsøg i 1428.⁹⁴

⁹² Se Clarus 2012, s. 16.

⁹³ Graßmann 1980, s. 590.

⁹⁴ LUB VII, nr. 232, s. 213f. Se også 1. **Indledning**, s. 10.

3. Mål, vægt og mønt

Ved brug af taloplysninger fra senmiddelalderlige kilder, gælder det om at være yderst kritisk og omhyggelig. Oplysningerne er tidsmæssigt meget spredte, og mål- og vægtangivelser kan være fra vidt forskellige områder. Hansestæderne fx havde ikke noget fælles mål- og vægtsystem; selv inden for et begrænset geografisk område som Lübeck, Hamborg og Holsten kunne målene variere, og der findes endog eksempler på forskellige mål inden for den enkelte by.

Hertil kommer, at man nemt kan blive "rundforvirret", hvis man ser hvilke forskelle på mål- og vægtangivelser, der kan være i forskellige afhandlinger for det samme område eller den samme by. Bedre bliver det heller ikke af, at gamle oplysninger om mål ukritisk bliver overtaget fra den ene forfatter til den næste, som det allerede blev bemærket i 1722.⁹⁵ Når forskellene også gælder for opslagsværker og fagbøger, kan man tilslutte sig det, en metrolog skrev i 1836: "Hvornår begynder man at værdige mål og vægt på behørig vis og overlade beskæftigelsen med dem til kendere".⁹⁶

Det vil ikke være muligt her at følge denne opfordring, og ved beregningerne senere vil mål- og vægtangivelserne fra de følgende oplysninger blive anvendt:

Et af de mål, der hyppigst blev anvendt, var en *skæppe* (tysk *Scheffel*). Hos Böttger; Waschinski 1952 angives den lybske skæppe til 22,67 l, men dette er „metrologisk ikke holdbart”.⁹⁷ Alberti 1957 angiver 1 skæppe rug til i Lübeck at have været 34,69 l og 1 skæppe havre 39,514 l.⁹⁸ Kröger 1985 viser forskellige målinger af skæpper fra Lübeck til at give et indhold for rugskæppen på mellem 33,41 til 35,58 l, og for havre mellem 39,24 og 39,69 l.⁹⁹ De skæpper, der findes på museum i Lübeck bliver hos Wolf 1986 angivet til for rug at rumme henholdsvis 33 l og 34,2 l, og for havre 38,2 l og 39,4 l.¹⁰⁰

I Rostock var en skæppe (rug) 38,89 l, og den holstenske skæppe var nogenlunde på størrelse med den rostockske - og den samme for alle 4 kornsorter.¹⁰¹

Når korn - eller for den sags skyld andre varer i løsvægt - skulle vejes, kunne der være mange regler for, hvordan det skulle foregå. Kornmål var i de fleste tilfælde "strøget", "ury-stet" og "ustødt".¹⁰² Det modsatte kunne også være tilfældet, og der kunne fx "trykkes to gange med én hånd".¹⁰³ For havre (i Rostock) kunne der være tale om skiftevis "strøget" og "med top på".¹⁰⁴ Hvordan handelen nøjagtig skulle foregå, har været noget, som køber og sælger sikkert har aftalt på forhånd.

⁹⁵ Ziegler 1977, s. 278.

⁹⁶ Kröger 1986, s. 203.

⁹⁷ Kröger 1985, s. 337, med henvisning til Böttger; Waschinski, 1952.

⁹⁸ Alberti 1957, s. 313, Koppe 1977/78, s. 86.

⁹⁹ Kröger 1985, s. 335.

¹⁰⁰ Wolf 1986, s. 54.

¹⁰¹ Koppe 1977/78, s. 86.

¹⁰² Koppe 1977/78, s. 86.

¹⁰³ Kröger 1985, s. 338.

¹⁰⁴ Alberti 1957, s. 313, "gestrichen oder gehäuft".

I Rostock lavedes en meget benyttet - også i Norden - tønne, der blev kaldt *sildetønden*, fordi den af mange hansestæder fra 1375 og i årene herefter blev gjort til normen for silde-tønder.

I Lübeck blev den fx målt med "*eynen yseren runden bant mit anderen zwen stucken dar zu behorende*".¹⁰⁵ Det var dog kun det ydre mål, der her kunne kontrolleres. Tøndestavenes eller bundens og toppens tykkelse kunne ikke kontrolleres.

En tøndes volumen kan måles med følgende formel og mål: hvis tøndens højde **h** er 85 cm, tøndens diameter på midten **D** er 65 cm og tøndens diameter ved enderne **d** er 40 cm, er tøndens volumen i kubikcentimeter = $(3,14 \times 85 \text{ divideret med } 15) \times (2 \times 65^2 + 40 \times 65 + \frac{3}{4} \times 40^2) = (17,79) \times (12250) = 217.968 \text{ cm}^3$ eller ca. 218 liter.

Ændrer man nu tykkelsen på stavene og top og bund med fx $\frac{1}{2}$ cm, vil volumen ændre sig:

$h=84 \text{ cm}$, $D=64 \text{ cm}$, $d=39 \text{ cm}$. $(3,14 \times 84 \text{ divideret med } 15) \times (2 \times 64^2 + 40 \times 64 + \frac{3}{4} \times 39^2) = (17,58) \times (11828,75) = 207.949 \text{ cm}^3$ eller ca. 208 liter.

Det er en stor forskel på indhold, så blot nogle få millimeter kan betyde en stor fordel for den, der benytter en tønne, der på ydersiden overholder normen, men hvad indholdet angår, bliver til et tab for køberen. Benyttelsen af mange af den slags tønder kan betyde en anseelig gevinst.

Derfor enedes Lübeck og Rostock i 1469 om, at tøndens skulle holde et volumen på 8 *Heringsahm* (ame). Denne *sildeahm*, der i museer findes fysiske eksemplarer af, indeholder for Lübecks vedkommende 14,97 l og for Rostock 15,08 l. Da en sildetønne indeholdt 8 ahm, bliver det for Rostock 120,64 l.¹⁰⁶ Tøndens volumen var afstemt, så den passede med andre mål fx 32 *Stübchen* efter Mainzer norm à 3,77 liter lig med 120,64 liter eller 30 *Stübchen* Wormser norm à 4,02 liter lig med 120,60 liter.¹⁰⁷

I litteraturen bliver indholdet af sildetønden ofte angivet med ca. 118 l. Dette gælder også for KLNLM, der angiver tøndens til at have et rumindhold på 117,36 l.¹⁰⁸ Dette tal stammer ifølge Wolf 1986 fra Stieda 1886, der bliver overtaget af Held 1918 og også af Techen 1925, der alle antager, at hver ahm indeholder $14 \frac{3}{4}$ liter.¹⁰⁹

Den største enhed, varer blev angivet i var *læst*. 1 læst (tysk Last) korn (for byg og rug) var i Lübeck 24 tønder, og 1 læst havre 48 tønder.¹¹⁰ 1 læst tøndegods bestod for de fleste andre varers vedkommende af 12 tønder, fx smør, tran, honning, tjære, øl og fisk (sild). I forbindelse med læstetal blev varens navn dog altid nævnt, idet der kunne være undtagelser fra reglerne, 1 læst salt kunne også være 18 tønder.¹¹¹

¹⁰⁵ Bracker 1989, bd. 2, s. 223. "*et rundt jernbånd og andre to stykker, der hørte dertil*".

¹⁰⁶ Ziegler 1977, s. 287 note 57. "*Heringsahm aus Lübeck, Katalog-Nr. 543 hält ca. 14,97 l und Heringsahm aus Rostock, Katalog-Nr. 542 hält ca. 15,08 l. Die Katalognummern beziehen sich auf den Museumsführer, Band II, „Lübeck, St. Annen-Museum, Bilder und Hausgerät“ von Max Hasse, 1969*".

¹⁰⁷ Ziegler 1977, s. 291 og s. 291 note 73.

¹⁰⁸ KLNLM 19, s. 58.

¹⁰⁹ Ziegler 1977, s. 286f. med henvisninger til Stieda 1886, s. 119f., Held 1918, s. 162, og Techen 1925, s. 111.

¹¹⁰ KLNLM 19, sp. 102.

¹¹¹ KLNLM 11, sp. 131f. I Danmark.

Der var stor forskel på vægten af forskellige varer, 1 tønne smør fx vejede 126 kg, og 1 tønne honning 157, 5 kg.¹¹² Normalt angiver vægten af en tønne smør til 224 pund.¹¹³

Tabel 1: Grovvarer

enheder	skæppe Scheffel	liter	antal tønder	liter pr. tønne	kg	by - område - kommentar	kilde
1 skæppe rug og hvede		34,69			25,25	Lübeck	Alberti 1957, s. 313 Koppe 1977/78, s. 86
1 skæppe rug og hvede		38,84			33	Rostock	Koppe 1977/78, s. 89
1 skæppe byg					28,27	Lübeck	Koppe 1977/78, s. 89
1 skæppe havre		39,514			22	Lübeck	Alberti 1957, s. 313 Koppe 1977/78, s. 86, 89
1 skæppe i Holsten*		38,84				som i Rostock	Koppe 1977/78, s. 86
1 læst korn rug og hvede	96		24			8 drömt à 12 skæpper	Alberti 1957, s. 309 Alberti 1957, s. 481
1 læst havre	96		24			Lübeck	Alberti 1957, s. 309
1 tønne salt				138,21	158,93	1 tønne= 38 Stübchen	Alberti 1957, s. 307
1 tønne salt*					163,296	*Lüneburg	Witthöfft 2011, s. 346
1 læst salt			18 12			Lübeck Lüneburg	Alberti 1957, s. 307 Witthöfft 2011, s. 346
1 rostocker tønne	3 (rug)			120,6	*84,81		Ziegler 1977, s. 287
1 sümer*		318				Nürnberg *simra, sumer	Alberti 1957, s. 330

Fra liter til kilo

Ved omregning fra l til kg skal man kende *rumvægten*, der er vægtenheden kg/hl. Den kan variere meget fra parti til parti (fx pga. vandindholdet), men er for tørt korn ca.:

Tabel 2: kg/hl

vare	i dag	18. – 19. årh.	kommentar	kilde
rug	*71 kg/hl	**72,78 kg/hl		*lex.dk/rumvægt **Dirlmeier 1978, s. 574
hvede	*75 kg/hl	**77,33 kg/hl		**Dirlmeier 1978, s. 574
byg	*61-65 kg/hl	**59,13 kg/hl	*vinter/vårbyg	**Dirlmeier 1978, s. 575
havre	*53 kg/hl	**43,57 kg/hl		*Dirlmeier 1978, s. 575
ærter	80 kg/hl		gule flækærter	Ygil 2013, s. 28
hirse	80 kg/hl			Ygil 2013, s. 14
byggryn	60 kg/hl			Ygil 2013, s. 14

Andre steder er der lidt afvigende angivelser af omregningen. Fx angiver Witthöft 2002 den samme omregning for hvede 75 kg/hl (750 g/l), mens den for rug er 67,5 kg/hk (675 g/l) og havre 43 kg/hl (430 g/l).¹¹⁴ Det samme gælder for Wolf, der har følgende

¹¹² KLM 15, sp. 543f.

¹¹³ Bruns 1900, s. LXXXVI.

¹¹⁴ Witthöft 2002, s. 479 med henvisning til Witthöft 1979, s. 271.

omregningsfaktorer: hvede 75 kg/hl, rug 70 kg/hl, byg 56 kg/hl og havre 42 kg/hl. De 2 sidste afviger en del fra angivelserne i skemaet, uden at det er klart hvorfor.

Om disse vægtangivelser fra nutiden eller fra det 18.-19. årh. også var gældende for senmiddelalderen, ved vi ikke, men det er sandsynligt. Anvender man tallene fra tabellen vejede 1 skæppe rug altså i Lübeck ca. 25 kg, i Rostock og Slesvig-Holsten ca. 28 kg. I det følgende vil omregningsfaktorerne fra skemaet blive benyttet.

Øl og vin

Øl blev målt i *Stübchen* (stoveken) og *tønder*. Normer for *Stübchen* kendes i Hamborg og Lübeck ikke før 1487, da 1 *Stübchen* blev fastsat til 3,638 l.¹¹⁵ Samme forfatter skriver lidt senere: I Lübeck blev der i 1487 støbt et nyt mål for en halv *Stübchen*, der indeholdt 1,755 liter, altså en *Stübchen* på 3,51 liter.¹¹⁶ På målet står der: *Anno domini 1487 da wart dese stoveken nyn mate ghaten myt vulborde des erliken rades der stad lubeke in nutte des gemene besten*. Denne *Stübchen* var også en tilpasning til målet *ohm*, der blev benyttet mange andre steder, og som indeholdt 40 *Stübchen* à 3,52 liter lig med 140,8 liter. Hvilket mål er så det rigtige – eller var der to forskellige?

1 *Ohm* (*ahm* eller *ame*) var et gammelt mål for øl og vin, men særligt for vin. Det varierede dog også fra land til land og fra by til by. *Ame* er ikke lig med *ama*, *amaer*, der er lig med en *Eimer*. 1 *Eimer* er et vinmål i Nordtyskland i senmiddelalderen, der er lig med ½ *ame* eller *ohm*. *Ame* kan også betegnes som en *tover* ("med 2 håndtag").¹¹⁷

1 *Maß* var lig med 1,2 l (1,069) i Nürnberg.¹¹⁸

For England var 1 *fad* (*tun*) lig med 953,93 l (252 *gallons* à 3,785432 l, der var den gamle engelske winchestergallon.¹¹⁹ Hvis der var tale om franske måleenheder, var 1 *pipe* 616,4 l og 1 *tonneau* 931,1 l.¹²⁰ 1 *fuder* var et gammelt (rhinsk) vinmål på 875-1000 l.¹²¹

At navigere blandt alle de forskellige vinmål var noget, man havde store problemer med, og indholdet af et *fad* fx kunne variere så meget, at man i Antwerpen 1431 skulle fortolde vin efter deres indhold i tønder eller *ohm*.¹²²

Som med *Stübchen* var der forskel på øltøndernes volumen. En øltønde til eksport indeholdt i Hamborg før 1487 16 *verdendeel* (Viertel) eller 128,88 liter.¹²³ En veerndel var lig med 2 *stoveken* (*Stübchen*) altså indeholdt en hamborgsk øltønde til eksport 32 *Stübchen* à 4,3 liter. Denne eksporttønde blev 1487 ændret til 17 ½ *verdendeel* og indeholdt dermed 140,8 liter.¹²⁴ Det skete i Bremen, men uden tvivl også i Hamborg *So de hamborger tunnen don*. Som med Rostocktønden var det af praktiske og handelsmæssige grunde en tilpasning til målene

¹¹⁵ Ziegler 1977, s. 293f.

¹¹⁶ Ziegler 1977, s. 307.

¹¹⁷ Ziegler 1977, s. 281.

¹¹⁸ Sander 1902, s. 29; Dirlmeier 1978, s. 27.

¹¹⁹ Se Alberti 1957, s. 340.

¹²⁰ Se Alberti 1957, s. 337.

¹²¹ Alberti 1957, s. 320. 1 *fuder* kunne også mere ubestemt være et vognlæs, som 2 heste kunne trække.

¹²² Enemark 1971 bd. 2, s. 126f.

¹²³ Jahnke 2016, s. 117.

¹²⁴ Jahnke 2016, s. 117.

i den vestlige del af Tyskland og de hollandske byer, som det meste af øleksporten gik til.¹²⁵ I Hamborg havde man desuden en tønne på 48 Stübchen à 1,62 l.¹²⁶ Hvorfor man havde en så usædvanlig lille Stübchen, har jeg (endnu) ikke fundet en forklaring på.

Tabel 3: Flydende varer

enheder	ankre	potter (Eimer)	ohm	Stübchen (antal)	liter	kilde
1 Stübchen Lübeck			1/40		3,52 l 3,62 l 3,638 l	Wolf 1977, s. 307 Witthöft 1979, s. 185 Wolf 1977, s. 293f.
1 Stübchen Slesvig-Holsten					3,6227 l	Alberti 1957, s. 327
1 tønne øl Hamborg				32	128,88 l	Jahnke 2016, s. 117
1 normal tønne øl				32	115,93 l	Alberti 1957, s. 327
1 ohm (ame)				40	140,8 l	Wolf 1977, s. 307
1 fuder vin			6		ca. 1000 l 875 l	Alberti 1957, s. 320 Henn 1996, s. 42.
1 Maß (Nürnberg)					1,2 l 1,069 l	Dirlmeier 1978, s. 27. Sander 1902, s. 29.
1 Eimer			1/5* 1/2			* www.geschichte-s-h.de/sh-von-a-bis-z/m/masse-gewichte/ Ziegler 1977, s. 281

Salt

I KLNLM står der: "1 td. Lüneburgsalt vejede i 1300-tallet ca. 1 skpd. (280 markpd.), hvoraf tøndens vægt udgjorde 2-3 lispd."¹²⁷ 1 tønne lüneburgsk salt var lig med 1 skibspund eller 280 pund (à 486 g), eller 6 (salt)skæpper à 22,680 kg, hvilket er 136,08 kg. Til denne bruttovægt lægges 3 lispund (à 6,804 kg) eller 20,4 kg (tara) for tøndens.¹²⁸ Det skulle så give en bruttovægt på 155,5-156,6 kg.¹²⁹ Witthöft har selv en anden vægt: 1 tønne lüneburgsk salt var 24 lispund á 6,804 kg= 163,296 kg.¹³⁰ 1 last salt var lig med 12 tønner, men kunne også være 18 tønner – som den var i Danmark.¹³¹

Vægt - pund

Her er det – også – nemt at komme på glatis. Kröger 1986 har 14 forskellige tal for vægten af et *pund*, fra 483,326 g til 485,03 g, taget fra forskellige kilder og sammenligninger med fx det engelske *troypund*.¹³² En måling med en bismervægt fra Riga gav en pundvægt på 485 g.¹³³

¹²⁵ Ziegler 1977, s. 307.

¹²⁶ Jahnke 2016, s. 117.

¹²⁷ KLNLM 14, sp. 708.

¹²⁸ Witthöft 1979, s. 221.

¹²⁹ Wolf 1986, s. 68 med henvisning til Witthöft 1979, s. 54f.

¹³⁰ Witthöft 2011, s. 346.

¹³¹ KLNLM 14, sp. 708.

¹³² Kröger 1986, s. 189f.

¹³³ Kröger 1986, s. 182f.

Det er altså nødvendigt at vælge den vægt for et lübecksk pund, som man mener, der er argumenteret bedst for: **1 lübecksk pund** var 484,708 g, et hamborgsk pund 484,6 g og et lüneburgsk 486,0 g.¹³⁴ Det skal lige præciseres, at der her er tale om markedspund. (andre pund var kræmmerpund og møntpund). Et pund var delt i *lot*, der var lig med 1/32 pund. I Lübeck var 1 lot altså lig med ca. 15,15 g.

1 *preussisk pund* (kulmischer Pfund) var i Danzig sandsynligvis 424,863 g,¹³⁵ og i Nürnberg var et *pund* 475 g.¹³⁶

1 *lispund* var i Lübeck lig med 14 pund, ca. 6,8 kg, hvis der var tale om landfragt, men 16 pund, hvis der var tale om bruttovægt.¹³⁷

1 *skibspund* var lig med 20 lispund eller 135,7 kg og 155,2 kg bruttovægt. Ved siden af dette skibspund på 280 pund (20 x 14) var der også et skibspund på 320 pund (20 x 16), der var et mål beregnet til dem, der transportererede varerne.¹³⁸

Tabel 4: Vægt

enheder	gram	kg	pund (antal)	lispund (antal)	kommentar	kilde
1 lybsk pund	484,708 *484,7				*som et jysk pund	Wolf 1986, s. 39 *Petersen 2002, s. 201
1 preussisk pund	424,863				I Danzig	Wolf 1986, s. 42ff.
1 lispund Lübeck		6,785	14			Wolf 1986, s. 40
1 lispund Hamborg		6,784	14			Petersen 2002, s. 201
1 lispund Lübeck landfragt			16		bruttovægt	Wolf 1986, s. 40
1 skibspund Lübeck		*135,7*	280	20	20x14 pund	*beregnet ud fra 484,7 g
1 skibspund Lübeck landfragt		155,2	320	20	bruttovægt 20x16 pund	Wolf 1986, s. 40, s. 371
1 lot	15,15 15,93				1 pund=32 lot Nürnberg*	http://www.geschichte-s-h.de/masse-gewichte/ *Alberti 1957, s. 369

Regnings – og betalingsmønt*

* normalt bruges der forkortelser for de fleste regnings- og betalingsmønter, men i det videre forløb vil de for læsbarhedens skyld blive skrevet fuldt ud, og forkortelser overvejende blive anvendt i tabeller.

Regningsmønter var *mark* (*m.*), der blev benyttet i bl.a. Lübeck, Holsten, Rostock, Lüneborg, eller *pund*. 1 *mark* var lig med 16 *skilling* (*sk.*), og hver *skilling* var lig med 12 *penning* (*p* eller *d* for *denar*). 1 *penning* var lig med 2 *heller*. Blev der regnet i *pund* (*℥*), som i fx Hamborg, var dette lig med 20 *skilling*, og hver *skilling* var lig med 12 *penning*. Større summer kunne også

¹³⁴ Wolf 1986, s. 39; Ziegler 1977, s. 130; Witthöft 1979, s. 67f og 77f.

¹³⁵ Wolf 1986, s. 42ff.

¹³⁶ Dirlmeier 1978, s. 572.

¹³⁷ Wolf 1986, s. 40.

¹³⁸ Wolf 1986, s. 40.

afregnes i *gulden*. 1 gulden svingede noget i værdi, i 1410 var den 17 skilling værd¹³⁹ og i 1441 26 skilling.¹⁴⁰ En sætter den for hele det 15. årh. til 24 skilling.¹⁴¹

Den *preussiske mark (m. pr.)* i Danzig var lig med 24 *scot (fc)* lig med 60 *skilling* eller lig med 720 *penning*.¹⁴²

Mønter til betaling var i første række en slået mønt kaldet *witten*, som Lübeck fra 1367 og den vendiske møntunion¹⁴³ efter 1379 og indtil en reces i 1410/11 skal have præget 15 mio. stk. af.¹⁴⁴ Mønten var 4 *penning* værd, en vægt på 1,33 gr. og et sølvindhold på 1,16 gr.¹⁴⁵ Tidligere var andre prægede mønter hulpenning (1 *penning*) og dobbeltpenning (kaldet blaffer).¹⁴⁶

Witten blev siden 1388 og senest efter 1422 suppleret og efterhånden afløst af to andre mønter 3-*penningen* og 6-*penningen*. I 1433 blev der også slået en skillingsmønt, en mønt med en værdi af 12 *penning*.¹⁴⁷

Nu skulle der mange *witten* til ved store beløb, så derfor brugte man også guldmonter som betalingsmiddel. Som der står i dokumentet fra pantsætningen af Aabenraa i 1411 [*Jeſſte vor jewelke twe lubesche mark vnde dre schillinge eyne gude engelsche nobele* [].¹⁴⁸ Hos Jesse¹⁴⁹ angives en nobel til i 1410 at have en værdi af 35 skilling, men under *Hanserecesserne* for 1410, bestemmes det, at den engelske nobel skal have en værdi af 25 skilling, den *lubeckske gulden* 17 skilling, og den *rhinske gulden (rh. fl.)* 13 ½ skilling.¹⁵⁰ Erik af Pommern forlangte fra 1429 1 nobel for hvert skib ved Øresundstolden, men ved betalingen kunne man i stedet for noblen betale 2 ½ *rhinske gulden*.¹⁵¹

Den *rhinske gulden* var en af de mest anvendte guldmonter; første gang udmøntet i 1386, da de tyske kurfyrster lavede en møntunion.

En del af priserne i det følgende er taget fra Nürnberg og i særdeleshed fra byens krig i 1449-50 mod hertugen af Brandenburg. Siden 1396 blev der i byen regnet med 1 *pund lig med 20 skilling lig med 120 penning lig med 240 heller*. Det var de såkaldte nye pund). I hverdagen regnedes også med det gamle pund, hvor 1 *pund var lig med 30 penning*.¹⁵² Der gik altså 4 gamle pund på ét nyt pund. *Ungarske gulden* var lig med 1 pund 7 skilling, *bygulden* lig med

¹³⁹ *Hanserecesse 1, Bd. V, nr. 729, s. 565ff.* Møntreces fra Lübeck den 13. dec. 1410.

¹⁴⁰ Jesse 1928 (1967), s. 216.

¹⁴¹ Potthoff 1911, s. 7.

¹⁴² Fx Hirsch 1855, s. 240 eller Foltz 1912, s. 1

¹⁴³ Med en reces fra 1379 skabtes den vendiske møntforordning, der foruden Lübeck omfattede Hamborg, Wismar, Lüneburg, Stralsund, Rostock og Mecklenburg.

¹⁴⁴ Dummler 2012, s. 18f.

¹⁴⁵ Dummler 2012, s. 18f.

¹⁴⁶ Bracker 1988, s. 558.

¹⁴⁷ Dummler 2012, s. 30.

¹⁴⁸ www.diplomatarium.dk/dokument/14110120001 [Jeller for hver to lubeckske mark og tre skillinge en god engelsk nobel []. (hentet 30-1-2023).

¹⁴⁹ Jesse 1928 (1967), s. 215.

¹⁵⁰ *Hanserecesse 1, Bd. V, nr. 729, s. 565ff.* Møntreces fra Lübeck den 13. dec. 1410.

¹⁵¹ KLM 5 sp. 606-608, og KLM 12, sp. 325.

¹⁵² Sander 1902, s. 25; Dirlmeier 1978, s. 580.

1 pund 4 ½ skilling og *landgulden* lig med 1 pund 2 skilling.¹⁵³ Omkring 1440 var en *gulden* i Nürnberg 1 pund 5 skilling værd¹⁵⁴, og det er den værdi, der bliver brugt i det følgende.

Forholdet mellem de forskellige mønter

Forholdet mellem *mark lübecksk* og *mark preussisk* var i begyndelsen af det 15. årh. omkring 2:1, eller nærmere bestemt 1 mark lübecksk var i 1403 lig med 12 scot (12 ½), i 1407-1408= 12 scot, 1410 =12 ½ scot, i 1430 =20 scot og i 1445= 22 – 24 scot.¹⁵⁵ Eller omvendt: i 1411 kostede 1 mark preussisk (knap) 30 skilling lübecksk (16 skilling lübecksk var lig med 0,54 mark preussisk); i 1436 skulle man give knap 18 skilling lübecksk for 1 mark preussisk.¹⁵⁶

Forholdet mellem *mark lübecksk* og *mark rostocksk* var ca. 1:2,¹⁵⁷ altså 2 mark rostocksk for hver mark lübecksk.

I Lübeck var 1 *rhinsk gulden* lig med 13 ½ skilling lübecksk i 1410, i 1421 var den 15 skilling, og i 1423 og 1424 var forholdet mellem *mark lübecksk* og den *rhinske gulden* 1:1. I 1427 var kursen 14 skilling 8 penning og i 1439 22 skilling. I 1483 havde en rhinsk gulden en værdi af 24 skilling.¹⁵⁸

Forholdet mellem den *rhinske gulden* og *mark preussisk* var 1408: 1 rhinsk gulden =12 scot 20 penning. I 1421 var 1 rhinsk gulden =1 mark preussisk 3 scot, og i 1435 var 1 rhinsk gulden = 1 mark preussisk 7 scot.¹⁵⁹ Den Tyske Ordens Soldbuch fra 1409 siger, at 1 rhinsk gulden er lig med 11 scot.¹⁶⁰

I Nürnberg var kursen på 1 rhinsk *gulden* 22 skilling eller 132 penning i begyndelsen af det 15. århundrede. I midten af det 15. årh var kursen steget til 150 -160 penning.¹⁶¹

I Regensburg var regningsmønten *pundet*, der var lig med 240 penning. Byen havde en såkaldt "*lang skilling*", der var lig med 30 penning, og *pundet* var altså lig med 8 skilling. Kursen på en rhinsk gulden i Regensburg var i årene 1421-22 55 penning og i 1424-25 57 penning.¹⁶²

Hvor der inddrages priser fra andre områder end det nordtyske, vil disse blive forsøgt omregnet til *rhinske gulden*.¹⁶³ Det var en forholdsvis stabil mønt, og en mønt man i samtiden havde tillid til.¹⁶⁴ Hvor intet andet er nævnt, benyttes kursen for rhinske gulden på 14 skilling lübecksk 8 penning fra 1427 til beregningerne af priser i det følgende.

¹⁵³ Sander 1902, s. 25.

¹⁵⁴ Sander 1902, s. 326 note 1. (*Chronik der deutschen Städte Bd. 1 Nürnberg*, Glossar s. 535. Tabel 2 s. 254).

¹⁵⁵ Hauschildt 1973, s. 6.

¹⁵⁶ Jesse 1928 (1967), s. 221.

¹⁵⁷ Jesse 1928 (1967), s. 221.

¹⁵⁸ Jesse 1928 (1967), s. 216-18. Se også Hirsch 1855, s. 240-243.

¹⁵⁹ Hirsch 1855, s. 243.

¹⁶⁰ Ekdahl 1988, s. 146 note 9.

¹⁶¹ Dirlmeier 1978, s. 580. Sander 1902, s. 193.

¹⁶² Bleicher 2006, s. 349.

¹⁶³ Efter "inspiration" fra Dirlmeier 1978, s. 28-32.

¹⁶⁴ Da den danske konge Christian 1. i 1468 skulle bortgifte sin datter Margrete til den skotske konge skulle medgiften betales i 50.000 rhinske gulden. Det kneb lidt med at få skrabt pengene sammen, så i stedet for pantsatte han Orkneyerne til den skotske konge. Som en sidebemærkning kan det tilføjes, at beboerne på øerne nu leger med tanken om at få pantet indløst, da de er utilfredse med Skotlands behandling af dem.

For de nordtyske priser vil beløbene blive forsøgt omregnet til *mark lübecksk* eller *rhinske gulden*. Det kan give nogle usikkerheder, da året for kursen for de forskellige mønter ikke altid "flugter" med året for prisen på en bestemt vare.

Tabel 5: Omregningstabel

enhed	m. l.	m. r.	m. pr.	rh. fl.	år kommentar	kilde
1 mark lübecksk			12 ½ fc		1410	Hauschildt 1973, s. 6
1 mark lübecksk			20 fc		1430	Hauschildt 1973, s. 6
1 mark lübecksk		2 m. r.				Jesse 1967, s. 221
1 engelsk nobel	2 m. l. 3 sk.			2 ½ rh. fl.	i Lübeck	Jesse 1967, s. 215
1 rhinsk gulden	*13 ½ sk. l.		**12 fc 20 p		*1410 **1408	*Hirsch 1855, s. 240 ** Hirsch 1855, s. 243
1 rhinsk gulden	15 sk. l.		1 m. pr. 3 fc		1421	Hirsch 1855, s. 240
1 rhinsk gulden	1 m. l.				1423/24	Reincke 1953, s. 501
1 rhinsk gulden	14 sk. l. 8 p				1427	Jesse 1967, s. 216
1 rhinsk gulden	*22 sk. l.		**1 m. pr. 7 fc		*1439 **1435	*Hirsch 1855, s. 240 **Hirsch 1855, s. 243
1 mark preussisk	30 sk. l.				1411	Jesse 1967, s. 221
1 mark preussisk	18 sk. l.				1436	Jesse 1967, s. 221

At beskæftige sig med mål, vægt og mønter er spændende og udfordrende. Det kan holde én beskæftiget i lang tid og uden tvivl også føre til fejl, som metrologen i indledningen havde observeret.

Har man brug for mål- og vægtangivelser kan man gå til *Alberti 1957, Kröger 1985/86, <http://www.geschichte-s-h.de/masse-gewichte/>* eller Petersen 2002.

De bør også bruges ved kontrol af tal, man har fundet andre steder.

KLNM er stadig et af de bedste steder at besøge, fx Skäppa i bd. 16, sp. 100-107.

Ved anvendelsen af *Kleines Lexikon schleswig-holsteinischer Gewichte, Masse und Währungseinheiten*, 1990 bør man være forsigtig. Det bygger delvist på en bog af Böttger/Waschinski fra 1952, der er behæftet med en del fejl.

4. Soldater og andet personel i hertug Wilhelms hær

Mange steder i 1300-tallet var lejesoldater for langt den største dels vedkommende adelige til hest og deres hjælpere. Dette ændrede sig efterhånden i den første halvdel af det 15. årh., og i år 1500 udgjorde adelen kun en mindre del af hæren.¹⁶⁵ Sådan var det i Danmark, i Holsten, i hansestæderne og i resten af Nordtyskland.

De svært pansrede ryttere blev efterhånden afløst af eller suppleret med lettere bevæbnede beredne udrustet med fx armbrøst eller lettere spyd.¹⁶⁶ Skytter – og det vil først og fremmest sige armbrøstskytter – blev benyttet i stadig større omfang, og de blev efterhånden suppleret med skytter med krudtvåben. Det kom også til udtryk i den måde, hærene blev opstillet på; det ses fx i en plan fra Burgund i 1417: Hæren skulle bestå af riddere til fods bistået af skytter sammen med riddere og skytter til hest på flankerne.¹⁶⁷ Ændringerne i hærenes sammensætning betød, at det nu også var muligt for andre end adelige og deres mænd at gøre krigstjeneste.

Forandringerne havde flere årsager: Kampene under Hundredårskrigen 1337-1453 mellem England og Frankrig havde tydeligt vist, at angreb af adelige hære til hest kunne stoppes og nedkæmpes. Fx havde de engelske langbueskytter ved flere lejligheder vist, hvor effektive de var, ikke mindst i slaget ved Agincourt i 1415.¹⁶⁸

Krudt og dertil hørende våben spillede en stadig større rolle, og med disse nye våben bestod en hær nu af flere nye grupper, først og fremmest kanonkyndige, men også soldater, der forstod at betjene krudthåndvåben. Begyndelsen af det 15. årh. er dog en overgangsperiode, hvor nogle karakteristiske våben, langbuen (dog ikke i Nordeuropa), armbrøsten og bliden, stadig spillede en stor rolle. De nye krudthåndvåben og kanoner blev til stadighed forbedret, men blider var endnu så effektive, at man ikke ville undvære dem ved belejringer – eller forsvar (se s. 80ff).

Også pligten til at stille i tilfælde af krig blev flere og flere steder og hyppigere noget, man kunne betale sig fra. Det gjaldt ikke mindst for borgerne i byerne.¹⁶⁹ En af grundene for byerne til at engagere lejesoldater var, at tabene af borgere kunne være så store, at det havde indflydelse på byens næringsliv, som det var tilfældet med Rostock i forbindelse med krigen mod den danske kong Valdemar Atterdag.¹⁷⁰ Hvor hurtigt overgangen fra et borgeropbud til en hær udelukkende bestående af lejesoldater kunne finde sted, kan observeres i Hamborg, hvorfra der var borgere med foran Brundlund¹⁷¹, men nogle få år senere bestod styrken, som byen havde udsendt i kampen mod vitaliebrødrene i Frisland, udelukkende af lejesoldater.¹⁷²

¹⁶⁵ Poulsen 2001, s. 44-50.

¹⁶⁶ Tresp 2004 s. 84.

¹⁶⁷ Showalter 1993, s. 8.

¹⁶⁸ Se fx https://da.wikipedia.org/wiki/Slaget_ved_Agincourt med litteraturhenvisninger (hentet 12-2-2023).

¹⁶⁹ Se fx Mendheim 1889, s. 4f.

¹⁷⁰ Freynhagen 1931, s. 24. Se også Prietzel 2006, s. 182. Byernes store tab i slaget ved Tannenberg 1410.

¹⁷¹ Se kapitel 2. **Kilder**, s. 15f.

¹⁷² Kammler 2005, s. 88.

Den gradvise professionalisering af andre grupper end adelige og dermed en ændret sammensætning af hærene i den sidste halvdel af det 14. og første halvdel af det 15. årh. havde altså taktiske, teknologiske og samfundsmæssige årsager.

I princippet var alle soldater, der solgte deres tjenester enmandsforetagender, men oftest blev der lavet en kontrakt med en "krigsentreprenør", der kunne stille med en gruppe af lejesoldater. Hvem hertug Wilhelm har engageret har været hans afgørelse, og han har uden tvivl engageret "gamle kendinge", der kom med et større antal egne folk. Disse underentreprenører har så kunnet få et større overskud til sig selv.¹⁷³

Der var mange grunde til at gøre tjeneste som lejesoldat, og mange forskellige former for tjeneste. Man kunne blive fastansat til bevogtningsopgaver i en by, eller man aftalte at gøre tjeneste for en by eller en anden mand i en nærmere fastsat periode til de og de betingelser og for den og den betaling. Kontrakterne kunne være med eller uden kost, med eller uden erstatninger for mistede heste eller våben, med eller uden frikøb fra fangenskab eller afhænge af, hvor god ens våbenudrustning var.

Der kunne være forskellige betingelser eller fordele indført i kontrakterne, og betalingen kunne også afhænge af, hvor stor en risiko, man løb; soldater i forreste række kunne selvfølgelig kræve - og fik også en højere sold end soldater, der fx kun havde bevogtningsopgaver eller som stod bagerst, som bøsseskytterne fra fx Rothenburg i 1499, der kun fik $\frac{3}{4}$ sold, fordi de var placeret i bagerste række.¹⁷⁴ Foruden solden kunne der udbetales store beløb ved ansættelsen og ved afsked.¹⁷⁵ Var man ansat med fri kost kunne man få dobbelt sold, når tjenesten foregik langt fra byen, som det var normalt i fx Nürnberg.¹⁷⁶ En lejesoldat kunne få noget af solden forudbetalt kaldet *ofraschunge* - op til nogle ugers sold - alt afhængig af rejsens længde. Til gengæld kunne man ikke få rejsepenge - den såkaldte *czerunge*, når kontrakten udløb.¹⁷⁷ Blev en soldat taget til fange, skulle der udover løsepenge, også betales for kost og ophold under fangenskabet - og solden skulle selvfølgelig fortsat betales.¹⁷⁸ At betale løsepenge kunne tage lang tid; i 1436 og 1437 betaler Hamborg for frikøb af fanger fra krigen mod Erik af Pommern.¹⁷⁹

For nogle var det at gøre tjeneste som lejesoldat en levevej, for andre en mulighed, når lejligheden bød sig - som det var tilfældet med mange af vitaliebrødrene.¹⁸⁰ For andre var krig og fejder en del af deres adels- eller ridderkultur, fx når Den Tyske Orden inviterede "gæster" til at deltage i korstog i de baltiske lande,¹⁸¹ eller der kunne være familiære grunde, som når hertug Wilhelm af Lüneburg deltog i kampen om Slesvig.

¹⁷³ Sander 1902, s. 154.

¹⁷⁴ Dirlmeier 1989, s. 29.

¹⁷⁵ Sander 1902, s. 153.

¹⁷⁶ Mendheim 1889, s. 33.

¹⁷⁷ Ekdahl 1988, s. 34 note 50 „...weme wir *ofraschunge* taten, dem slugen wir an syne zolde adir goben in keyne *czerunge*“.

¹⁷⁸ fx Ekdahl 1988, s. 188 og s. 188 note 57, „...[] die der hohmeister selber [] ins gefenkenisse hot gegeben vor czerunge[], og s. 189, note 58...[] Item 7380 m, dy den gefangen gegeben sint vor iren zold vor dy czeit, daz sy noch der berichtunge in dem gefenkenisse sint gewest,[]“.

¹⁷⁹ KR Hamburg, s. 62f.

¹⁸⁰ Se **Ekskurs 2** om holstenernes åbning af deres havne for vitaliebrødrene.

¹⁸¹ Tresp 2004, s. 97.

Der må altså skelnes mellem dem, der kun drog i krig for penge og dem, der havde politiske, sociale eller økonomiske bånd med dem, de arbejdede for.¹⁸² Der var også andre forskelle. De, der blev engageret af hertug Wilhelm, deltog ikke kun for soldens, men også for kampens skyld og for udsigten til bytte, mens det har været anderledes for de borgere, der deltog – fx dem fra Hamborg.

For at komme frem til, hvad hertug Wilhelm har skullet betale i sold, kan betingelserne for og størrelsen af betalingen, når fx hansestæderne, Den Tyske Orden eller sydtyske byer hvervede lejesoldater, måske give et fingerpeg.

Hansestædernes kontrakter

Hansestædernes soldbetaling til lejesoldater i deres tjeneste i den første halvdel af det 15. årh. kan ses af forskellige kontrakter, fx i 1409 da man var i krig med hertug Erik af Sachsen-Lauenburg, hvor der blev indgået en kontrakt med væbnerne Ecgard og Laurencius Haken, der stillede med 7 *gewapend* (se s. 38) og 4 skytter.¹⁸³ Det lader til, at der har været tale om en slags standardkontrakter, da der findes forskellige kontrakter formuleret på samme måde.¹⁸⁴ Tilsvarende findes der enslydende kvitteringer for udbetalt sold¹⁸⁵, og det er ikke så mærkeligt, at der er bevaret masser af disse kvitteringer, da man måtte sørge for, at man senere kunne dokumentere, at solden virkelig var blevet udbetalt.

Kontrakten med de to væbnere var klar og detaljeret. Hver *gleve* (se s. 38) skulle have 30 mark lübecksk, og hver skytte skulle have 15 mark lübecksk for det halve år, tjenesten var beregnet til at vare. Hertil kom fri fortæring i herberget, øl, "foder og skoning af hestene, og hvad derudover tilkommer os som riddere, uden svig og undskyldninger".¹⁸⁶ Altså som det tilkom dem efter deres stand; også betalingen skete efter taksten for "riddertzold". Harnisker og våben skulle mændene selv sørge for, men kom de ud for en "arbejdsulykke" – de kunne blive taget til fange eller miste deres heste og udstyr – skulle de frikøbes, og hestene og udstyret erstattes. Erstatningspligten gjaldt dog ikke de ejendele, der ikke var nødvendige for at forrette tjenesten, og arvingerne kunne heller ikke stille nogen former for krav. Skulle byen ikke i det halve år gøre brug af deres tjenester, skulle solden alligevel betales, men lige så snart, den var betalt, skulle de ikke længere kunne blive i byen. Det kunne åbenbart være svært at komme af med "gæsterne" igen, hvis aftalen ikke blev forlænget, eller hvis de ikke kunne finde arbejde andre steder.

Indgik byerne en indbyrdes aftale blev udgifterne delt. I en aftale fra januar 1417¹⁸⁷ mellem de vendiske hansestæder kan vi se, hvad byerne var forpligtede til at gøre i tilfælde af

¹⁸² France 2008, s. 5.

¹⁸³ LUB V, nr. 283, s. 317f.

¹⁸⁴ Hansestæderne havde kontrakter med grupper fra 4 til 68 personer, og anførerne var adelsmænd, fx en Henneke Ratlow, Claus Rave og Delfef von Buchwald, der stillede med 29 *gewapend* og 23 skytter, eller 3 andre væbnere, der stillede med 18 væbnede og 5 skytter. LUB V, nr. 284 og 285.

¹⁸⁵ LUB VI, nr. 273-278, s. 309ff.

¹⁸⁶ "voder unde hofslach unde dar en bouen wes uns van ridderrechte bored, sunder argelist unde hulperede".

¹⁸⁷ LUB V, nr. 607, s. 690.

angreb på en af de andre byer. Inden 14 dage skulle der gives besked til den angrebne, om man ville sende soldater eller penge "mit luden edder mit gelde". Hjælp i form af penge var 20 mark lübecksk for den "væbnede" (soldat til hest) og 10 mark lübecksk for en "skytte". Det var den halvårslige afløsesum, og pengene skulle falde "sunder argelist" "uden svig" inden for de første 3 måneder, og ellers så længe fejden varede. Soldaterne skulle være "wolgeperdet unde beharnished". Det var - alt andet lige - kun 2/3 af solden fra 1409. En mulig forklaring kan være, at lejesoldaterne fra 1409 var "udenbys", mens soldaterne i 1417 var nogle af byernes egne ansatte eller indbyggere. Denne forskel i betalingen var fx tilfældet, da Nürnberg i 1449-50 engagerede lejesoldater, hvor skytter fra Egen fik 39 gulden plus forplejning om året, mens byens egne borgere fik halvt så meget -19,5 gulden plus forplejning.¹⁸⁸

De henholdsvis 20 mark lübecksk og 10 mark lübecksk var den rene sold, som en aftale fra 1443 præciserede.¹⁸⁹ Alle byer skulle selv udstyre deres mænd med forplejning til rejsen, men når de var ankommet, skulle byen, der havde bedt om hjælp, give dem kostforplejning og deres heste hø, havre og hovbeslag. De byer, der havde sendt hjælpen, skulle betale sold for de soldater, de sendte, betale eventuelle løsepenge og betale for mistede heste. Beløbet svarer til 3 mark lübecksk 5 skilling og 4 penning per gleve for en måned og 1 mark lübecksk 10 skilling og 8 penning per skytte.

De samme bestemmelser findes i traktaten mellem holstenerne og hansestæderne fra den 27. sept. 1426. Her skulle holstenerne stille med 100 gewapent til krigen, og hansestæderne skulle betale for forplejning og foder, og holstenerne betale sold og skadeserstatninger.¹⁹⁰

I Rostock fik 10 soldater i 1422-23 hver 12 skilling rostocksk for 14 dages tjeneste.¹⁹¹ Det svarer til 12 skilling lübecksk for en måned, hvis det forudsættes, at 14 dage er en halv måned.

I Lübeck i 1457-58 fik 50 soldater 51 mark lübecksk 12 skilling til sold og kost for 8 dage.¹⁹² Det var 2 skilling lübecksk 1 penning per soldat per dag, eller for 4 uger 3 mark lübecksk 10 skilling og 4 penninge. I samme opgørelse fik 10 andre soldater for 8 uger 47 mark lübecksk 10 skilling og 4 penninge. Det var 1 skilling lübecksk 4 penninge per soldat om dagen, eller for hver soldat i 4 uger 2 mark lübecksk 5 skilling og 4 penninge.

I 1483 var det beløb, som byerne skulle give i stedet for at sende soldater, 6 rhinske gulden for en gleve i en måned.¹⁹³ Det svarede til 9 mark lübecksk.¹⁹⁴

Solden kunne også afhænge af, hvor meget udstyr soldaterne kunne stille med. I en aftale mellem nogle hansestæder fra januar 1428, stod der, at en soldat med egen harnisk skulle

¹⁸⁸ Dirlmeier 1978, s. 71 tabel 2.

¹⁸⁹ *LUB VIII*, nr. 163, s. 203. Det var de samme beløb, som i en aftale fra 1402, *LUB V*, nr. 48, s. 48.

¹⁹⁰ *LUB VI*, nr. 767, s. 740ff. [Jwanne ze dat van vns essched, to ereme krighe senden hundert gewapent, de wol vthgeferdiget syn myt harnsche vnd perden, und de scholen den krich truweliken by orer hulpe blyuen vppe ere koste und voder und vppe vnse tzolt vnd schaden[].

¹⁹¹ Fritze 1967, s. 177 note 303.

¹⁹² Fritze 1967, s. 177.

¹⁹³ *Hanserecesse 3, IV*, nr. 468, s. 369.

¹⁹⁴ Med en kurs på 24 skilling lübecksk for en rhinsk gulden. Jesse 1967, s. 218.

have 12 skilling lübecksk per uge i sold; uden egen harnisk 8 skilling lübecksk per uge. For de armbrøstskytter, der ikke havde de foreskrevne 24 pile med sig, skulle solden reduceres med 1 skilling lübecksk per uge. Byerne skulle desuden sørge for, at der var tale om dygtige lejesoldater og søfolk.¹⁹⁵ 12 skilling lübecksk om ugen svarer til 3 mark lübecksk for en måned (4 uger).

Den Tyske Ordens kontrakter

Den Tyske Orden¹⁹⁶ engagerede i 1409 lejesoldater til en krig mod Polen-Litauen. Antallet var 800 glever. De skulle gøre tjeneste i 2 ½ måned, og hver gleve skulle have 11 mark preussisk pr. måned.¹⁹⁷ 1410 gav Ordenen 12 rhinske gulden pr. måned til glever, der kom længere borte fra, og det lader til, at solden blev hævet med 50 %, hvis soldaterne selv skulle stå for deres forplejning. Det skulle de pommerske soldater, og de fik så 18 rhinske gulden pr. måned.¹⁹⁸

I 1410 fik Den Tyske Orden også 400 *Schiffskinder* til at gøre tjeneste på Marienburg efter ordenens nederlag til en polsk-litauisk hær samme år ved Tannenberg.¹⁹⁹

Schiffskinder var en betegnelse for alle hyrede ombord på et skib, og mange har ikke "kun" været almindelige matroser, men også våbenkyndige udstyret med harnisk og dygtige til at bruge en armbrøst.²⁰⁰ Af et brev fra 1411 kan det ses, at de fik 1 mark preussisk per uge til kost og sold, det samme som en armbrøstskytte til hest fik.²⁰¹ Det er 4 mark preussisk per måned, og anvender vi forholdet fra ovenfor er det 2 2/3 mark preussisk i ren sold. Lejesoldater var - af åbenlyse grunde - interesserede i at få solden udbetalt per uge og ikke per måned; de fleste steder var 4 uger dog lig med en måned.

I 1430'erne blev der igen hvervet *Schiffskinder* fra Danzig, og de fik nu 1,5 mark preussisk per uge.²⁰² At de har været gode til at kæmpe, kan ses af forskellige rosende omtaler af deres indsats og kampevner.²⁰³ 1433 lover Højmasteren for Den Tyske Orden at betale 19-20 rhinske gulden per *Spieß* (gleve) per måned. Desuden lover han frikøb i tilfælde af fangenskab.²⁰⁴ Senere på året stiger solden til 22 rhinske gulden per måned.²⁰⁵

(Syd)tyske byers kontrakter

Da tyske byer i 1428 besluttede, at man skulle stille med lejesoldater til krigen mod hussitterne, blev det bestemt, at man ved 4 heste (4 *perden*) skulle forstå 3 bevæbnede og en hjælper

¹⁹⁵ *Hanserecesse 1, Bd. VIII*, nr. 243 s. 232f.

¹⁹⁶ Se https://da.wikipedia.org/wiki/Den_Tyske_Orden (hentet 18-06-2023).

¹⁹⁷ Biskup 1991, s. 52 og s. 52 note 7.

¹⁹⁸ Köhler 1886-90, Bd. 1, s. 522.

¹⁹⁹ Ekdahl 1973, s. 247; Biskup 1991, s. 54. Se også https://da.wikipedia.org/wiki/Den_Tyske_Orden og https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Grunwald (hentet 18-06-2023).

²⁰⁰ Se Ekdahl 1973, s. 249ff. for en definition på *Schiffskinder*.

²⁰¹ Ekdahl 1973, s. 253 note 40.

²⁰² Biskup 1991, s. 56.

²⁰³ Baltzer 1893, s. 8f.

²⁰⁴ Biskup 1991, s. 54.

²⁰⁵ Biskup 1991, s. 59.

(dreng). En sådan enhed skulle have 34 rhinske gulden i sold om måneden.²⁰⁶ Den høje sold må betyde, at de selv har skullet sørge for forplejningen.

I 1423-24 var der fx i Basel en udgift pr. lejesoldat på 38,3 penning per dag, der er lig med 51 rhinske gulden pr. år.²⁰⁷ Kilderne fra andre sydtyske byer viser, at et års indkomst for lejesoldater i 1449-50 lå på ca. 48-52 rhinske gulden (afhængig af om 4 uger var lig med en måned eller ej). Et beløb der ikke ændrede sig meget i hele det 15. årh.²⁰⁸

Oversigt over kontrakter med lejesoldater: omregnet til sold for 4 uger (en måned)

år	Lübeck Rostock		Den Tyske Orden		sydty- ske byer	kommentar
	mark lü- becksk	rhin- ske gulden	mark preus- sisk	rhinske gulden	rhinske gulden	
15. årh.					4 - 4 1/3	henholdsvis måneds- eller uge- udbetaling af solden
1409	5	*ca. 6	11	24**		sold til en gleve *kurs 1410 ** kurs 1408
1409	2 1/2	ca. 3				sold til én skytte * kurs 1410
1410			4 2 2/3	* ca. 7 1/2		Schiffskinder (sold og kost) sold 2/3 (se s. 33) * kurs 1408
1410				12 - 18*		*med kost
1417	3 m. l. 5 sk. 4 p	*ca. 3 1/2				sold til en gleve * kurs 1421
1417	1 m. l. 10 sk. 8 p	*ca. 1 4/5				sold til én skytte * kurs 1421
1423/24					4 1/4	sold til én soldat i Basel
1428	2 3	*3 1/3				sold til én soldat 8 skilling pr. uge uden harnisk 12 skilling pr. uge med harnisk * kurs på 14 skilling 8 p. (1427)
1428					11 1/3 7 2/3*	sold per væbnede (-kost?) *ren sold 2/3
1433				19-20 (22)		sold til en gleve (3 mand?)
1430'erne			*6 4	* 4 2/3		Schiffskinder (sold og kost) * sold 2/3 kurs 1435
1457/58	3 1/2					"godt og vel"
1483	9 m. l.*	6				sold til 3 soldater *kurs: 24 skilling lübecksk for en gulden

Antallet af soldater og deres sold

Hertug Wilhelms sammensætning af sin hær var bestemt af den opgave, han havde indvilget i at udføre. Han skulle føre krig mod den danske konge, og hans mål for de 4 uger har

²⁰⁶ Köhler 1890, Bd. 3.2, s. 182.

²⁰⁷ Dirlmeier 1978, s. 437 og s. 557; Harms 1909 Bd. 1,2, s. 154 linje 20-26.

²⁰⁸ Dirlmeier 1978, s. 73f.

været at indtage Aabenraa og Brundlund. Det har betydet, at mænd med erfaring i belejringer må være blevet engageret.

Lad os begynde med dem, der skulle udføre angrebet – soldaterne. Når hertug Wilhelms kontrakt siger 300 glever, må vi først bestemme, hvad en gleve er, og hvor mange mænd, der her kan være tale om.

Overalt i Vesteuropa var en gleve den mindste enhed i hæren, og bestod af en stærkt pansret rytter samt hans følge. Denne militære enhed havde mange betegnelser, i Frankrig *homme d'armes, lance, glaive, armure de fer*. For den engelske hærs vedkommende *men-at-arms, homines ad arma, homines armati*. De tyske betegnelser var *Lanze, Spieß, Gleve, Helm* eller *gewapent*.²⁰⁹ I Holsten også "wapende lude" eller "mannen mit helmen".²¹⁰

I Frankrig og England kunne antallet af mænd i en gleve variere en del; der kunne være lokale forskelle, og antallet ændredes også over tid, da rustningerne blev stadig tungere og krævede større heste og derfor flere hjælpere. Hertil kom, at begivenheder på slagmarken også kunne have indflydelse på størrelsen. Senest efter slaget ved Agincourt i 1415 blev skytter flere steder en del af enheden.²¹¹

Hos Den Tyske Orden bestod en Spieß normalt af en Spießfører, 1-2 armbrøstskytter og en hjælper. I Ordenens soldbog kunne en Spieß dog også blot være en regneenhed, når 3 mand bliver omregnet til en Spieß.²¹²

I Holsten var en gleve i det 14. og begyndelsen af det 15. årh. en fuldt udrustet ridder til hest og én hjælper (Knecht - væbner). Hertil kom en dreng eller ung mand, der ikke deltog i kamphandlinger, men som skulle sørge for hestene, hvis der blev kæmpet til fods; alle var til hest. Hvor hjælperen tidligere ikke tog del i kampen, men kun hjalp med rustningen og våbnene, var dette nu tilfældet, uden at det dog kan ses på hvilken måde, han deltog. Hertil kom pakheste eller vogn til udrustning, proviant og foder. Dette har sandsynligvis krævet endnu én eller flere hjælpere.²¹³

I hansestæderne lader det til, at begrebet *gewapent*²¹⁴ har betydet det samme i det 15. årh. I Lübeck kan man af forskellige dokumenter se, at 1 *gewapent* er lig med 3 mand til hest, som i en aftale fra 1443 mellem en række hansestæder, hvor det aftales, hvad der skal ske, hvis en af byerne skulle blive angrebet. En *gewapent* er lig med tre heste (*eyliken gewapent uppe dree perde gerekent*).²¹⁵ Som ovenfor nævnt forstod man ved "4 heste" 3 lejesoldater og 1 hjælper, så derfor må/kan 3 heste betyde 2 soldater og 1 hjælper.

²⁰⁹ Contamine 1980, s. 126. Liebe 1899, s. 8. Ordet gleve kan også skrives glefe, glavin glevin, glavie, glaife, glē, glēn. Mendheim 1889, s. 47.

²¹⁰ March 1971, s. 66.

²¹¹ Contamine 1980, s. 126-29.

²¹² Ekdahl 1988, s. 26 note 12.

²¹³ March 1971, s. 66f.

²¹⁴ At *gewapent* og *gleve* var synonymmer ses af det følgende dokument: [„negen vnde twintich *gewapent* vnde dre vnde twintich schutten, geloued hebben to gheuende riddertzold, also enen isliken *gleuien* druttich mark vnde enem isliken schutten vefteyn mark“ [] LUB V, nr. 286, s. 319. [] "nigtyve *gewapent* og treogtyve skytter, har lovet at give riddersold, altså enhver gleve trediven mark og enhver skytte femten mark"[].

²¹⁵ LUB VIII, nr. 163, s. 203(1443); nr. 437, s. 480 (1447); nr. 720, s. 758 (1450); Christensen 1903, s. 317f. note 9.

I 1483 indgik en lang række hansestæder en aftale om gensidig hjælp, hvis en af byerne skulle blive angrebet. I aftalen præciseres det, at hjælp i form af 1 gewapent er lig med 3 soldater til hest. Sendes hjælpen i form af skytter (til fods) er 1 gewapent lig med 6 skytter. Kan en by ikke stille med det lovede antal mænd, kan den i stedet for en gewapent betale 6 rhinske gulden pr. måned.²¹⁶

Til søs gjaldt der andre regler, her var 1 gewapent lig med 1 mand,²¹⁷ og hvordan det så ud i Danmark kan ses i **Ekskurs 1** s. 138.

Som man kan se af de foregående kontrakter og soldbetalinger, var der nogle forskelle. Hansestædernes soldbetaling var nogenlunde på linje med andre tyske byers, hvorimod Den Tyske Orden betalte en del mere, hvilket helt sikkert havde noget at gøre med den situation, ordenen befandt sig i efter 1410. Her er det også svært at afgøre, om en gleve bestod af 2 eller 3 kæmpende.

Da hertug Wilhelms kontrakt blev indgået med 3 vendiske hansestæder med Lübeck i spidsen, kan vi dog med nogenlunde sikkerhed sige, at hertug Wilhelm havde 900 mand med sig; 600 der var udrustet til kamp og 300 hjælpere.²¹⁸

Som det fremgik fik en soldat – med harnisk – i 1428 3 mark lübecksk eller ca. 3 1/3 rhinske gulden for 4 uger. Hertug Wilhelm har ikke kunnet betale mindre, end der blev betalt til de soldater, der blev engageret til kampen til søs mod den danske konge, så det må være mindstebeløbet, han har skullet betale. Sammenligner vi med, hvad der blev betalt til soldater i kampen mod hussitterne i 1428 – og godtager, at antagelsen om, at solden er uden kost og derfor skal reduceres til totredjedele – så giver det omkring 7 rhinske gulden per mand, men har de også selv skullet betale foder til hestene, så kommer den ”rene sold” ned i nærheden af det, hansestæderne betalte.

Hvis vi antager, at solden har været mindst 6 mark lübecksk per gleve, så har solden til de 300 glever været 1800 mark lübecksk. Hvis hertug Wilhelm har skullet matche den betaling, som de tyske byer betalte i 1428 til kampen mod hussitterne, og vi kommer frem til, at den rene sold her var 5 rhinske gulden per soldat, har han skullet betale 3000 rhinske gulden for 4 uger. Hertil kan han have givet 2 ugers *czerunge* henholdsvis 900 mark lübecksk eller 1500 rhinske gulden, bliver det i alt en samlet sold for soldater på fra **2700 mark lübecksk** til **4500 rhinske gulden** (omregnet **4125 mark lübecksk**).²¹⁹

Nu står der i hertug Wilhelms kontrakt intet om armbrøstskytter eller ”hantbussen”-skytter, men der har uden tvivl været skytter af begge kategorier med ved belejringen. Skytternes andel kunne i hansestæderne være 20-25 % af det antal gewapent, der blev

²¹⁶ *Hanserecesse* 3, I, nr. 468, s. 369.

²¹⁷ *Hanserecesse* 1, IV, nr. 192 §6, s. 169 (1394); nr. 483 §11 (1398).

²¹⁸ Og ikke at hertug Wilhelm lovede at stille med 400 lanser ”hver lanse beregnet til 5 mand”, Jahn 1835, s. 100. Se også **Ekskurs 1**, s. 138.

²¹⁹ Kursen på 1 rhinsk gulden var 1427 14 skilling lübecksk 8 penning. se s. 29. De unge hjælpere har ikke modtaget sold, de var en del af lejesoldaternes hushold. De kan evt. have hjulpet ved belejringen eller plyndringer og derved fået andel i byttet.

engageret.²²⁰ Der blev ofte direkte stillet krav om, hvor mange skytter, der skulle stilles med.²²¹ Antallet af glever må sikkert forstås på den måde, at de tre hansestæder og hertug Wilhelm har været enige om, at antallet skulle være 600 godt udrustede og erfarne soldater. Det antages her, at det ikke har betydet noget for soldens størrelse.

Andet personel og deres sold

Hvad angår profession, antal, aflønning og arbejdsforhold findes der ikke så mange oplysninger, men enkelte kilder giver et lille indblik i, hvem der foruden soldater deltog i et krigstog, og hvor forholdsmæssigt meget "servicepersonel" det var nødvendigt at have med.

En engelsk hær på 2400 mand, der i 1428 var på vej til Frankrig, havde 80 håndværkere med, bl.a. tømrere, murere og pilemagere.²²²

I 1431 sendte Nürnberg 150 ryttere og 150 fodsoldater til kampen mod hussitterne, og de fulgtes af 38 vognmænd (kuske) med 189 vognheste.²²³ Til pleje af hestene var der 1 overordnet, 1 fodermester, og 1 hovsmed med 2 hjælpere. Til køkkenet var der 2 køkkenmestre, 2 kokke og 1 køkkenhjælper. Der var 1 læge og hans hjælper og 3 præster, hvoraf 1 fungerede som skriver. Hertil kom 2 personer, der stod for brødforsyningen, og 2 der stod for vinen. De sidste 4 lader dog til også at have været soldater. Det vil sige, at der til at servicere 300 soldater har været 53 mand.

En tredje beretning er også fra krigen mod hussitterne i 1431, hvor Regensburgs tropper tog afsted: [..] "Spidsen dannedes af kaptajn Soller med 73 ryttere, derefter fulgte 71 armbrøstskytter med deres faner, så kom 16 skytter med deres håndbøsser. Efter dette mandskab kom præsten fra Ahlkirches vogn, og efter denne kom smedene, garverne, rustnings-smedene, våbensmedene, skrædderne, kokkene og slagterne, i alt 284 mand".²²⁴ Det giver 123 smede, kokke osv., men nogle af disse håndværkere har også skullet deltage i krigshandlingerne (se nedenfor). Det er tydeligt, at de to lister ikke er komplette, i den første mangler der håndværkere, og i den anden mangler der vogne og kuske. Det betyder dog ikke, at der altid har været håndværkere med på krigstogter, men vogne og kuske har der altid været med – og det i stort antal.

Et fjerde fingerpeg kan gives af et brev, som de hanseatiske belejrere af Helsingborg i 1369 Bruno Warendorp og Thomas Morkerke sendte til rådet i Lübeck, der ikke kunne forstå, at de havde bedt om forsyninger til 2200 mand. Rådet mente, at der kun var omkring 300 soldater ved belejringen. Svaret var, at tallet 2200 var brugt for at narre fjenden, hvis de skulle opsnappe brevet; det rigtige tal var 1100, hvoraf 260 var soldater.²²⁵ Det vil sige, at der for hver soldat kan have været 4 "servicemedarbejdere". Disse 840 mand har ikke alle været med ved belejringen, da man må formode, at en (stor) del af dem har været søfolk,

²²⁰ se fx *LUB V*, nr. 48, s. 48.

²²¹ Baltzer 1893, s. 16.

²²² Spencer 2015, s. 186.

²²³ Sander 1902, s. 192f.

²²⁴ Meindheim 1889, s. 12 og s. 12 note 1; Würdinger 1868 1, s. 181, note 6.

²²⁵ Etting 2010, s. 60f.; *Danmarks Riges Breve 3. Rk.*, nr. 334.

selvom søfolk også vidste, hvordan man skulle kæmpe, som det var tilfældet med Den Ty-ske Ordens engagering af Schiffskinder.

Der er forskel på antallet af andet personel i disse kilder, men der er ingen tvivl om, at en belejring har krævet en del andre professionelle end kun soldater. Lige så vigtigt som antal-let er det dog at bestemme, hvilke typer af håndværkere og andet personel, det var nødven-digt at have med:

Til et krigstogt i 1444 medbringer Nürnberg "[] en vogn med stiger, en vogn med forskel-ligt til køkkenet, 1 augustinermunk, 2 kokke, 2 trompeterer, 1 hovsmed, 1 læge[]"²²⁶

Krigsforordningerne fra Nürnberg 1449-50 siger, at der af andet personale skal medbrin-ges en køkkenmester, tjenere, brødgivere[!], kokke, skænkere, fodermestre, 6 slagtere, der udover solden, der er den samme som fodsoldater får, skal have huderne af de dyr, de slag-ter, 1 vognknægt, 2 smede, 40 tømrere og murere, og en præst og en munk.²²⁷ De mange håndværkere, der var med, fik samme sold som soldater til fods. De skulle så også deltage i krigsindsatsen. Dette gjaldt dog ikke for smedene, vognmagerne og slagterne.²²⁸ Hvilket virker meget logisk, slagterne havde travlt med at slagte røvet kvæg, smedene med at holde våbnene i orden, og vognmagerne med at reparere og holde vognene i god stand.

Det var også nødvendigt at have læger med, og af og til dukker de op i kilderne. I Nürn-bergs krigsforordninger 1449-50 nævnes læger – "*von der statt ertzten im krieg*". Byen skal stille med to læger ved større togter. Lægerne skal behandle alle – høj som lav, og lønnen er 1 gulden om ugen.²²⁹ Det svarer til 2 rhinske gulden.²³⁰ I 1426 nævnes der en Cirurgius i Kiel, og i 1453-54 sendte klostret i Preetz bud efter *arsten* i Kiel, han skulle tilse kapellanen, der var blevet bidt af hundene [!]. I 1457 boede der en *wunnenarst* – en sår-læge i byen.²³¹

Om der også var kræmmere og høkere²³² – eller marketendere med hertug Wilhelms, Lübecks eller Hamborgs styrker er et godt spørgsmål. At der ofte var handelsfolk med på krigstogter, kan ses af forskellige forordninger, fx i 1427 og 1431, da kejser Sigismund drog i kamp mod hussitterne. Her befales det, at der indrettes frie markeder i lejrene for handlende.²³³ Det gjaldt åbenbart ikke kun for købmænd. Enhver kunne følge hæren, som der står i reglerne fra 1431 om dem, der kommer for at handle "*ein jeglicher, der in de here furet spise*"[]²³⁴ Der kunne også gives afgiftslettelser – eller fritagelse – hvis de handlende leverede varer til lejrene, som det skete i 1474-75 i kampene mellem Burgund og kejser

²²⁶ Mendheim 1889, s. 8f.; *Die Chroniken der deutschen Städte Bd. 2, Nürnberg*, s. 340 og s. 294.

²²⁷ Mendheim 1889, s. 81f.

²²⁸ Sander 1902, s. 165.

²²⁹ *Die Chroniken der deutschen Städte Bd. 2, Nürnberg*, s. 340 og s. 294; Mendheim 1889, s. 87 VIII.

²³⁰ I 1440'erne var en nürnbergsk gulden lig med 1 pund 5 skilling (Sander 1902, s. 326 note 1), og hvis vi bru-ger en kurs på 150 penning for en rhinsk gulden (se s. 29), var 1 nürnbergsk gulden lig med 2 rhinske gul-den).

²³¹ Landgraf 1959, s. 78 og s. 78 note 316.

²³² Kræmmere havde et større varesortiment end høkerne, de var altså en slags grossister om man vil. Land-graf 1959, s. 71.

²³³ Redlich 1954, s. 229.

²³⁴ Redlich 1954, s. 230, „enhver der kører mad til hæren“.

Friedrich III.²³⁵ Også for Rostocks vedkommende er der en henvisning til, at marketendere drog med hæren på egen risiko.²³⁶

Der kunne dog være et problem med for høje priser. Under et felttog mod hussitterne i 1421 gav kurfyrsterne lov til, at der blev skabt et åbent marked, hvor alle kunne sælge deres produkter, men priserne lader til at have været særdeles høje, fx klagede en schweizisk lejesoldat over, at han skulle betale 30 pund for en *Eimer* landvin, mange gange over det normale.²³⁷

Marketendere kendes fra 30-årskrigen, ligeledes soldater, der medbragte hele familien. Lykkeriddere og prostituerede fulgte også med, men om dette var tilfældet i 1429 er ikke til at sige, men det er tvivlsomt. Fx skulle schweizerne ifølge deres kontrakter i 1449 med Nürnberg love ikke at tage kvinder med på togt og ikke at spille. Dette ville skabe splid.²³⁸

At hertug Wilhelm har overladt hele forplejningen eller dele heraf til handlende er ikke sandsynligt. Hele færdens skulle kun strække sig over 4 uger, og der har ikke været råd til ikke at have helt styr på provianteringen. Vi går derfor ud fra – ved beregningerne af, hvad der er blevet medbragt af proviant – at hæren har medbragt alle fornødenheder, men at det samtidig har været muligt for soldaterne at foretage indkøb hos de købmænd – eller andre, der fulgte hæren.

En anden gruppe, der kan være bedt om at hjælpe ved Brundlund, var friserne. Fra deres landvindingsarbejde i marsken var de eksperter i større jordarbejder,²³⁹ og ved belejringen af Flensborg i 1431 kom de holstenerne og hansestæderne til hjælp, men var der frisere med foran Brundlund, har de sikkert været med hos holstenerne.

Hvilke professioner, der kan have været med, er det ikke så vanskeligt at udarbejde en liste over, men ud fra de foregående optegnelser er det ikke nemt at få svar på antallet. Det vil derfor være nødvendigt at forsøge at lave en liste, der afspejler, hvilket personale – og hvor stort et antal – det ville være nødvendigt og fornuftigt at medtage til en styrke, der skulle være i felten en måned og belejre og forsøge at indtage en borg.

Der skulle bruges "en lille hær" af tømrere, bagere, kokke, (hov)smede, forskellige typer af våbenmagere og våbensmede osv. Den følgende oversigt over antal og løn eller sold til andet personel er et "vidensbaseret gæt", lavet ud fra de foregående optegnelser og antallet af soldater, der var med, samt den opgave hertug Wilhelms hær skulle udføre med en belejring af Brundlund:

Til selve belejringen var der brug for 10 tømrere, der skulle være med til evt. at fremstille lavetter til kanoner, reparere eller fremstille *paveser*, bygge katte (se s. 51), og de har også været med til opstilling af bliderne. Der var 4 hjulmagere med, der havde travlt med at holde alle vogne i orden. At mange af hestene har skullet have nye sko er der ingen tvivl

²³⁵ Redlich 1954, s. 229f.

²³⁶ Freynhagen 1931, s. 31. Henvisningen til *Hanserecesse* 1, nr. 440 D §11 er dog ikke til at finde.

²³⁷ Bleicher 2006, s. 111f.

²³⁸ Mendheim 1889, s. 73.

²³⁹ "Ok quemen em de **endervresen** to hulpe myt acht hundert mannen", Grautoff 1830, Bd. 2, s. 60; Wolf 1891, s. 248; Erslev 1901, s. 264.

om, så de 3 hovsmede har haft rigeligt at se til. Der var også to almindelige smede med. Selvom alle soldater fra starten selv var ansvarlige for deres våben og beskyttelsesudstyr, så sagde kontrakten også, at mistet udstyr skulle erstattes (repareres). Derfor havde Hertug Wilhelm engageret 2 våbensmede, 1 rustningssmed og 2 armbrøstmagere. Til at reparere sadler og seletøj var der 1 sadelmager og 1 seletøjsmager. Rigelig ammunition til armbrøsterne sørgede 1 pilstikker for. Fjernvåbnene har været styret af 2 blidemestre med 4 hjælpere og 2 bøsse mestre med 4 hjælpere.

Af "lejr håndværkere" var der 2 skomagere, 1 skrædder, 2 bødkere og 1 teltmager. Der var også 2 læger og en assistent og 2 præster, hvoraf den ene også var skriver.

Til at sørge for maden var der 4 kokke og 2 køkkenmedhjælpere, og 3 bagere stod for de mange brød, der skulle bruges. Der var 2 slagtere til at slagte noget af det kvæg, der blev "rekvireret", og 1 garver til at tage sig af huderne.

Trompeterer og murere – som det var tilfældet i Nürnberg – har nok ikke deltaget, men der har været en fodermester, der sørgede for tilstrækkeligt med havre og evt. hør til hestene. Her kunne kuskene selvfølgelig også hjælpe til.

Det bliver 65 mand, men det virker naturligt, at de forskellige professioner også har haft flere lærlinge med, så med 21 lærlinge bliver det i alt 86 mand andet personel.

Endelig er der spørgsmålet om antallet af kuske og deres betaling, og her er det nødvendigt at kende behovet for vogne (deres lasteevne). Dette behandles i afsnit 11. Kuskene blev aflønnet sammen med deres vogne og heste.

De forskellige professioner har ikke fået den samme sold. Læger, blide- og bøsse mestre har været dem, der fik en sold, der var lige så stor – eller større – end den soldaterne fik. Der er ingen grund til at tro, at håndværkerne ikke fik "som en soldat til fods", måske 12 skilling lübecksk om ugen, hvis de også arbejdede, hvor det var farligt, eller de har fået sold som en "soldat uden harnisk" 8 skilling lübecksk? Andre steder, fx i Nürnberg 1449-50 fik håndværkerne den samme sold som en fodsoldat.²⁴⁰

Hvis vi begynder med dem, der ikke var direkte indblandet i angrebet – "lejr personalet", dvs. kokke, bagere, slagtere, garvere og deres hjælpere har de fået 8 skilling lübecksk pr. uge, og det forudsættes her, at alle har fået den samme betaling. Det kan have været som med lejesoldaterne, at det var lederne (fx kokkene), der fik udbetalt solden og derefter har givet deres underordnede den løn, de havde aftalt med dem. Til tilberedningen af maden – plus slagtere og garver – var der med lærlinge 15 personer, der tilsammen fik 20 mark lübecksk i sold. Til at reparere våben var der 6 mand, der fik 18 mark lübecksk i sold. Til at holde vogne, seletøj og sadler i stand var der 6 mand, der tilsammen fik 18 mark lübecksk. Tømrere, stenhugger, smede og bødkere fik 54 mark lübecksk. Skomagere, skrædder og teltmager fik 8 mark lübecksk. En fodermester og hans hjælper fik 4 mark lübecksk. Løn til lærlinge er ikke taget med, idet det antages, at de var en del af mesterens hushold, men de skulle selvfølgelig have mad.

²⁴⁰ Sander 1902, s. 165.

De, der fik en højere sold, har været læger, præster og de efterspurgte eksperter som blide- og bøsselestrene. De har tilsammen fået 48 rhinske gulden, og deres hjælpere har fået 18 mark lübecksk. (se **Bilag 5**: Oversigt over andet personel og deres sold s. 134).

Den samlede betaling til andet personel på **198,50 mark lübecksk** (efter kursen i 1427) kan ikke siges at have været en stor udgift. Om håndværkerne – eller nogle af dem – har fået *czerunge*, kan vi ikke vide. Blide- og bøsselestrene har uden tvivl fået betalt deres hjemrejse, men hvis der er givet 2 ugers *czerunge* til alle, kan den samlede sold og løn til andet personel have været på **297,75 mark lübecksk**.

Den samlede soldbetaling kan i runde tal have været fra minimum **1800 mark lübecksk** til **4125 mark lübecksk** for lejesoldaterne, og mellem **198,5** og **297,75 mark lübecksk** for andet personel. I alt et beløb til sold på mellem **1998,50 mark lübecksk** og **4422,75 mark lübecksk**.

5. "Uden mad og drikke" –

Hæren og dens udstyr skulle transporteres, den skulle indkvarteres, materiellet skulle vedligeholdes eller erstattes, men ikke mindst skulle hæren have mad. En lejesoldat var ikke meget værd med en mave, der knurrede. "En hær marcherer på maven", som Napoleon er citeret for.

"En hær ernærer sig selv", eller "en hær lever af landet" er andre formuleringer, der bliver anvendt til at beskrive, hvordan hære provianterede, når de bevægede sig i fjendeland. Det er også korrekt²⁴¹, men det var en yderst farlig strategi udelukkende at forlade sig på at leve af det, der kunne skaffes ved plyndringer eller rekviritioner. Langt de fleste hære sørgede for selv at have forsyninger med. Der blev udlagt depoter, og en hær fulgte ofte floder eller kysten, så der kunne sejles proviant til de steder, hvor den kom igennem eller, hvor der blev slået lejr.²⁴²

Hvad kom der på bordet?

Der findes en del eksempler, der beskriver, hvordan ansatte skulle bespises, fx dette: I Sachsen bestemte hertugerne Ernst og Albrecht i 1482, at til deres middags- og aftensmåltider skulle ansatte have 4 retter: en suppe, 2 kødretter og 1 grønsagsret. Dertil kom brød morgen og aften. På fredage fik de tørret fisk. Mellemmåltider var ost, brød og tyndt øl.²⁴³ Eller dette: I Alsace skulle bønder på hoveri have brød og vin bragt ud i marken, og når de kom hjem skulle de have steg, godt rugbrød og vin nok.²⁴⁴ Disse kostforordninger gjaldt for hårdtarbejdende sæsonarbejdere på fx høstarbejde fra solopgang til solnedgang; der var tale om arbejdsdage på 11-12 timer.²⁴⁵

I hverdagen spiste "almindelige mennesker" sjældent så godt som i de to eksempler i begyndelsen af det 15. årh., og smalhans var noget, der kunne berøre store dele af befolkningen. Høsten kunne slå fejl, og prisen på korn og brød kunne stige kraftigt.²⁴⁶

Forskellige kilder, som kostforordninger fra fx klostre og hospitaler (alderdomshjem), kogebøger, latrintønder og provianteringslister kan vise os, hvad der blev spist. Ikke mindst det sidste er interessant i denne undersøgelse.

Latrintønder giver et fint indblik i, hvad der kom i maven hos borgere fx i Svendborg²⁴⁷, og der er ingen grund til at tro, at borgerne på Fyn i store træk spiste anderledes end indbyggerne i Lübeck eller Holsten. I Svendborg spiste man en varieret kost. Der var ben fra en lang række fisk fx torsk, laks, hornfisk og makrel. Kornsorter var rug og havre. Løg og kål har ikke efterladt sig spor, men har sikkert været en del af kosten. Man indsamlede forskellige bær, tyttebær, brombær etc., og de spiste kvæg, svin, får og geder, men der er ingen

²⁴¹ Se næste kapitel 6. **Logistik.**

²⁴² Se kapitel 8. **Hæren på march.**

²⁴³ Abel 1980, s. 42f.

²⁴⁴ Abel 1980, s. 43f.

²⁴⁵ Dirlmeier 1978, s. 134 og s. 301f.

²⁴⁶ Se Schubert 2010, s. 33-44.

²⁴⁷ Kristensen; Poulsen, 2016, s. 238.

spor efter vildt. Ænder og høns stod også på spisesedlen, såvel som importerede varer som figner og valnødder.²⁴⁸

Brød – og grød

Kornprodukter spillede en helt central rolle i befolkningens ernæring. Brød, grød og øl var en del af alles kost. Måltiderne var altid med brød – og det gjaldt ikke mindst mellemmåltiderne. I hansestæderne og i Holsten foregik brødspisningen fx på den måde, at man dypede brødet i øl - "ølbrød". Det smagte godt og var nærende. Eller man skar brødet i skiver og smurte et (tykt) lag smør på.²⁴⁹

Hvor meget brød spiste man i senmiddelalderen? Det meste af litteraturen nævner et årligt forbrug på 200 kg korn per person, et tal som er overtaget fra *Wilhelm Abel*, der i flere afhandlinger har beregnet **forbruget til 200 kg** +/- 50 kg.²⁵⁰ *Schubert* angiver med reference til *Dirlmeier*, at det årlige forbrug lå på 170-255 kg om året, hvor et gennemsnitligt forbrug sandsynligvis har været på omkring 200 kg.²⁵¹

Tidligere blev der spist meget grød, selvom man ikke kan sige, at der var en skarp linje mellem grød- og brødspisning. Grød (*mus – kuchispies*) blev lavet af bønner, linser og ærter, men først og fremmest af det, der var tilovers efter sigtningen af det maledede korn; havre kunne også være en del af grøden. Ligeledes var der en glidende overgang mellem grød og suppe – det var kun mængden af vand, der afgjorde dette. For den almene befolkning var hirsegrød kun til festmåltider.²⁵² (Se dog s. 65).

Kødforbruget

Kødforbruget i middelalderen og ikke mindst senmiddelalderen har været meget diskuteret; ikke kun for at kunne bestemme sammensætningen af kosten, men også fordi det bliver set som en måde, hvormed man kan måle den økonomiske udvikling for de forskellige befolkningsgrupper og dermed de ændrede forbrugsmuligheder og vaner – ikke mindst efter pestens tid.

Der var tale om et sæsonbetinget forbrug. Om efteråret, når der blev der slagtet, spiste man mere kød, efter at det meste var blevet konserveret til vinterens forbrug. Mellem påske og pinse blev der spist mange æg, når man i denne periode ikke måtte få kød.²⁵³ Oplysninger om fx kødforbrug per dag eller per uge, der så bliver omregnet til et årligt forbrug, skal man derfor være meget forsigtig med. Der er især to forhold, der skal tages i betragtning: hvor mange arbejdsdage havde året og hvor mange fastedage? (se nedenfor).

Der findes oplysninger om, hvad der blev spist af kød. I et regnskab fra Nürnberg fra 1449-50, hvor "gæster" fra omlandet skulle bespises, kan der beregnes et gennemsnitligt

²⁴⁸ Kristensen; Poulsen 2016, s. 239f.

²⁴⁹ Wiegelman 1996, s. 11f.

²⁵⁰ Dirlmeier 1978, s. 294ff. med henvisninger.

²⁵¹ Schubert 2010 s. 72 med henvisninger: note 7: Dirlmeier 1978 s. 334; note 8: Dirlmeier 1984 s. 264 note 31.

²⁵² Schubert 2010, s. 82f.

²⁵³ Dirlmeier 1978 s. 299f. note 66.

forbrug på 32,7 kg kød per person om året.²⁵⁴ De lejesoldater, som Nürnberg engagerede, fik mellem 54,3 og 100 kg kød per person per år.²⁵⁵ Et bud på ca. gennemsnitligt 50 kg kød om året per person ville sandsynligvis ikke være meget forkert. Det er altså en myte, at (alle) mennesker i middelalderen havde et højt årligt kødforbrug.

Foruden svinekød, som oftest blev spist i vintermånederne, har den mest almindelige form for kød været suppehønen. Høns var så almindelige i byerne - og på landet, at de og æggene frit kunne sælges af alle.²⁵⁶ Alle møllere holdt høns; faldt der noget korn ved siden af, skulle det jo ikke gå til spilde.

Grøntsager, frugt og nødder

Grøntsager i senmiddelalderen var hovedsagelig (grøn)kål, ikke mindst på grund af holdbarheden. Kål kunne stå i køkkenhaven vinteren over, saltet eller lægges i eddike og opbevares i tønder.²⁵⁷ Andre grøntsager var løg, roer, gulerødder, bønner, ærter og ræddiker, og alle disse grøntsager kunne lagres til brug om vinteren. Ærter, bønner og linser blev tørret, og igen er holdbarhed nøgleordet.

Det samme gjaldt for frugt som æbler og pærer, der tørrede kunne sælges til høje priser.²⁵⁸ Anden frugt var blommer, druer, kirsebær.

Den skarpe grænse mellem mark og skov som vi kender, var der ikke i middelalderen, og menneskene havde rige muligheder for at indsamle skovjordbær, blåbær, hindbær, brombær og hyldebær i skovene eller langs skovranden.²⁵⁹

Desuden kunne der indsamles forskellige slags nødder som hasselnødder, kastanjer og bog. Mandler blev dyrket i store mængder i Sydtyskland.²⁶⁰ De blev knust og drysset på maden eller lavet til mandelmælk, der var en grød af mandler rørt op i vand. Den blev bl.a. brugt blandt adelen til en populær spise, *blanc manger*, der var en slags frikassé af mandelmælk og hvidt kød, fugl eller fisk blandet med hvede eller risemel, eller en dessert af mandelmel og risemelsgrød krydret fx med ingefær, kanel og nellike og sødet med honning.²⁶¹ Valnødder, figner og rosiner var andre populære importerede varer.

Urter og krydderier

Krydderurter blev anvendt i store mængder, og mange af dem som persille, merian, timian, hvidløg, peberrod og sennep, dyrkede man selv.²⁶²

²⁵⁴ Schubert 2010, s. 106 note 87; Dirlmeier 1978, s. 361. "Gæsterne" var bønder fra oplandet, som var blevet tvunget ind i byen, og som markgreven af Brandenburg så ikke længere kunne få afgifter fra.

²⁵⁵ Schubert 2010, s. 106.

²⁵⁶ Schubert 2010 s. 120ff.

²⁵⁷ Schubert 2010, s. 159.

²⁵⁸ Schubert 2010, s. 156.

²⁵⁹ Schubert 2010, s. 157.

²⁶⁰ Schubert 2010, s. 164.

²⁶¹ <http://www.gastrolex.dk/content/blanc-manger> (hentet 5-9-2022). Se også Ehlert 2010, s. 144-157.

²⁶² Se fx <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/mad-og-drikke-i-middelalderen> (hentet 12-2-2023).

Der blev også dyrket kommen, porrer, sar, fennikel, rosmarin, pebermynte, selleri, lavendel og estragon.²⁶³

Fersk kød, der blev grillet, havde kun brug for salt og ingen krydderier,²⁶⁴ men når man spiste konserveret kød, saltet, røget eller tørret var krydderier nødvendige for at gøre det spiseligt. Peber var det mest anvendte krydderi, men også safran blev benyttet til mange retter, fx stokfisk.²⁶⁵ Der blev brugt krydderier ikke kun til kød- og fiskeretter, men også i øl og vin. Som det ses af nogle af provianteringslisterne, var krydderier også noget, der blev medbragt på krigstogterne.²⁶⁶

Som sødemiddel anvendtes honning, men havde man råd, blev der sat rørsukker på bordet, importeret fra Ægypten, Sicilien eller Madeira.²⁶⁷

Noget at drikke!

Vand drak man kun af nød, selv ved kogning af sammenkogte retter kunne der blive brugt vin - hvis man havde råd.²⁶⁸ Tyndt øl og sur vin var basisnæringsmidler, og forbruget lå på 1-2,5 l om dagen.

I senmiddelalderen var øl et byprodukt. Brygningen krævede mørke kældre til produktion af malt; den krævede kapital på grund af den lange produktionstid, og den krævede arbejdsdeling og handelsforbindelser (krydderier til øllet).²⁶⁹ Øl var billigere end vin, men nok så vigtigt var "næringsværdien": "gebrautes ist so gut wie gekautes", eller "ein pier halb speis"²⁷⁰, som to talemåder lød. Om morgenen kom der ølsuppe på bordet, hvori man så dyppede brødet.²⁷¹ Udvikling af humlen som holdbarhedsforstærker betød, at øllet fik stigende betydning som handelsvare på trods af store transportomkostninger, som kunne forhøje prisen med 50-70%, når øllet fx skulle transporteres 100 km.²⁷²

Fastemad og standsmæssig spise

Der var mange fastedage i løbet af året; de 40 dage før påske var den længste fasteperiode; også adventstiden var en fasteperiode, og hertil kom de såkaldte quatembertider 4 gange om året. Onsdag, torsdag, fredag og lørdag efter den 14. september var den tredje såkaldte quatember. Alle fredage var fastedage og det samme gjaldt for dagen før søn- og helligdage – altså også alle lørdage. Hertil kom ofte onsdag eller andre dage, som folk selv valgte. I alt mellem 170-180 fastedage om året, og det giver højst 195 køddage om året.²⁷³

²⁶³ Se også en længere artikel om madkultur i https://de.wikipedia.org/wiki/Esskultur_im_Mittelalter . (hentet 12-2-2023).

²⁶⁴ Schubert 2010, s. 163.

²⁶⁵ Schubert 2010, s. 164.

²⁶⁶ Se kapitel 6. Logistik.

²⁶⁷ Schubert 2010, s. 165.

²⁶⁸ Schubert 2010, s. 170.

²⁶⁹ Schubert 2010, s. 208.

²⁷⁰ "brygget er ligeså godt som tygget", "en øl er halv spise".

²⁷¹ Schubert 2010, s. 211.

²⁷² Schubert 2010, s. 213, note 73; Henn 1996, s. 38.

²⁷³ Dirlmeier 1978, s. 300 sætter antallet af køddage til højst 230 om året.

Under fasten måtte der ikke spises kød eller produkter fra firbenede eller varmblodige dyr eller fra dyrenes produkter såsom mælk eller ost. Alt efter hvordan reglerne blev udlagt, var æg også en forbudt spise.

Fastemad var først og fremmest fisk, sild og stokfisk²⁷⁴, men nogle steder var også æg en populær fastespise. Hvis man havde råd, spiste man også ferskvandsfisk. Fisk var ikke en billig spise. Som en tommelfingerregel kan man sige, at prisen på 1 kg sild var nogenlunde den samme som for 1 kg kød. For det samme beløb kunne der købes 2,7-4,4 kg rug.²⁷⁵

Til et togt skulle der også medbringes og laves mad alt afhængig af stand. "Herrespise" var steg og vildt med vin og hvedebrød og brug af mange krydderier. Fisk var ikke sild og stokfisk, men friske ferskvandsfisk, som ørred og karpe. Proviantlisten fra krigen i Nürnberg 1449-50 indeholder også forskelle på, hvad der skulle gives til den almindelige soldat, og hvad der skulle gives til "de ærværdige".²⁷⁶ Flæsk, brød, *kuchispis* (en grød af korn og bælgrugter) til de almindelige og fisk, æg, løg, eddike, ost og grøntsager, og krydderier som safran, ingefær, nelliker, peber og kanel til "de ærværdige".²⁷⁷

Køkkenudstyr

Udstyret i et middelalderligt køkken var meget simpelt. Som man kan se på billedet var det meste husgeråd lavet af træ eller keramik. Skåle lavet af staver samlet med vidjer og med en bund efter princippet for fremstilling af tøn-der var der mange forskellige størrelser og former af. Disse skåle kunne bruges til drikke, supper, grød og andet. Der blev også anvendt drejede skåle og fade. De stenkrukker, der nævnes i provianteringslister, blev brugt til

Kilde: Bracker 1989, bd. 2, s. 529

opbevaring af drikke, men kunne også bruges til at drikke af.

Tallerkner, som vi kender det, blev ikke brugt. Det var flade "madbrikker" af træ, der blev brugt som tallerkener, og endelig kunne bordet også bruges som "tallerken", selvom provianteringslister i det foregående kapitel viste, at der kunne være udgifter til duge.

²⁷⁴ Stokfisk - lufttørret torsk eller kuller fra Norge, var billig, langtidsholdbar mad, som blev solgt over det meste af Europa. Stokfisken var så hård, at den skulle bankes med en hammer, lægges i blød i dagevis og til sidst koges i timevis, før den kunne spises. Klipfisken er stokfiskens afløser: En speciel kombination af saltning og tørring, som forlængede torskefiskens holdbarhed betydeligt.

²⁷⁵ Dirlmeier, Schmidt 1996, s. 274 med henvisninger.

²⁷⁶ Se næste kapitel 6. **Logistik.**

²⁷⁷ Dirlmeier 1978, s. 312; *Chroniken der deutschen Städte II, Nürnberg* Bd. 2, nr. 37, s. 316.

Alt blev oftest spist med fingrene – også grød. Blev der serveret suppe, blev denne ofte drukket eller spist med brød.²⁷⁸ Skeer blev dog også brugt ved bordet, og en kniv havde alle i bæltet. Gaflen, der var bandlyst af Kirken, blev i starten kun benyttet til konfekt.²⁷⁹

Et redskab, der ikke måtte mangle i et køkken, var morteren. Den fandtes i forskellige størrelser, store til kød og mindre mortere til krydderier og mandler.²⁸⁰

Hvilke former for proviant og andet, der kan være taget med til hæren i de 4 uger, vil blive undersøgt i det næste kapitel, og hvad provianten kostede, bliver forsøgt beregnet i kapitel 7 – **Forplejningsregnskabet**.

²⁷⁸ Ruf 1987, s. 165.

²⁷⁹ Rum-Kreuter 1987, s. 235.

²⁸⁰ Rum-Kreuter 1987, s. 231f.

6. Logistik

Der findes korte og lange definitioner på logistik, fx "Den praktiske kunst at flytte en hær og holde den forsynet"²⁸¹ eller en lidt længere: "aktiviteter som skal sikre at de materielle og personelle resurser, som er nødvendige for at en militær operation kan gennemføres, altid er til stede og fungerer optimalt; omfatter fx tilførsel af forsyninger, vedligeholdelse af materiel samt transport".²⁸²

En hær på march – også til søs – "kan leve af landet". Under det store plyndringstogt op i Jylland i sommeren 1428, som hertug Adolf og "nordtyske venner" foretog, var det sikkert ikke nødvendigt med megen medbragt proviant,²⁸³ og den 10. juli 1428 meldte en hanseatisk flåde – der var på vej for at angribe København – til Lübeck, at man havde været på Bornholm for at plyndre; halvdelen af øen var brændt, og man havde taget 500 køer, 1000 okser, 600 lam og 6 last smør.²⁸⁴ Året før var Bornholm også blevet overfaldet, og indbyggerne havde måttet give 10.000 lødige mark i brandskat.²⁸⁵ Møn, Falster, Lolland, Læsø og Ærø var andre øer, der blev plyndret.²⁸⁶

Situationen var en anden, når målet var at belejre og forsøge at indtage en borg eller en by. I særdeleshed når der kun var et kort tidsrum til belejringen. Her var det ikke muligt udelukkende at leve af plyndringer; der skulle lægges pres på de indesluttede og var hæren stor, ville det være nødvendigt at bruge flere og flere resurser og tage længere væk fra belejringen for "at fouragere". Trods det korte tidsrum ved belejringen af Brundlund forhindrede det selvfølgelig ikke, at Wilhelms soldater plyndrede i Aabenraas omegn, som kilden med tingsvidnet viser.²⁸⁷

Forskellige proviant-og materiellister

Det var store mængder af proviant og materiel, der skulle medbringes, og fra forskellige områder i Nordeuropa findes der en række mere eller mindre omfattende fortegnelser over, hvad hære i slutningen af det 14. årh. og i det 15. årh. medbragte på deres krigstogter.

Proviantlisten så sådan ud, da en hærstyrke fra Augsburg i 1394 tog afsted til en krig mod tyrkerne: brød, vin, mel, kød, ærter, saltede grøntsager, urter, fedt og korn (rug).²⁸⁸ Hæren medførte også kværne, bageovne og brænde.²⁸⁹

Fra Den Tyske Orden findes en udrustningsseddel over det, der skulle bruges til en *Tagfahrt* til Kaunas i Litauen i julen 1407.²⁹⁰ Udsendingene medførte 200 heste til den 12 dage varende rejse, og til disse heste skulle der medbringes 1200 skæpper havre og 100 "schog

²⁸¹ Creveld 1977, s. 1.

²⁸² <https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=logistik> (hentet 17-1-2022).

²⁸³ Se 1. Indledning, s. 9.

²⁸⁴ *Hanserecesse* 1, VIII, nr. 467, s. 308; *LUB* VII, nr. 191, s. 176.

²⁸⁵ *Hanserecesse* 1, VIII, nr. 145, s. 96. 1 lødig mark var lig med 45 skilling lübecksk. Se <https://diplomatarium.dk/ordforklaringer#G> (hentet 24-7-2023-).

²⁸⁶ Erslev 1901, s. 214; *Korner D* §1463, s. 477.

²⁸⁷ Se under kapitel 2. Kilder, s. 21.

²⁸⁸ Dirlmeier 1978 s. 303; *Chroniken der deutschen Städte, Augsburg Bd. 3* s. 42.

²⁸⁹ Dirlmeier 1978 s. 303 note 9.

²⁹⁰ Ekdahl 1991, s. 32 og s. 32 note 31.

wische hoyes".²⁹¹ Til at transportere foderet skulle der bruges 150 vogne hver forspændt med 2 heste, og foderet til disse 300 heste skulle naturligvis også transporteres på vognene. Maden til de rejsende blev transporteret på andre 51 vogne. Det var fisk, gedder, laks og lampretter, vildt, urter og øl og mjød. Hertil kom vogne, som skulle stilles til rådighed for bagermesteren. Der blev også medført 20 vogne i reserve. I alt har der skullet medbringes foder til over 650 heste.

Til et krigstogt i år 1410 gav München byens mandskab følgende proviant med: vin, korn, brød, smør, safran, ingefær, voks, fedt, vokslys, ærter, rug, grøntsager, ost, salt, eddike, mel, løg, svinekød, bordduge[!], håndklæder, sække og kogegrejer.²⁹²

Til belejringen af Le Havre under Hundredårskrigen mellem Frankrig og England medbragte den engelske konge Henry V i 1415: ²⁹³ kanoner fra Tower i London, belejringstårne (*belfries*), stiger, rambukke, kæder, partisansøm (*caltrops/crowfoot*), vogne, havkul (det var kul, der udviklede en masse røg ved afbrænding), træaske (som blev brugt ved fremstilling af salpeter, der er én af de tre ingredienser til fremstilling af krudt), og 10.000 kanonkugler af sten. Han medbragte også smede, ingeniører, tømrere, murere, minører og artillerister. Fra Portsmouth kom der forsyninger af brød, tørret fisk, saltet kød, mel, bønner, ost og øl, tøj og sko, og desuden var der "mad der kunne gå selv" okser, får og grise. Fra Bordeaux fik han leveret 600 fade vin.²⁹⁴

Kongen kom igen til Frankrig i 1417, og nu havde han gjort forberedelser til belejringer ved at bestille en mængde belejringsudstyr. Kanoner, blider, belejringstårne, *sows* (*grise* – også kaldet *katte* – var nærmest et tag på hjul og til beskyttelse, når man nærmede sig en borg), læderbroer, stiger, spader, skovle, hakker, *paveser* (det var større skjolde til beskyttelse, og kunne være med støttefødder, så skytter kunne stå bag dem og affyre deres våben) og andet var blevet fragtet med over Kanalen.²⁹⁵

Hvad de vigtigste levnedsmidler i en krigssituation var, kan ses af indberetninger fra en hanseatisk flåde, der forsøgte at spærre indsejlingen til København i 1428. I et brev til Lübeck fra den 2. maj, bedes der indtrængende om, at der må blive sendt *vitalghe* til mændene ombord. De klager dagligt *sere* (meget) over *gebrek beres unde brod unde aller vittalge* – mangel på øl og brød og andre madvarer.²⁹⁶ Proviant er for en hær – i hvert fald til søs – altså først og fremmest øl, korn (mel), brød, ost, smør, spæk, fisk, ærter og gryn.

Den 21. juni 1428, sendte de øverstkommanderende endnu en indberetning til rådet i Lübeck angående situationen. De havde indkøbt 12 tønder torsk til 26 skilling lübecksk per tønne og to tønder smør til 7 mark lübecksk per tønne, men de frygtede at komme til at

²⁹¹ 1 schog (schok) er 60 stk. 100 "schok enghø".

²⁹² Würdinger 1868, Bd. 2, s. 311.

²⁹³ Bradbury 1992, s. 164 og s. 164 note 20.

²⁹⁴ Efter engelske mål er det næsten 600.000 l og efter franske ca. 37.000 l. Det er en voldsom forskel. Se kapitel 3. **Mål, vægt og mønt** s. 26.

²⁹⁵ Bradbury 1992, s. 165 note 24.

²⁹⁶ *Hanserecesse 1, VIII*, nr. 418, s 274-277, her s. 277.

mangle mel, flæsk og øl.²⁹⁷ Den 10. juli skrev de igen om provianten, der kun ville række til den 25. juli, og de ønskede at sende et skib til Stralsund for at få brygget 100 last øl, og kaptajnen skulle også købe mel, spæk, torsk og anden proviant, hvis rådet i Lübeck gav tilladelse til det. Proviantering i Stralsund skulle være billigere end i Lübeck. Rådet i Lübeck blev også bedt om at sende øl, spæk og ost.²⁹⁸

I 1430 sendte Hamborg et kontingent soldater til kampen mod hussitterne (se også s. 62), og her viser regnskabet, at der i Lüneburg blev indkøbt trillebøre, skåle, trug, 2 sække til 5 skilling, en økse til 4 skilling; i byen Delitsch 3 træspande til 3 skilling og en trækande til 1 skilling. Af fisk blev der købt stokfisk og sydesild (kogte spegesild); af kød blev der købt: for 36 skilling kokød, et svin til 36 skilling, en side spæk til 28 skilling, 6 sider spæk til 8 pund 6 skilling. Øl blev købt i tønder og fade (nok i forskellige størrelser): 3 tønder til 4 pund, 1 tønne til 1 pund, en tønne til 1 pund 5 skilling, 3 tønder til 7 pund 8 skilling.²⁹⁹

Regensburg sendte også i 1431 et kontingent til kampen mod hussitterne. De medførte 41 vogne, der transportererede 6 kanoner og tilbehør, 3 centner (300 pund³⁰⁰) bøssesten og 200 pund (2 centner) blykugler, foruden krudt, 6000 [armbrøst]pile, 300 brandpile, 19 håndbøsser, og kohuder[?!] til staldene og teltene. Forrådsvojnene medførte et kornforråd til 6 uger, 900 pund (9 centner) saltet kød, 900 pund fedt (9 centner), 1200 oste, 80 stokfisk, 56 pund tællelys. Desuden medførtes eddike, olivenolie, peber, safran og ingefær. Til at drikke var der på vognene ca. 2 *Fuder* og 73 *Eimer* østrigsk vin og 138 *Eimer* øl.³⁰¹

Krigsforordningerne fra Nürnberg 1449-50 sagde, at der på et krigstogt skulle medbringes skovle, hakker, spidshakker, koben, brækjern, økser, jernkiler, jernkøller, stiger, paveser, og "Setzartschen", der var større paveser med hjul.³⁰²

En hær fra Basel 1474-75 havde en mere spændende proviantliste: ost, havremel, byg, havre, tørrede ærter, Zumus, smør, spæk, svinekød, oksekød, gedekød[!], fisk, stokfisk, løg, sild, eddike, kogt vin, sennep, konfekt og forskellige krydderier. Korn (rug) og hvede til brødbagning.³⁰³ Udråbstegnet ved gedekød skal henvise til det faktum, at gedekød meget sjældent optræder i kilderne som noget, man spiste. Den kogte vin har været på grund af holdbarheden.

Den mest omfattende proviant- og materielfortegnelse fandtes for nogle fodfolk, der skulle i kamp under krigen mellem Nürnberg og markgreven af Brandenburg 1449-50:³⁰⁴

²⁹⁷ LUB 7, nr. 176, s. 164. (de 40 mark lübecksk skal udbetales til Henrik Schimmelpennings kone i Lübeck).

²⁹⁸ LUB 7, nr. 191, s. 176ff.

²⁹⁹ Gaedecheus 1883, s. 423ff.

³⁰⁰ Det var ikke altid, at 1 zentner var 100 pund. En lübecksk zentner var fx 112 pund (54,28 kg). Witthöfft 1979, s. 105.

³⁰¹ Meindheim 1889, s. 11f.; Würdinger 1868, s. 181, note 6. 1 *Fuder* var (måske) lig med 872,3 l. *Eimer* og *Fuder* er nogle af de mål, hvor der findes flest forskellige angivelser af literindholdet. Se 3. **Mål, vægt og mønt**, s. 26.

³⁰² Meindheim 1889, s. 81. *Die Chroniken der deutschen Städte Bd. I, Nürnberg*, S. 177 ff.

³⁰³ Dirlmeier 1978 s. 304. Harms 1909, Bd. 1, 2, s. 378 linje 85; s. 379 linje. 96. *Zumus* eller *mus* var en kogt grød eller *mos* af forskellige gryn og tørrede ærter eller linser. Der kunne også være grøntsager eller frugt i.

³⁰⁴ Findes i *Die Chroniken der deutschen Städte Bd. II, Nürnberg*, s. 316f. Findes desuden i Bader 1860, s. 215ff. Der er en del forskelle på angivelser af antal og mængde i forhold til *Chroniken*. Findes også hos Sander 1902, s. 193f., hvor oplysningerne er samlet på en anden måde. Den tyske tekst findes i **Bilag 2**.

"Ligeledes står her skrevet hvad der skal bruges til at bespise 2000 personer i 8 dage.

For det første to kokke og 4 knægte til køkkenet. Også 4 slagtere med alt deres grej. 2 kødøkser, og 2 knive skal de også have. Ligeledes 2 stærke plankeborde³⁰⁵ skal de have, så man i køkkenet kan hakke og anrette kød, grøntsager og andre ting.

Ligeledes 2000 skåle og 50 skåle til de ærværdige [erbern – Ehrbaren, det må have været befalingsmænd, byens rådmænd og evt. adelige, der var engageret af byen.]; 4 store kogekar, i hver skal man kunne tilberede 600 stykker kød; 4 kogekar, som er noget mindre til grøden³⁰⁶, 4 kogekar, som er noget mindre, til de ærværdige, og 4 små kogekar, som er endnu mindre end de forrige, og hvori man kan smelte svinefedt og andet fedt; til kogekar skal der være 16 trefødder, som man kan sætte kogekarrene på. [I den originale tekst står der 10, men det må sikkert være 16, da der er 16 kogekar.³⁰⁷] Ligeledes 6 store pander, 2 dørslag, 1 morter.

Ligeledes 2 par store kogeskeer, som man fisker kød og skum op af kogekarret med. Også 6 par kogeskeer af jern, 6 par hakkeknive [kødøkser?], 2 riste og 2 stegespyd.

Ligeledes 4 trækar til vand³⁰⁸. 4 trækar³⁰⁹. 6 mål³¹⁰ ligeledes 4 vandtønder så man kan skaffe vand til køkkenet, 4 øser, så man kan tage vandet i tønderne.

Ligeledes 4 centner fedt, 2 centner saltet kød, 1 sümer pillede ærter, 2 sümer hele ærter, 1 sümer bælget hirse, 1 sümer rensede hvede. 1 sümer havremel. Ligeledes 2 [scheiben]³¹¹ salt.

Ligeledes 100 stokfisk til erbern, 1000 æg til lørdag til erbern, 1 tønne saltet fisk til erbern. 4 sække med løg, 1 tønne eddike, 30 oste, 1 tønne urter. 1 pund safran, 2 pund ingefær, 1 pund nelliker, 2 pund peber, 1 pund kanelstænger til de ærværdige.

Ligeledes så mange sække, så man kan have maden deri; Ligeledes en stor pose med 4 poser til krydderierne; ligeledes et stort spisefad.

Ligeledes hvad der ellers hører til [keler]³¹²:

40 zinkbægre til "erbern", 4 haner til at tappe vinen, 4 flasker og to støtter, 4 bordduge og 4 håndklæder. Ligeledes hver person 3 brød dagligt.

Ligeledes hvad der hører til maden:

4 vogne, som kan transportere maden og hvad der hører til køkkenet, og til hver vogn en kusk og 2 hjælpere, som passer på det hele og læsser og tømmer vognene. Til hver af vognene 2 skovle, 2 spader og 2 hakker. 4 spisetønder, hvori man kan transportere maden, så den ikke bliver våd af regnen."

³⁰⁵ Ordet findes ikke i ordbogen – heller ikke uden c, men *pank* er en planke, så måske er en oversættelse med plankebord eller bænk ikke helt forkert.

³⁰⁶ *Küchenspeis* eller *kuchispies* også benævnt *mus* var almindeligvis en grød af gryn og/eller bælgrugter. Se fx Dirlmeier 1978, s. 236 eller Dirlmeier 1989, s. 32, men her kan det kun forstås som hele maden.

³⁰⁷ Se *Die Chroniken der Deutschen Städte*. Bd. II, Nürnberg, s. 316, note 2.

³⁰⁸ *Zuber* er en lokal sydtysk betegnelse for *Holzbottich*, et stort trækar eller trætønne åben i toppen.

³⁰⁹ *Schaff* er også sydtysk og synonym med *Zuber*. At trækar nævnes 2 gange, kan betyde, at der er forskel på størrelsen eller udformningen.

³¹⁰ *Multer* var et mål, der svarede til ½ *sümer*, når der var tale om fx rug eller ærter. Var der tale om fx havre, gik der 4 *multer* (*Malter*) på 1 *sümer*. Se *Die Chroniken der Deutschen Städte*. Bd. 2, Nürnberg, s. 317, note 2.

³¹¹ Det har ikke været muligt at finde en oversættelse. Det kan være *Schüben*, *Scheffel* eller *Stübchen*, men det giver ikke meget salt til 2000 soldater.

³¹² Oversættelse mangler. Kan måske betyde "vinhåndteringen". I krigsforordningerne fra Nürnberg 1449-50 er der oplysninger om en "kelerknecht", der skal sørge for vinforsyningen. *Die Chroniken der Deutschen Städte*. Bd. II, Nürnberg, s. 315.

Disse eksempler på fortegnelser over proviant og materiel har mange ligheder, hvad angår de helt basale fødevarer, som var korn/mel, brød, øl, saltet og/eller røget okse- og svinekød, gryn og ærter, krydderier og konserverede fisk. Det kan ikke undre, da det var fødevarer, der let kunne transporteres, havde lang holdbarhed og var nemme at tilberede i store portioner. Når medtagning af brødkorn ofte nævnes, betyder det, at der også har skullet medbringes håndkværne og bageovne³¹³ – som det ses for Augsburgs hær i 1394.

Heste og vogne

Hvis det ikke havde været, fordi Erik af Pommern havde magten på havene i 1429, ville det have været nærliggende at transportere forsyningerne med skib til Aabenraa³¹⁴. Vi må altså gå ud fra, at alt blev transporteret til lands. Transportmidlerne har været hestevogne med to eller fire spand, pakdyr og måske enkelte trillebøre?

Vognene skulle transportere alt, våben, ammunition, telte, foder, fødevarer, køkkengrej og belejringsudstyr. Dertil kom alle lejesoldaternes ejendele og transporten af eventuelt bytte. For at kunne transportere alt dette var det nødvendigt med et stort antal vogne.

Til kampen mod hussitterne sendte Nürnberg i 1427 100 mand, hvoraf 60 var skytter med 5 vogne til deres udrustning.³¹⁵ År 1431 lover Nürnberg, at de soldater, der skulle kæmpe mod hussitterne i Böhmen, skulle have vogne stillet til rådighed til deres grej – en vogn for hver 15 soldater.³¹⁶ Da man fra Rothenburg drog i krig mod schweizerne i 1499 viste regnskabet, at der til de 63 soldaters fornødenheder blev brugt 5 vogne. Den 5. vogn med heste blev dog solgt efter en uge for 60 rhinske gulden.³¹⁷

Hertug Wilhelm kan også have fået bønder med hestevogne stillet til rådighed af holsterne. Alle bønder skulle i princippet stille i tilfælde af krig, og det var så op til landsherren at afgøre, hvor mange der var brug for.³¹⁸ Desuden skulle bønderne selv have forplejning med til 14 dage.³¹⁹ I årene fra 1411 til 1433-34 kan det ses af regnskaberne, at klostret i Preetz hjælper de holstenske grever med krigsførelsen i Slesvig med folk og transport- og levnedsmidler.³²⁰ I 1416 leverer klostret korn til tropperne i Sydslesvig, som det indirekte fremgår af en regning for fortæring - "ligeledes fortærede jeg for 10 skilling, da jeg var redet ud på grund af vognene, der skulle køre rug for hertugen".³²¹ Det var muligt at betale sig fra denne pligt, som der står i en notits til en regning fra 1411, hvor det var lykkedes for klostret at få grev Heinrich til at lade 4 bønder blive hjemme mod, at der for hver betaltes 1 mark

³¹³ Eller bagerne har brugt de bageovne, der var i Aabenraa. Se s. 61.

³¹⁴ Se Erslev 1901, s. 245f.

³¹⁵ Mendheim 1889, s. 36 *Die Chroniken der deutschen Städte 2, Nürnberg*, s. 49.

³¹⁶ Sander 1902, s. 153.

³¹⁷ Dirlmeier 1989, s. 29.

³¹⁸ "nabur by nabur", "bonde for bonde", March 1971, s. 153.

³¹⁹ March 1971, s. 148.

³²⁰ March 1971, s. 155.

³²¹ March 1971, s. 154. „Item vorterede ik in der provesti 10ß do ik was ghereden umme de waghene de dene hertogen roghen voren scholden“.

lubecksk.³²² I 1417 rejste priorinden (Preetz var et nonnekloster) selv til Kiel for at kunne holde bønderne hjemme.³²³ En af grundene til dette kunne være, at selv om bønderne ikke var direkte indblandet i kamphandlingerne, kunne de alligevel lide overlast – og så mangle deres arbejdskraft.

Disse almindelige bøndervogne havde ingen sidefjæle, men kæpstokke og kæppe. De kunne både transportere tønder og kasser/kister med bærehåndtag i enderne, og de kunne have hvælvet tag med en presenning.³²⁴

Det vil være nødvendigt at undersøge, hvor meget de vogne, der blev benyttet, har haft af kapacitet. Det var store mængder af materiel, fødevarer og foder, der skulle flyttes – og helst så hurtigt som muligt. Vognene kan have lignet den type, som er blevet konstrueret efter nogle fund ved Boringholm. Den mindste vogn havde en akselafstand på 170 cm eller under, hjul med en diameter på 86 cm og en sporvidde på 110-120 cm. Den store vogn havde en akselafstand på 230 cm og hjul med en diameter på 130-139 cm.³²⁵

Da det dog var vigtigt, at læsehøjden ikke var for stor – vandret træk giver den bedste udnyttelse – var hjulene ikke højere end 1 m.³²⁶ Denne transportvogn var kraftigt bygget af lagret træ med brede fælge og kraftige aksler og kunne transportere ca. 500 kg.³²⁷ Et andet sted oplyses det, at almindelige arbejdsvogne har kunnet transportere omkring 650 kg, fragtmandsvogne omkring 950-1000 kg og større købmandsvogne omkring 1400 kg.³²⁸ Ved de forskellige overslag over, hvor mange vogne der skulle bruges, er der anslået en lastevne for tospandsvogne på omkring 650 kg og for firspandsvogne på ca. 950 kg.

I det næste kapitel **7. Forplejningsregnskabet** vil der blive forsøgt udarbejdet et regnskab for provianteringen, mens omkostningerne for transport, logistik, tunge våben, belejringsudstyr, og ammunition vil blive undersøgt i kapitel **11. Udgifterne til belejringsudstyr og logistik**.

³²² March 1971, s. 153, "desse nascreven lansten an deme dorpe to pottetze (Preetz) hebben myg helt gegheven van... des klostere wegen dat se tho hus bleven ...mochten".

³²³ March 1971, s. 154.

³²⁴ Schovsbo 2018, s. 218f.

³²⁵ Schovsbo, 2018, s. 207ff.

³²⁶ Schovsbo 2018, s. 217.

³²⁷ Schovsbo 2018, s. 218. En sidebemærkning: Udregningerne med korn i tønder, der indeholder 1,3 hl og vejer 40 kg kan ikke passe. Selv den letteste kornsort havre har en rumvægt på 43-53 kg/hl, så 1,3 hl vejer mindst 55,9 kg. Se **3. Mål, vægt og mønt**, s. 23.

³²⁸ Schovsbo 2018, s. 187.

7. Forplejningsregnskabet

Hertug Wilhelm skulle have proviant med til sine 300 glever i alle 4 uger. Gleverne havde et antal ekstra hjælpere med vogne til transport af våben, telte og andre ejendele (se s. 94), og kan så have udgjort i alt 940 mand. Hertil kom andet personel, og ikke mindst et stort antal kuske, der skulle transportere al proviant og udstyr. Anslået har der i alt skullet medbringes proviant til 1400-1450 mand. Dette antal baserer sig på opgørelsen fra kapitel 4, beregningerne i dette kapitel og fra kapitel 11.

Minimumsudgifter til forplejning

Et "regnskab" for forplejningen kan laves på to måder. Den enkleste er den, hvor man ser på, hvad et mindstebeløb til forplejningen pr. mand kunne være. Her fortæller fx tal fra den lübeckske kæmnerbog, hvad indsatte i byens fængsel kostede i forplejning, og man kan gå ud fra, at der ikke blev ruttet med pengene her. 3 optegnelser fortæller, hvad det kostede:³²⁹

1. I 1456-57 blev der for en fængslet englænder betalt 8 skilling lübecksk per uge, knap 1 skilling 2 penning per dag. Det bliver til ca. 18 ½ rhinske gulden om året eller 1 ½ rhinske gulden for 4 uger.
2. I 1460 blev der brugt 9 mark lübecksk på 35 sørøvere, der sad fængslet i 34 uger. Det giver 9 penning per person per dag. Det er på årsbasis knap 12 rhinske gulden eller 1 rhinsk gulden for 4 uger.
3. I 1476-77 kostede 4 børn og en tjenestepige i 34 uger hver dag 10 penning per person. Omregnet omkring 12,7 rhinske gulden om året eller lidt mere end 1 rhinsk gulden for 4 uger.

(Beregnet med en kurs for rhinsk gulden på 23 skilling lübecksk for punkt 1 og 2 og en kurs på 24 skilling lübecksk 6 penning for punkt 3).

Et andet eksempel på, hvad der blev betalt for forplejning er fra krigen mod hussitterne, hvor fyrstedømmet Straubing i 1420'erne betalte 14 pund 7 skilling og 21 penning til kost og foder for 40 mand og heste i 11 dage.³³⁰ Hvis vi bruger kursen på 57 penning for en rhinsk gulden,³³¹ giver det 63 rhinske gulden for de 11 dage eller ca. 5,7 gulden per dag. Det bliver for hver soldat og hest 0,14 gulden. Hvis det antages, at halvdelen af udgiften går til hesten, er den daglige udgift til soldaternes kost 0,07 gulden eller for 4 uger knap 2 rhinske gulden. En anden trop på 65 mand og heste kostede 34 pund 5 skilling og 13 penning for en måned.³³² Det giver 2,2 rhinske gulden for hver soldat og hest. Her har udgifterne til soldaternes forplejning altså kun været lidt mere end 1 rhinsk gulden for en måned – forudsat at fordelingen mellem mand og hest var den samme – uden at det oplyses, hvorfor der var den store forskel.

³²⁹ Fritze 1967, s. 165f.

³³⁰ Bleicher 2006, s. 202. 1 pund var 240 penning, 1 skilling var 30 penning, 8 skilling på et pund.

³³¹ I Regensburg var kursen på en rhinsk gulden i 1421-22 55 penning og i 1424-26 57 penning, Bleicher 2006, s. 350.

³³² Bleicher 2006, s. 202.

I Nürnberg var prisen for en "krigsfanges"³³³ kost i 1449-50 sandsynligvis 4-5 penning om dagen.³³⁴ Det var på årsbasis ca. 10-12 rhinske gulden, eller ca. 1 rhinsk gulden per måned.

Skal man prøve at komme frem til et rimeligt niveau for forplejningsudgifterne, må sørøvernes kost i Lübeck have været det absolutte minimum. Sådanne måltider har det bestemt ikke været muligt at servere for hæren, da lejesoldaterne og alt andet personel har forventet den bedste forplejning lige fra den første dag; god og fuld forplejning bestod i senmiddelalderen af 4 måltider: morgenmad med grød eller brød, middagsmåltid, aftensmad og "Nachtmal".³³⁵

En udgift på lidt mere end 1 rhinsk gulden per person for 4 uger må anses for at kunne dække udgifterne til en hæderlig forplejning af hæren foran Brundlund, mens 2 rhinske gulden ville kunne give en ganske glimrende kost, og beløbet er måske lidt i overkanten. Det vil sandsynligvis være et passende bud, når hertug Wilhelms udgifter til kost skal beregnes. I alt en udgift for 1400-1450 personer på 2800-2900 rhinske gulden eller mellem **3150 mark lübecksk** og **3262 mark lübecksk 8 skilling**. (med kursen fra 1427).

Udgifter til forplejning: "De reelle"

En anden måde at lave "regnskabet" på, er ved at bestemme, hvad der kan være blevet indkøbt af forskellige varer og til hvilken pris. Til dette kan det være nyttigt at se på, hvad der forskellige steder blev indkøbt, medbragt og serveret for de soldater, en by eller fyrste havde engageret.

Når Nürnbergs soldater havde været på togt under krigen 1449-50 og kom tilbage til byen, fik de et tegn, der kunne afleveres i køkkenet, hvorefter de så fik udleveret et halvt pund (ca. 237 g) kød i bouillon, et halvt målt (ca. ½ l) hirsegrød og 2 brød (à ca. 282 g).³³⁶ Ifølge Sander skulle det kun være middagsmåltidet, og han lægger derfor til, hvad fanger "i tårnet" får leveret af køkkenet hver dag: hver morgen et stykke kød, ½ l hirsegrød og 2 brød og om aftenen hirse og 1 brød.³³⁷ Han kommer frem til, at en dagsration for soldater kunne bestå af 1½ l hirsegrød, 3 ½ brød, ½ pund kød og ½ l øl.³³⁸

Det er meget hirsegrød, også når man tænker på, at almindelige mennesker normalt kun spiste hirsegrød til festmåltider.³³⁹ Forklaringen på den megen hirsegrød findes dog i Nürnbergs forordninger for krigen: "Item in diesem krig was gar vil hirs[]"³⁴⁰, altså i denne krig

³³³ Der var ikke tale om rigtige krigsfanger, men om bønder fra oplandet, der blev taget ind i byen, så de ikke skulle hjælpe byens fjender.

³³⁴ Dirlmeier 1978, s. 429, tabel 1. 5 penning blev der betalt i Ansbach for Nürnbergske krigsfangers kost, og i Frankfurt blev der i 1471 betalt 5 penning, og her kan det med sikkerhed siges, at beløbet udelukkende var til mad, og ikke indeholdt løn til vogterne, noget der sandsynligvis også gælder for Ansbach og Nürnberg.

³³⁵ Dirlmeier 1978, s. 227; Schubert 2010, s. 245ff.

³³⁶ Sander 1902, s. 31; *Die Chroniken der Deutschen Städte. Bd. II, Nürnberg*, s. 311f.

³³⁷ Sander 1902, s. 31f.

³³⁸ Sander 1902, s. 32.

³³⁹ Schubert 2010, s. 82f.

³⁴⁰ *Die Chroniken der Deutschen Städte. Bd. 2, Nürnberg*, s. 313, linje19.

var der meget hirse, og som det senere beskrives, blev det solgt billigt. En halv liter øl om dagen må siges at være meget lidt, medmindre de også har fået udleveret vin.

Den omfattende proviant- og materielfortegnelse fra Nürnberg 1449-50 (se s. 49ff.) har givet mulighed for at lave nogle beregninger.³⁴¹ Hver soldat skulle ifølge *Dirlmeier* have 3 brød om dagen, det var 846 g, og hver soldat skulle have 0,113 l "mus" om dagen lavet af de 3 sümer hirse, hvede, havremel og 2 sümer ærter, der er nævnt i fortegnelsen. (1 sümer var lig med 330-340 pund)³⁴². Hver soldat skulle have ½ til 1 pund kød om dagen, hvor byens egne soldater fik ½ pund og schweiziske lejesoldater fik 1 pund. Af de 6 centner spæk og fedt i fortegnelsen kunne hver soldat få 20,3 g pr. dag. Her er der en forskel, hvis vi regner på det. 600 pund (à 475 g) er lig med 285 kg, mens 20,3 g x 8 dage x 2000 mand er lig med 324,8 kg. Forklaringen må være, at 1 centner har været mere end hundrede pund.³⁴³ Kød mangler på listen, men det har nok "transporteret sig selv", eller man har regnet med at kunne "rekvirere" det undervejs. Desuden mangler øl og vin, som soldaterne uden tvivl også har fået at drikke.

Kilden giver også et indblik i de forskelle, der var på forplejningen til "høj og lav". *Erbern* (de ærværdige) fik fisk, æg, ost og krydderier i maden, selvom 20 æg til lørdagen kan synes vel rigeligt (1000 æg til 50 erbern).

Til sammenligning findes en opgørelse fra Danmark, hvor der i 1520 opstilledes et budget for, hvor mange fødevarer, der skulle til for at holde 100 mand indkvarteret – i *borgeleje* – som det hed i ét år.³⁴⁴ Det daglige forbrug per mand per køddag var ca. 1,7 kg kød, 0,7 kg brød, 100 g byggryn og 200 g ærter, og for fastedagene 1,6 kg fisk, 190 g smør, 0,7 kg brød, 100 g byggryn og 200 g ærter. De meget store mængder kød og fisk er uforklarlige og må være en fejl, mens mængdeangivelserne for de andre fødevarer er rimeligt troværdige.

I opgørelsen kan vi også få en fornemmelse af, hvor meget øl der blev drukket. Efter *Kjersgaards* udregning,³⁴⁵ var der 784 tønder malt til rådighed, og af disse kunne der brygges forskellige mængder øl. "For hvert pund korn skal regnes tre tønder øl," og kornpundet var lig med to tønder malt.³⁴⁶ Det var forholdet for godt øl, at af 2 tønder malt kunne der brygges 3 tønder øl. Af almindeligt øl – svende-, spise- eller madøl kunne man brygge 2 tønder for hver tønde malt, og skibsøl gav 3 tønder øl per tønde malt. Endnu ringere var koventes (dansk kavent), der blev brygget på denne måde: "når urten var siet fra, slog brygmesteren en spand på mæsken for at pine endnu nogle potter ud af den", som *Kjersgaard* udtrykker det.³⁴⁷ De 784 tønder med malt kunne altså give 1176 tønder godt øl, og hvis vi antager, at denne øltønde var rostøktønden på ca. 120,6 l³⁴⁸, giver det ca. 3,6 l per mand per dag. For

³⁴¹ Se *Dirlmeier* 1978, s. 389f.

³⁴² *Dirlmeier* 1978, s. 389. Her angives et pund til 475 g, selvom det tidligere er blevet sagt, at et pund i Nürnberg var 470 g; sammesteds, s. 27.

³⁴³ I Lüneburg var en centner fx 112 pund. Se *Witthöft* 1979, s. 81.

³⁴⁴ *Kjersgaard* 1978, s. 172f. Ved *borgeleje* forstod man indkvartering, ikke kun på en borg, men også i klostre og byer.

³⁴⁵ *Kjersgaard* 1978, s. 172 med henvisninger.

³⁴⁶ *Kjersgaard* 1978, s. 89.

³⁴⁷ *Kjersgaard* 1978, s. 89.

³⁴⁸ Se kapitel 3. **Mål, vægt og mønt** s. 23.

svendeøl giver det ca. 5 l per mand per dag og for skibsøl ca. 7,5 l. Det er altså rimeligt at antage, at hver soldat har fået mellem 4 og 5 l øl om dagen. Det lyder som en masse øl, men der skulle noget til at skylle al den salte mad ned med.³⁴⁹

Til sammenligning kan to andre provianteringslister fra 1700-tallet vise, at mange af de fødevarer, som soldaterne fik udleveret, var de samme som i det 15. årh. En dagsration for en almindelig svensk soldat var 300 g brød, 666 g kød (2 kg hver tredje dag), 233 g smør eller flæsk (700 g hver tredje dag), 1,5 l tørrede ærter eller gryn og 2 ½ l alkoholsvage drikke.³⁵⁰

Under Berings og Spangsbergs ekspeditioner til Sibirien i 1725-43 fik mændene følgende kost: "Sømandens månedlige ration var: 2 kilo oksekød, 2 kilo svinekød, 18 kilo beskøjter, 4 kilo ærter, 6 kilo gryn, 2 kilo fisk, 2 kilo smør, 84 liter øl, 3,5 liter vin, 0,1 l eddike og 615 g salt".³⁵¹ Det giver med 30 dage per måned 200 g kød/fisk, 600 g brød, 333,3 g ærter/gryn, 66,6 g smør, 2,6 l øl, 0,2 l vin og 20,5 g salt plus en lille smule eddike per dag. Eddiken har de brugt, når de spiste fisk (sikkert stokfisk eller klipfisk) og beskøjter (bagt af rugmel og vand og tørret til de var hårde som sten). Beskøjterne blev blødt op til en slags grød, som blev spist med fx klipfisk og lidt eddike.

Overblik over de forskellige dagsrationer

fødevarer	Sander	Nürnberg 1449	borgeleje	Bering	svensk soldat	kommentar
kød	240 g	235-470 g	1700 g	*133,4 g	666 g	* med fisk var det 200 g per dag
brød	1000 g	846 g	700 g	600 g	300 g	
ærter/ gryn		*0,119 l	300 g	333,3 g	1,5 l	*"mus"
hirsegrød	1 ½ l					
fisk			*1600 g	66,6 g		*på fastedage
fedt/ smør		20,3 g	190 g	66,6 g	233 g	
øl	½ l		4-5 l	2,8 l	2,5 l	
vin				0,2 l		
salt/eddike				20,5 g		"lidt eddike"

De foregående provianteringslister og oplysninger om dagsrationer til soldater viser, at der var nogle fødevarer, der gik igen i alle optegnelser, hvilket også er logisk, da holdbarhed og mulighed for praktisk transport altid har været det vigtigste, når der skulle medbringes fødevarer til et længere tidsrum.

³⁴⁹ Som en sidebemærkning kan nævnes, at *Mark Frobisher* i slutningen af 1770'erne af dronning Elisabeth I blev sendt på en ekspedition for at udforske områder i det nuværende østlige Canada (Nordvestpassagen). Han havde foretaget to rejser tidligere til samme område og har haft en nogenlunde forestilling om, hvor længe rejsen ville vare. Han medbragte store mængder proviant, bl.a. 80 tons øl hvilket skulle give 4,5 l per mand om dagen. Abulafia 2019, s. 664 med henvisning.

³⁵⁰ Andersen 2021, s. 290, note 7.

³⁵¹ Hahn-Pedersen 2018, s. 221.

Inden vi ser på, hvad der blev indkøbt af proviant til togtet mod Aabenraa og Brundlund, og hvad den kostede, er det nødvendigt først at opstille nogle forudsætninger/betingelser. Da målet var en belejring og ikke en march gennem et område, forudsættes det, at al proviant til de mange deltagere i togtet blev medbragt, dvs. at plyndringer af mad, korn, kvæg, svin etc. ikke indgår som en del af provianteringen og regnskabet. Det har sikkert ikke helt været tilfældet, som kilde 7 viser³⁵²; kvæg og andre fødevarer er blevet "rekvireret", i hvert fald på Løjt (frisk stegt kød smager altså bedre end en sammenkogt ret med salt kød!). Hvor omfattende disse plyndringer har været, er det dog svært, næsten umuligt at sige noget om.

En opgørelse over, hvad der skulle indkøbes og medtages af fødevarer – og hvad de kostede – kunne se sådan ud:

Brødet har været det vigtigste at have styr på, og det er derfor nødvendigt at vide, hvor meget korn (rug) der var brug for at medtage for at kunne bage en bestemt mængde brød.

Her kan forholdene i Nürnberg under krigen 1449-50 være til hjælp. I byen var der problemer med at få bagerne til hver gang at levere det samme antal brød (med den rigtige vægt) af det korn, man leverede til dem. Derfor blev det bestemt, at der af en *sümer* korn skulle fremstilles 600 brød.³⁵³ Dirlmeier har på baggrund af dette lavet nogle beregninger.³⁵⁴ Nürnbergs krigsforordninger sagde, at soldater skulle have brød for 1,825 *sümer* korn om året. Antagelsen er, at der i hver *sümer* var 430-440 pund korn, og det gav ca. 170 kg brød, da forholdet mellem korn og brød i middelalderen normalt angives til, at man af 100 kg korn gennemsnitligt kunne få 80 kg brød.³⁵⁵ Da hver *sümer* skulle give 600 stk. brød, gav det ca. 282 g per brød.³⁵⁶ Hver soldat skulle have 3 brød om dagen, hvilket gav en dagsration på ca. 846 g.

Togtet til Brundlund fandt sted efter høsten, så det har været muligt at "finde" korn i Aabenraa og omegn, men da det er nærmest umuligt at fastsætte hvor meget, antages det, at hæren har haft al brødkorn med. Korn og mel kan være blevet brugt til fladbrød bagt over åben ild, men alle har nok foretrukket brød bagt i en transportabel ovn eller i de ovne, der var i Aabenraa. Her kunne der bages brød med gær.³⁵⁷ På hjørnet af Store Torv og Søndergade er der fundet rester af bageovne helt tilbage fra starten af 1300-tallet. I 1400-tallet var der bygninger med bageovne.³⁵⁸

Der skulle være rigeligt med (rug)brød per person per dag. Den høje dagsration i Nürnberg kunne skyldes den lille mængde "mus", så en mængde på 600-700 g brød per dag per person må anses for at være "et godt bud". Til 1400-1450 personer skulle der bages mellem 840 og 1015 kg brød per dag, eller for 4 uger mellem 23.520 kg og 28.420 kg. Det var en masse

³⁵² Se kapitel 2. **Kilder**, s. 20.

³⁵³ „Ordnungen. Verpflegung der Stadt und des Heeres" i *Die Chroniken der deutschen Städte Bd. 2, Nürnberg*, s. 299-322. *Sümer* benævnes også *simra*, *sumer* eller *sümmer*.

³⁵⁴ Dirlmeier 1978, s. 328-334.

³⁵⁵ Normalt lå udbyttet af 100 kg rug på 78-87 kg brød (mørkt brød – rugbrød), og af 100 kg hvede kunne der kun fremstilles 32-50 kg hvedebrød. Se Dirlmeier 1978, s. 354f. Det var ikke så sært, at hvedebrød var en luksus- og højtidsspise.

³⁵⁶ Dirlmeier 1978, s. 333 note 43.

³⁵⁷ Schubert 2010, s. 88.

³⁵⁸ Madsen 1999a, s. 142.

brød, og da der skulle 100 kg rug til 80 kg brød, ville hertug Wilhelm have skullet indkøbe 29.400 til 35.525 kg korn(rug).

Priserne på korn varierede meget, og en høj pris er ofte blevet fortolket som følge af et ringe høstudbytte, men også andre faktorer som udbud og efterspørgsel, social uro og krig spillede en rolle. Prisforskelle kunne også skyldes kvaliteten af kornet, og om det var før eller efter høsten. Ligeledes kan vandindholdet have haft betydning for prisen.³⁵⁹

Det har været dyrt at indkøbe det brødkorn og den havre, som hæren skulle have med, som priser fra 1428 og 1429 indikerer. 5 forskellige priser på rug fra 1429 viser, at en skæppe kostede mellem 3 ½ og 6 skilling lübecksk³⁶⁰ To af priserne stammer fra Rostock, og burde nok korrigeres for forskellen mellem Lübecks og Rostocks skæpper.³⁶¹ De 3 holstenske priser stammer fra klostret i Preetz' mølle, der solgte korn til 4 skilling lübecksk per skæppe.³⁶² Det kan meget vel have været markedsprisen, da salget var til håndværkere, der arbejdede på klostret, og til klostrets ansatte. Kornbehovet på 29.400-35.525 kg rug svarer afrundet til 1164 til 1407 lübeckske skæpper, og hvis vi accepterer en pris på 4 skilling lübecksk per skæppe, var prisen på kornet mellem 291 mark lübecksk og 351 mark lübecksk 12 skilling.

Spørgsmålet er, om kornet blev transporteret i tønder eller sække. Hvis det fx var i rostocktønder, der kunne rumme 120,6 l eller 85,6 kg, skulle der bruges mellem 344 og 415 stk. til transporten. Hertil kom tøndernes vægt (tara), der lå på 2 ½-3 lispund (ca. 17-20 kg).³⁶³ En almindelig vogn med 2 heste og en kusk kunne transportere 500-650 kg,³⁶⁴ eller 6-7 tønder. Det krævede altså 55-64 vogne for at transportere kornet. Transportere korn i tønder over længere afstande var dog problematisk. De enkelte korn udviklede gennem en kemisk proces varme, der endog kunne føre til selvantændelse.³⁶⁵ Normalt blev korn altså transporteret i sække (eller i løs vægt), så hvis det antages, at der kom lige så meget korn i hver sæk som i en tønde, kan vi se bort fra tøndernes vægt (tara), og transporten kunne klares af 45-53 vogne. (prisen for transporten bliver behandlet i kapitel 11). Som nogle provianteringslister viste, medbragtes korn og ikke mel, så det ses der bort fra.

Alle deltagerne i togtet har ønsket **kød** på bordet. Provianteringslisterne viser, at et halvt til 1 pund kød om dagen må være realistisk, og det er snarere 1 pund end ½ pund. Soldater var sultne, og når de havde tilbragt en hel dag – under beskydning – på at komme borgen nærmere, var de sikkert ikke tilfredse, medmindre de fik noget ordentligt at spise og drikke.

Nu var det ikke alle dage, der blev serveret kød, og for at finde antallet af køddage er der nogle fastedage, der skal fratrækkes. Togtet foregik i september og her lå den såkaldte *tredje quatember*, der betød, at onsdag til lørdag var fastedage.³⁶⁶ Hertil kom de normale fastedage onsdag, fredag og lørdag, i alt var der for disse 4 uger 13 fastedage. Spørgsmålet er, om

³⁵⁹ Schubert 2010, s. 88; Rahlf 1996, s. 43ff.

³⁶⁰ Der findes sikkert flere, men det er dem, jeg indtil videre har fundet. Se **Bilag 1**, s. 110.

³⁶¹ Se kapitel 3. **Mål, vægt og mønt**, s. 23.

³⁶² Bertheau 1917, s. 133.

³⁶³ Witthöft 1977, s. 47.

³⁶⁴ Se kapitel 6. **Logistik**, s. 56.

³⁶⁵ Jahnke 2016, s. 114 og s. 123 note 10.

³⁶⁶ Se kapitel 5. **"Uden mad og drikke"** –, s. 47f.

reglerne for faste blev overholdt i en krigssituation, men det lader til at have været tilfældet andre steder; sådan var det fx under den såkaldte Soester fejde 1449.³⁶⁷

1 pund kød om dagen til alle betød, at 1400-1450 mennesker spiste 679-703 kg om dagen, eller 10.185 -10.545 kg for 4 uger (15 køddage).

For at kunne afgøre, hvor mange okser og svin der skulle indkøbes, vil det være nødvendigt at kende slagtevægten, der er dyrets vægt minus hud, indvolde og klove. Den angives hos *Dirlmeier* for okser til 300 pund, køer 225 pund, og for svin 75-85 pund.³⁶⁸ *Abel* angiver slagtevægten på denne måde: "Hvor meget okser vejede er svært at sige, men i slutningen af det 18. årh. lå vægten på en okse på 150-250 kg og slagtevægten på det halve. Slagtevægten har altså været på gennemsnitlig 100 kg".³⁶⁹ *Fritze* angiver slagtevægten noget lavere til 160 pund (77,6 kg) for en okse, 80 pund (38,8 kg) for et svin og 15 pund for et får.³⁷⁰ Andre vægtangivelser: "En gris vejede gennemsnitlig 50-55 kg, og et får gav 25-30 kg kød",³⁷¹ og "38 kg for et svin og for får og geder ca. 15 kg".³⁷² Fra Soester-fejden 1449 angiver *Bäumker* en okses slagtevægt til 80 kg.³⁷³ Der er altså en vis forskel på disse slagtevægtangivelser, så der er ingen vej udenom at komme med et bud, og slagtevægten i de følgende beregninger bliver 90 kg for oksekød og 39 kg for svinekød.

Antager vi, at halvdelen af det fornødne kød har været oksekød og halvdelen svinekød, og igen, at halvdelen af oksekødet (2546-2636 kg) er "gået selv", har der skullet indkøbes 28-29 okser. Der findes adskillige priser, der kan give et indtryk af, hvad hertug Wilhelm har måttet betale. Fra klageskrifterne er der priser, der går fra 1 mark lübecksk 13 skilling til 5 mark lübecksk 5 skilling per okse, og priser fra klostret i Preetz i 1473 siger 2-4 mark lübecksk.³⁷⁴ Antager vi, at priserne har ligget på gennemsnitlig 3 mark lübecksk, har 28-29 okser kostet 84-87 mark lübecksk.

Hvis resten af oksekødet er blevet transporteret på vogne, har det været i form af saltet eller røget kød, som fx i Nürnberg i 1449, hvor man forberedte sig på en krig og mulig belejring. Her blev 200 okser saltet i vintønder og andre 150 røget, i alt ca. 35.000 kg kød.³⁷⁵

Røget eller saltet oksekød kunne i Rostock i 1427 købes for 3 mark rostocksk 12 skilling eller 1 mark lübecksk 14 skilling per tønde, og det må have været som et færdigt produkt, altså inklusive omkostningerne ved slagtning, røgning og/eller saltning. Accepteres det, at priserne i 1427 og 1429 i både Rostock og Holsten ikke har afvejet meget fra hinanden, kan der enten ikke have været meget mere end 45-50 kg kød i tønderne, eller prisen på okserne ovenfor er blevet sat for højt.³⁷⁶ Med 50 kg kød per tønde har der skullet indkøbes 51-53

³⁶⁷ *Bäumker* 1996, s. 218.

³⁶⁸ *Dirlmeier* 1978, s. 301 note 77, med en henvisning til en anden slagtevægt for okser på 224 pund.

³⁶⁹ *Abel* 1980, s. 101 note 9.

³⁷⁰ *Fritze* 1967, s. 165.

³⁷¹ *Gilomen* 2014, s. 28.

³⁷² www.mittelalterlexikon.de/wiki/Fleisch. (hentet 6-3-2023).

³⁷³ *Bäumker* 1996, s. 220.

³⁷⁴ Alle priser fra **Bilag 1**, s. 112.

³⁷⁵ *Abel* 1980, s. 97.

³⁷⁶ Indtil videre har det ikke været muligt at finde tal for, hvor mange kg kød en tønde ca. indeholdt.

tønder til en samlet pris på mellem 95 mark lübecksk 10 skilling og 99 mark lübecksk 6 skilling. Inklusive vægten af tønderne har der skullet bruges 5-6 vogne til transporten.

For **svinekødets** vedkommende er udgangspunktet den formodede (gennemsnits-) slagtevægt på 39 kg for et svin, og da det halve af kødforbruget som ovenfor beregnet var 5092,5 -5272,5 kg og med en vægt på 19,5 kg per side, giver det ca. 261-270 halve svin, der skulle indkøbes.

Her findes der en del flere priser.³⁷⁷ Rostockerne betalte omregnet 12 skilling lübecksk til deres flåde i 1418 pr. side *spekkes* (halvt svin), i 1427 betalte byen mellem 12 og 15 skilling lübecksk og i 1430, da hamburgererne drog afsted til krigen mod hussitterne, indkøbte de halve svin til henholdsvis 22 skilling lübecksk 4 penning og 28 skilling lübecksk. De var langt hjemmefra, og det var midt om vinteren, så de har uden tvivl betalt den overpris for kødet, der blev forlangt. I 1433-34 kostede et halvt svin i Rostock 20 skilling rostocksk eller 10 skilling lübecksk, og i Danzig kostede i 1438 1 side 1 mark preussisk 21 scot, eller omregnet 2 mark lübecksk 3 skilling (med omregningskursen fra 1436).³⁷⁸

Priserne per side ligger temmelig langt fra hinanden; fra 6 skilling lübecksk til 28 skilling lübecksk, hvilket må have noget med kvalitet, størrelse (der var stor forskel på fede og magre svin) og tidspunkt for købet at gøre. For at anslå, hvad hertug Wilhelms folk har betalt, vil en pris på 12-14 skilling lübecksk for en side *spekkes* være et rimeligt bud. Det giver for 12 skilling et beløb på ca. 195 mark lübecksk 12 skilling til 202 mark lübecksk 8 skilling, og for 14 skilling et beløb på 228 mark lübecksk 6 skilling til 236 mark lübecksk 4 skilling.

Men hov! Er der ikke noget galt, når svinekødet koster mere end oksekødet? Det er selvfølgelig muligt, men fx ved koncilet i Konstanz 1415 kostede 1 pund oksekød 3 penning, 1 pund svinekød 4 penning, og det dyreste svinekød skulle man betale 7 penning for,³⁷⁹ så helt usandsynlig er prisforskellen ikke.

Med 50 kg per tønde skulle der transporteres 102-105 tønder, som blev transporteret på 10-11 vogne.

Nu er der sikkert nogle, som vil protestere mod, at der bliver nævnt grisekød som noget, der blev medbragt, for svin blev normalt slagtet i månederne november og december og spist i løbet af vinteren, men proviantlisterne og provianteringen af fredsskibene fra Rostock i 1418 viser, at der blev medtaget både okse- og svinekød på krigstogter – også sommer og efterår.³⁸⁰ Det kan have været fra slagtingerne i nov.-dec., men kan også have været friske slagtinger.

En gennemsnitlig dagsration på 200 g **ærter/gryn** må anses for en passende mængde, når det ses i sammenhæng med den anslåede ration brød og kød. Det er spørgsmålet, om der blev givet andet end ærter eller gryn på fastedagene, måske hvedebrød? En lille tvivl er der dog i forhold til mængden. De indkøb, der fandt sted i forbindelse med, at skibe skulle til

³⁷⁷ Se **Bilag 1**, s. 111f for de følgende priser.

³⁷⁸ Se **3. Mål, vægt og mønt**, s. 29.

³⁷⁹ *Augenzeuge des Konstanzer Konzils*, 2014, s. 52. 1 pund var i Konstanz lig med 470 g. Dirlmeier 1978, s. 571.

³⁸⁰ *Hanserecesse 1*, VI, nr. 598, s. 591ff.

belejringen af Flensborg i 1427 eller til angrebet på København, viser, at der kun i et af regnskaberne blev indkøbt en større mængde (18 tønder gryn).³⁸¹

Hvis vi alligevel går ud fra, at der blev givet 200 g ærter eller gryn til alle dagene, skulle der i alt til de 1400-1450 mand indkøbes 7840-8120 kg – måske halvdelen ærter og den anden halvdel gryn.

Der er forskellige priser, der kan være med til at beregne udgiften.³⁸² I 1418 kostede 2 drømt (24 skæpper) ærter i Rostock 12 mark rostocksk, $\frac{1}{2}$ mark rostocksk per skæppe eller 4 skilling lübecksk for en skæppe på 38,84 l. I 1429 kostede 1 last ærter (96 skæpper) 18 mark lübecksk, hvilket vil sige, at 1 skæppe kostede 3 skilling lübecksk, og da skæppen i Lübeck var ca. 35 l, var der ikke den store forskel i prisen, så en pris på 3-4 skilling lübecksk per skæppe for indkøb af ærter vil være et rimeligt bud.

Prisudregninger for ærter er baseret på følgende tal: rumvægten for tørrede ærter er i dag 900 g/l, og da den i 1400-tallet måske var noget lavere, sættes den i udregningerne til 800 g/l, hvilket betyder, at en lübecksk skæppe indeholdt 28 kg ærter. Der skulle altså indkøbes ca. 140-145 skæpper, og til en pris på 3 skilling lübecksk per skæppe giver det et beløb mellem 26 mark lübecksk 4 skilling og 27 mark lübecksk 3 skilling, og for en pris på 4 skilling lübecksk et beløb på mellem 35 mark lübecksk og 36 mark lübecksk 4 skilling. Med 3 skæpper per tønne i alt 47-48 tønder ærter.

1 tønne **gryn** kostede i 1427 2 mark rostocksk (omregnet 1 mark lübecksk), og hvis tønden har indeholdt 3 skæpper, og hvis det har været byggryn, hvor rumvægten kan have været 600 g/l³⁸³, vil det sige, at en skæppe vejede 23,3 kg. (en rostocksk skæppe indeholdt 38,84 l). Var halvdelen af indkøbet (3920-4060 kg) gryn, ville det betyde, at der skulle indkøbes 168-174 skæpper til en pris mellem 56 mark lübecksk og 58 mark lübecksk 8 skilling, hvilket må siges at være en noget højere pris end for ærter. Med 3 skæpper per tønne bliver det 56-58 tønder.

Hvad angår **hirs**, som blev brugt i stor stil i Nürnberg i 1449-50,³⁸⁴ har vi desværre kun en pris fra 1473 fra klostret i Preetz, hvor der betales en pris på 3 penning lübecksk per pund. Det kan ikke siges at have været billigt, hvis man sammenligner med de andre produkter. Regner man det om til en skæppe hirse, bliver prisen lidt mere end 14 skilling lübecksk, så det er nok ikke alle, der har fået hirsegrod. Er der måske blevet indkøbt 3 tønder hirse, har udgiften været 7 mark lübecksk 14 skilling.

Transporten af disse 106-109 tønder ærter, gryn og hirse har krævet ca. 16 vogne.

For **smør** har vi to priser: fra 1428 på 2 mark lübecksk per tønne og fra 1429 på lidt mere end 7 mark lübecksk.³⁸⁵ Disse priser må være prisen på smør af forskellig kvalitet i Lübeck på dette tidspunkt. Den første pris er fra en skibsproviantering, og den sidste er fra en af

³⁸¹ Se bilag 4, s. 119.

³⁸² Tallene i det følgende er fra **3. Mål, vægt og mønt**, s. 24, og **Bilag 1**, s. 110f.

³⁸³ Det er den nuværende rumvægt for byggryn. Se Ygil 2013, s. 14.

³⁸⁴ Se s. 58.

³⁸⁵ Hvor ikke andet er nævnt er de følgende tal fra **Bilag 1**, s. 113.

raterne i betalingen af hertug Wilhelms kontrakt.³⁸⁶ Her ville en højere pris end markedsprisen ikke være blevet accepteret. Både i årene før og senere har prisen været noget lavere, fx 1418 og 1432 4 ½ mark lübecksk per tønne. Det lader til, at den "normale" pris på en tønne smør i hele det 15. årh. har ligget på omkring 5 mark lübecksk, hvor 1429-30 var et år med meget høje priser på indtil 12 mark lübecksk per tønne.³⁸⁷

Hvor meget en smørtønne indeholdt varierede en del, men i Lübeck var en tønne smør 224 pund³⁸⁸ og indeholdt altså 108,6 kg, og hvis hver deltager i togtet i gennemsnit har fået 40 g smør per dag (der er uden tvivl nogle, der har fået masser af hvedebrød og smør), har der skullet indkøbes ca. 1568-1624 kg smør eller med andre ord 14-15 tønder, der med en pris på 7 mark lübecksk per tønne har kostet 98-105 mark lübecksk. Transporten har krævet 3-4 vogne.

Til fastedagene skulle der **fisk** – og æg – på bordet. Vi må gå ud fra, at disse fisk var saltede eller tørrede, selvom de fleste mennesker foretrak – som det var tilfældet med kød – friske varer. Aabenraa var en fiskerby: "alle slags fisk som torsk, makreller, sild [] bliver fanget i overflod", som der står i bykrøniken.³⁸⁹, men hvor mange friske fisk, der kunne hentes her, er ikke til at sige, så vi går ud fra, at der blev medbragt fisk til alle fastedage.

Det er tidligere beregnet, at der var 13 fastedage i de 4 uger, og som for kødet er der blevet givet 1 pund fisk per person per dag, hvilket vil sige i alt ca. 8821,5-9136,5 kg. Det har hovedsageligt været **sild**, der er blevet medtaget, foruden evt. stokfisk og hornfisk. Denne sammensætning af fisk blev der også indkøbt en del af på de fredsskibe, som hansestæderne sendte til søs i 1418 for at bekæmpe vitaliebrødrene.³⁹⁰

Spørgsmålet er så, hvor stor en andel sild der kan have været tale om, men det har sikkert været den største andel – måske 75 %. Sildene er blevet købt i sildetønder (rostocktønder), og spørgsmålet er så, hvor mange kg sild en sådan sildetønne indeholdt?

Ifølge Wolf var der 139,2 kg sild i tøndens, da silde vægtfylde er 1,16 (120x1,16)³⁹¹. Her er dog ikke taget højde for andelen af salt, som Witthöft angiver til at være mellem en fjerdedel og en tredjedel (35-46 kg)³⁹² (se også **Ekskurs 3** side 151). Hvis dette forhold bruges, har der været mellem ca. 95 og 104 kg sild i hver tønne; hvis der ses bort fra, at sild faktisk blev solgt efter styk.³⁹³

Hvis vi derfor accepterer, at der har været ca. 100 kg sild i hver tønne, har der skullet indkøbes ca. 66-68 tønder (6616-6852 kg). Prisen på sild har sikkert ikke været udsat for så store udsving som fx korn, så de priser, vi har fra fredsskibene i 1418 og fra Rostock, vil

³⁸⁶ Se **1. Indledning**, s. 11.

³⁸⁷ Se Koppe 1960, s. 155ff.

³⁸⁸ Bruns 1900, s. LXXXVI.

³⁸⁹ Hvidtfeldt; Iversen 1961, s. 62.

³⁹⁰ Se **Bilag 4**, s. 123-133.

³⁹¹ Wolf 1986, s. 192.

³⁹² Witthöft 1976, s. 109. Ved saltning af sild bruges i dag 677 g salt og 27 g rørsukker til 2,7 kg rensset fisk. Se fx www.walterlystfisker.dk (hentet 21-3-2023). Det er altså et noget mindre saltforbrug end i middelalderen.

³⁹³ Witthöft 1979, s. 383ff.

kunne give et rimeligt bud på en pris på 4 mark lübecksk pr. tønde,³⁹⁴ og en samlet pris på 264-272 mark lübecksk. Transporten af de mange tønder sild har krævet 15-17 vogne.

De sidste 2205,5-2284,5 kg fisk kunne som nævnt være **stokfisk og hornfisk**.³⁹⁵ Stokfisk fandtes i mange størrelser, og 1477 blev hansestæderne enige om 9 forskellige kategorier fra 233 g til 1801 g.³⁹⁶ For at finde vægten og prisen på stokfisk bruges Bäumkers gennemsnit på 1,47 kg pr. styk.³⁹⁷

Et bud på, hvor mange der kunne være tale om, er 1000 stokfisk (ca. 1500 kg) og 2000 stk. hornfisk, der vejer gennemsnitligt ca. 1,2 kg per stk., men i tørret form betydeligt mindre, så antallet synes passende. Hvis vi bruger priserne fra 1427³⁹⁸ har udgiften til stokfisk været 50-60 mark lübecksk og for hornfisk 10-15 mark lübecksk. Transporten har krævet 2-3 vogne.

Der måtte under ingen omstændigheder mangle hverken **øl eller vin**, som det også fremgår af næsten alle provianteringslister. Øl i store mængder skulle der til, dels på grund af den salte mad, men også beklædning og anstrengelserne ved belejringen har gjort, at der var brug for væske – og det var ikke vand. De oplysninger, vi har fra proviantlister om udlevering af øl, viser, at der sandsynligvis er blevet udleveret mindst 3-4 l per dag, eller måske 1 Stübchen til hver? Øl har uden tvivl været en af de ting, der også er blevet plyndret i Aabenraa og omegn, men som ved de andre fødevarer forudsættes det, at alt øl er blevet medbragt. For 1400-1450 mand bliver et dagligt forbrug på 3 l mellem 4200 og 4350 l, og for 4 l mellem 5600-5800 l eller i alt 117.600 -162.400 l for 4 uger.

Prisen på øl varierede meget, da der var stor forskel på kvaliteten; der var tyndt øl, billigt øl, godt øl og der var øl, der kom fra bestemte byer, som fx Wismar, der var kendt for at lave særligt godt øl.³⁹⁹ Fredsskibene i 1418 betalte 12-13 skilling lübecksk for en tønde godt øl og 8 skilling for skibsøl. De købte også "fremmed" øl for 15 skilling per tønde. I Rostock kostede en tønde øl 1433-34 10-11 mark lübecksk og lidt bedre øl 15 skilling lübecksk i 1432-33, og der er priser fra 1430, der siger 16 skilling lübecksk for en tønde.

Hvis vi har in mente, at kornprisen var høj i 1429, og ølproduktionen måske noget dyrere, vil en pris på 13-15 skilling lübecksk per tønde være den pris, hertug Wilhelms indkøbere har betalt. Som det kan ses i kapitel 3 kunne der være stor forskel på øltønder, og Stübchen enten på grund af tilpasning til eksportområder eller på grund af tradition.

For Lüneburg var 1 Stübchen øl sandsynligvis ca. 3,766 til 3,81 liter fra omkring 1400 til anden halvdel af det 15. årh.⁴⁰⁰ Det passer med en oplysning, der ganske vist stammer fra Hildesheim 1468, at tønder her skulle laves efter sildetønden [] *maken na der wise alsze sin*

³⁹⁴ For tallene i dette afsnit se **Bilag 1**, s. 115.

³⁹⁵ Stokfisk blev solgt til forskellige priser alt efter størrelse, fiskeart og kvalitet. Ud fra nutidige vægtangivelser har vægten på tørrede hornfisk sandsynligvis været 3-400 g og stokfisk 900-1100 g. Torsk, der normalt vejer omkring 3 kg, mister 70 % af vægten i form af vand.

³⁹⁶ Bäumker 1996, s. 226 note 32.

³⁹⁷ Bäumker 1996, s. 227.

³⁹⁸ Se **Bilag 1**, s. 115.

³⁹⁹ Alle priser fra **Bilag 1**, s. 116.

⁴⁰⁰ Ziegler 1977, s. 285.

*de haringtunnen, alsze de tunnen vor 32 stoveken[]*⁴⁰¹ og indeholde 32 Stübchen. Det er en Stübchen på 3,77 l.

Rostocktønder blev også brugt til øl, så med et indhold på 120,6 l, har der skullet indkøbes 975-1347 tønder (1225-1269 tønder ved 1 Stübchen per person per dag) Udgiften til øl var ved en pris på 13 skilling lübecksk per tønde mellem 892 mark lübecksk 3 skilling og 1094 mark lübecksk 7 skilling for 4 uger og ved en pris på 15 skilling lübecksk mellem 914 mark lübecksk 1 skilling og 1262 mark lübecksk 13 skilling.

Noget af øllet kan også være transporteret med oksekærrer. Det var ikke nødvendigt, at alt øl var fremme i Aabenraa på samme tid. Transporten med oksekærrer tog betydeligt længere tid, for okserne skulle ikke fodres, men græsse hver dag. Det kan have været en løsning, der dog krævede, at der blev afsat tropper til at beskytte denne langsomme del af trosset. Det gælder også, hvis nogle af ølvognene har hentet øl sydfra i løbet af de 4 uger. Under alle omstændigheder har det været en stor transportopgave. Øl til de første par dage er måske blevet udleveret inden starten, men transporten må ellers have krævet mindst 150 vogne. Holder vi os til, at øllet blev transporteret med hestevogn, kan en del af dette store antal kuske have været nogle fra andet personel, medhjælpere, tømrere og andre.

Det er påfaldende, at der sjældent nævnes **vin** i de "nordlige" provianteringslister, hvorimod det i Sydtyskland er vin, der leveres i store mængder og kun mindre mængder øl.⁴⁰² Fx angiver *Dirlmeier* vinforbruget til gennemsnitlig 250 l om året.⁴⁰³ Hvor meget vin, hertug Wilhelm har medtaget, forbliver derfor åbent, men mon ikke han har medbragt nogle fade vin til sine standsfæller "erbern".

Krydderier m.m. nævnes ikke så ofte i provianteringslisterne, og vi har intet at hæfte forbruget op på, men lad os sige, at der er blevet indkøbt 50 pund peber, 3 pund safran, 5 pund nelliker, 200 pund mandler og 100 pund rosiner. De fleste af priserne for krydderier er fra klostret i Preetz i 1458 og 1473,⁴⁰⁴ og bruger vi dem, har indkøbet i alt kostet ca. 83 mark lübecksk. Dadler og figner har sikkert også været en del af måltiderne for "de ærværdige" – hertug Wilhelm og hans følge – og de standsfæller, han uden tvivl har inviteret med på togtet; men hvor store mængder og til hvilken pris? Er der blevet indkøbt 100 pund dadler, har der med en pris på 3 skilling lübecksk 6 penning per pund (pris fra 1448)⁴⁰⁵ kostet 21 mark lübecksk 14 skilling. Figner kostede i Danzig 1445 1 mark preussisk 12 scot for 1 kurv, og da 1 kurv indeholdt 2 ½ stein, svarer det til 22,08 kg. Indkøbet af 4 kurve figner ville så koste 6 mark preussisk, eller – med kursen fra samme år på 24 scot – 6 mark lübecksk i Lübeck. Til sammenligning kostede 2 kurve i 1416 5 mark lübecksk 10 skilling, men er det de samme "kurve"?

Af mindre poster på regnskabet er der **salt, eddike, sennep, ost, æg og grøntsager**. Det har ikke været meget salt, der er blevet medbragt, hvis man tænker på det salte kød og den

⁴⁰¹ Ziegler 1977, s. 286.

⁴⁰² Bleicher 2006, s. 203

⁴⁰³ Dirlmeier 1978, s. 326f.; Würdinger 1868 Bd. 2, s. 312.

⁴⁰⁴ Alle priser fra **Bilag 1**, s. 114.

⁴⁰⁵ Alle priser på dadler og figner fra **Bilag 1**, s. 114.

salte fisk, men der må være blevet brugt salt ved fremstilling af brød. Er der blevet brugt 2 % salt i brødet (som det er normalt i dag), har der været behov for 500-590 kg eller 4-5 tønder til en pris på 4 mark lübecksk 5 skilling 4 penning – 5 mark lübecksk 6 skilling 8 penning (med prisen fra 1429 og forudsat, at der var tale om 12 tønder).⁴⁰⁶

Eddike blev bl.a. brugt til fiskeretter og kostede i 1427 2 mark lübecksk per tønde, og har eddike i 1429 kostet det samme, og vi "anslår", at der har skullet bruges 7-8 tønder, har de kostet mellem 14 mark lübecksk og 16 mark lübecksk.⁴⁰⁷

3 tønder sennep blev der også indkøbt til en pris på 2 mark lübecksk 8 skilling.⁴⁰⁸

Provianteringslisterne har **ost** som en af de ting, der blev medbragt, hvilket er forståeligt. Den er nem at transportere og fordærves ikke så let. Bruges priserne fra Danzig fra 1428 på 5 mark preussisk per tønde⁴⁰⁹, og der er blevet indkøbt 8 tønder ost, giver det en samlet pris på 48 mark lübecksk (med kursen fra 1430 på 20 scot).

Salt, eddike, sennep og ost har tilsammen kostet 68 mark lübecksk 13 skilling og 4 penning til 71 mark lübecksk 14 skilling og 8 penning.

Æg har været billige, fx kostede 100 æg i 1449 i Soest 2 skilling 2 penning.⁴¹⁰ Grøntsager som kål og løg er der også blevet medbragt, men her er problemet, at der sjældent findes priser, hvor der også er mængdeangivelser.

Alle disse krydderier, salt, ost, søde sager m.m. har krævet 3 vogne til transporten.

Følger vi "*..was gehört zu speisen*"⁴¹¹ har kokkene og deres hjælpere haft 3-4 vogne med alt køkkengrejet. Spørgsmålet er, om det er blevet indkøbt. Umiddelbart ville man mene, at det var noget "man havde med hjemmefra", men har det – eller dele af det – skullet indkøbes inden togtet, findes der enkelte priser, der kan vise, hvad køkkengrej kostede.⁴¹² Hertug Wilhelm har sikkert kun skullet betale, når noget af grejet gik i stykker eller forsvandt.

Dyrenes mad

- Og det vil sige hestenes mad, hvilket er havre og hø/græs og rigeligt med vand. Såvel græsningsmuligheder som vand fandtes der rigeligt af i Aabenraa. Under marchen mod Aabenraa kunne man lade hestene få 3-4 timers græsning hver dag, eller der kunne medbringes havre og hø til hestene. Hvis hestene har fået havre under marchen, og måske også en del af tiden under belejringen, hvor store mængder kan der have været tale om?

Et regnskab for byen Rothenburg ob der Taubers krigstogt mod schweizerne i 1499 giver et fingerpeg om, hvor stor en andel af de samlede udgifter hestes forplejning udgjorde,⁴¹³

⁴⁰⁶ Se **Bilag 1**, s. 113.

⁴⁰⁷ Se **Bilag 1**, s. 114.

⁴⁰⁸ Se **Bilag 1**, s. 114.

⁴⁰⁹ Se **Bilag 1**, s. 113.

⁴¹⁰ Bäumer 1996, s. 231.

⁴¹¹ Se s. 49ff.

⁴¹² Se **Bilag 3**, s. 121.

⁴¹³ Dirlmeier 1989, s. 37 og s. 37 note 36. De 19 heste skulle i alt have 3,5 Malter eller 56 Maß havre, hvis man lægger udgifterne i uge 14 og 15 af togtet til grund. Målene er Konstanzer mål og omregningen til liter og kg findes hos Abel 1966, s. 294. Hvor forholdsvis store udgifter der har været med hestehold, kan fx ses af en

og denne udgift var først og fremmest til havre, hvor en hest skulle have omregnet 11,73 l eller 5,12 kg om dagen. Disse 11,73 l kan sammenlignes med preussiske heste i slutningen af det 19. årh., der fik 12,6 l havre om dagen.⁴¹⁴ En forordning fra Straßburg fra slutningen af det 14. årh. siger 6,85 kg (15,7 l) om dagen pr. hest.⁴¹⁵

Passer disse tal med moderne angivelser af en hests behov? Nu til dags skal en hest ved hårdt arbejde have 1,25 kg havre eller mere om dagen pr. 100 kg kropsvægt.⁴¹⁶ En hest har også brug for fiberrig kost som hø eller græs til at sørge for en konstant spytproduktion. Lige så vigtigt er rigeligt med vand. En hest, der fx har et underskud på 2% væske yder 20 % mindre.⁴¹⁷

En 500 kg stor hest skal altså dagligt have 6,25 kg havre eller mere og 5 kg hø, og den drikker 30-40 l vand. Ved at analysere rustninger i *Royal Armouries* har det vist sig, at hestene havde en stanghøjde på 152-163 cm, og *Museum of London* kommer frem til, at en krigshest havde et stangmål på 142-152 cm. Sådanne stangmål giver heste med en vægt på 400-500 kg.⁴¹⁸ Transporthestene har været mindre, og kan måske bedst sammenlignes med nutidens ponyer (hest med et stangmål under 148 cm). De har haft en vægt på 300-400 kg. De heste, der blev anvendt ved belejringen, har skullet have omregnet 4,5-6 kg havre om dagen alt efter størrelse.

Antallet af heste har været meget stort. De 300 glever har været til hest, og andet personel har sandsynligvis også været til hest eller er blevet kørt på vogne, ligesom der har været brug for mange vogne til proviant og belejringsudstyr. Med det antal mænd Wilhelm havde med, og det belejringsudstyr, der har været medbragt, må antallet af heste have været omkring 1900. Antager vi, at hestene har fået havre under marchen til og fra Aabenraa – og måske nogle få dage ellers, har de fået fuldt mål havre i 7-8 dage, og resten af tiden har de været på græs. Har de gennemsnitligt fået 5 kg om dagen (11 l), har der skullet transporteres 66,5-76 tons havre (og som den opmærksomme læser har bemærket, er der ikke taget stilling til høet). Det har krævet omkring 102-116 vogne til transporten. Dette er uden vægten af tønderne, som havren blev transporteret i (eller måske i sække?), men de andre vogne har sikkert fået udleveret havre til de første par dage, som de selv har skullet transportere. Det er et rent gæt – men logisk, da man må gå ud fra, at hertug Wilhelm og hans stab har forsøgt at minimere omkostningerne til transport så meget som muligt.

aftale fra Basel 1445, hvor en soldat aflønnedes med 24 rhinske gulden, de 9 gik til manden og de 15 til hestens underhold, Dirlmeier 1978, s 69 note 15.

⁴¹⁴ Dirlmeier 1989, s. 37.

⁴¹⁵ Dirlmeier 1989, s. 37.

⁴¹⁶ www.tiergesund.de/ernaehrung/pferd/kraftfutter-menge. (hentet 6-3-2023).

⁴¹⁷ www.pavo-hestefoder.dk/radgivning/foder-og-sundhed/hvilken-maengde-foder-skal-din-hest-have. (hentet 6-3-2023).

⁴¹⁸ en.wikipedia.org/wiki/Horses_in_the_Middle_Ages. (hentet 6-3-2023).

Det er en meget stor mængde havre, og man kan hurtigt regne ud, hvad det ville have betydet for antallet af vogne, hvis foder til hestene til alle 4 uger skulle have været medbragt.⁴¹⁹

Prisen på havre har – som prisen på rug – været forholdsvis høj. Fx steg prisen på havre i Rostock fra 3 skilling rostocksk 5 penning i 1428 til 8 skilling rostocksk per skæppe i 1429.⁴²⁰ Nu kan en dårlig høst i Mecklenburg være et lokalt anliggende, men prisstigningerne har sandsynligvis også været gældende for Holsten og Lübeck. Det antages derfor, at prisen var noget højere end normalt, måske 3-4 skilling lübecksk per skæppe. Med en vægt på 22 kg per skæppe (se s. 23), har der til 1900 heste til 7-8 dage skullet indkøbes 3023 til 3455 skæpper havre.

Har prisen per skæppe været 3 mark lübecksk, har havren kostet mellem ca. 566 mark lübecksk 13 skilling og 648 mark lübecksk. Med en pris på 4 mark lübecksk har havren kostet mellem 755 mark lübecksk 12 skilling og 863 mark lübecksk 12 skilling.

Der er en mindre del af den proviant, der skulle indkøbes, som det ikke har været muligt at sætte priser på eller lave et rimeligt overslag over, som det fx er tilfældet med brød. Her kan bl.a. nævnes æg og grøntsager, men meget mere end **50-100 mark lübecksk** kan disse varer ikke have kostet.

Oversigt over mængden af fødevarer og udgifterne hertil

vare	mængde i kg	mark lübecksk**	kommentar
brød (rug)	29.400 - 35.525	291 - 351,75	
okser	28 - 29*	84 - 87	*antal
oksekød	2546 - 2636	95,50 - 99,50	
svinekød	5092 - 5272	195,75 - 236,25	
ærter	2100 - 2175	26,25 - 36,25	
gryn	2100 - 2175	56 - 58	
hirse	281	8	
smør	1568 - 1624	98 - 105	
sild	6616 - 6852	264 - 272	
stokfisk og hornfisk	2205 - 2284	60 - 75	
øl	*117.600 - 162.400	892 - 1262,75	* liter
krydderier mm.	*353	83	*pund
dadler, figner	*92	28	*pund
salt, eddike, ost	590	68,75 - 71,75	
æg og grøntsager		50-100	
i alt		2300, 25 - 2874,50	
dyrenes mad(havre)	*66,5 - 76	567 - 864	*tons
forplejningsomkostninger i alt		2867,25 - 3738,25	
** for overskuelighedens skyld er nogle af tallene afrundet			

⁴¹⁹ Den mængde havre, der blev medbragt, var til en kort strækning og forholdsvis få dage. Et regneeksempel hvilke store problemer, det ville give, hvis afstandene var længere findes hos Prietzel 2006, s. 34.

⁴²⁰ Koppe 1977/78, s. 88. Se også **Bilag 1**, s. 110.

En sammenfatning af beløbene til provianteringen viser, at der i alt for de nævnte varer kan være blevet betalt – i afrundede tal – mellem **2867 og 3738 mark lübecksk**.

Udgiften til alle de vogne, der skulle transportere maden, udregnes i kapitel **11. Udgifter til belejringsudstyr og logistik**, og en gennemgang af de forskellige poster i ”regnskabet” vil blive foretaget i det sidste kapitel **12. Hjem igen**.

8. Hæren på march – marchen mod Aabenraa

Ved daggry den 8. september⁴²¹ drog hæren afsted fra Rendsborg, der oftest var udgangspunktet for togter ind i Slesvig.⁴²² I de seneste 2 uger før denne dato var der kommet stadig flere soldater sydfra, hvor Wilhelms hververe havde indgået kontrakter med krigsfolk fra områderne syd for Elben. Det var for de flestes vedkommende gamle kendinge fra tidligere togter. Det kunne være riddere og væbnere, der havde været med mod hussitterne i starten af 1420'erne, eller deltaget i kampe eller plyndringstogter i Slesvig eller op i Jylland. Desuden var soldaterne fra Lübeck og Hamborg ankommet – plus nogle af holstenerne.

Kolonnen var lang og bevægede sig langsomt mod nord. Ruten gik langs Hærvejen,⁴²³ og i løbet af dagen var de fleste nået frem til byen Slesvig – eller rettere sagt der, hvor vejen passerede Dannevirke. Her mødtes de med resten af det holstenske opbud.

De fortsatte nordpå over Isted, Siversted, Tarp, Oversø, Jaruplund og Oldemorstof, og herefter ville styrken komme inden for rækkevidde af Nyhus, en borg der lå lidt vest for Flensborg. Hertug Wilhelm regnede dog ikke med angreb, hverken fra borgen eller fra Flensborg. Dertil var hans hær alt for stor.

Der vides ikke meget om Hærvejens forløb fra Bov til Gejlå⁴²⁴, men når broen over Gejlå var passeret, gik turen videre over Bjernstrup Mølleå ved Povlsbro. Her kan hæren være drejet mod nordøst og forbi Kliplev og derefter vest om Hostrup sø, og videre over Ensted, Årup Kapel og ned mod byen over Farversmølle og Rugkobbøl.

Dele af hæren har også kunnet følge Hærvejen mod Toldsted og herefter vejen over Årslev og Saltbjerg (nuværende Tøndervej) ind til Bulbro, der var en plankebelægning over noget af det sumpede område syd for byen. Vejen langs fjorden mod syd har kun været farbar i godt vejr.⁴²⁵ Den mest benyttede – og bedst farbare vej til Aabenraa gik dog over Rise, Brunde og ned ad Skedebjerg og landsbyen Kolstrup. Den vej har nogle af de tunge vogne måske taget.

Marchhastighed

Hvor hurtigt en hær kunne bevæge sig afhang af en lang række faktorer: terrænet, vejret, årstiden, vejene eller sporene; om hæren selv skulle transportere foder, mad, våben og belejringsudstyr, eller om disse ting – eller nogle af dem – kunne blive transporteret hurtigere ad floder eller over havet.⁴²⁶

Heste i skridtgang kan trække en vogn 6-7 km i løbet af en time, og afhængig af vejens beskaffenhed, vognens vægt, hestens fysiske tilstand og vejret kan man sige, at 7 km i timen er den maksimale hastighed. En dagsrejse under helt optimale betingelser kunne derfor være 50-70 km.⁴²⁷

⁴²¹ Se kapitel 2. **Kilder**, s. 17f.

⁴²² March 1974, s. 113.

⁴²³ Se fx Madsen 2018, s. 83-89. Se også Johannes Mejers kort over Slesvig fra 1650 i Dam 2019, s. 280f.

⁴²⁴ Madsen 2018, s. 88.

⁴²⁵ Hvidtfeldt; Iversen 1961, s. 6f.

⁴²⁶ Haldon 1997, s.6, note 38, 39, 40.

⁴²⁷ Schovsbo 2018, s. 39.

Der findes forskellige angivelser af marchhastigheder for hære – store som små, fx da Godfrey af Bouillon i 1096 skulle deltage i et korstog og rejste fra Köln til Konstantinopel. Her var den gennemsnitlige dagsmarch for hæren 15,5 miles eller 25 km.⁴²⁸ Den franske konge Louis VII havde en marchhastighed på 14,6 miles (23,5 km) pr. dag, da han i 1147 tog den samme rute til Konstantinopel. I jævnt terræn kunne der klares 18 miles om dagen.⁴²⁹ Det var altså tydeligt, at marchhastigheden afhang af terrænets beskaffenhed.⁴³⁰

Da hussitterne i 1429 angreb Tyskland fra Böhmen, sendte også Hamborg en styrke til kampen mod angriberne. Antallet af soldater i styrken kender vi ikke, men i en beskrivelse af rejsen får vi oplysninger om marchhastigheder, forplejning og indkvartering.⁴³¹ Den 11. januar 1430 blev styrken sejlet over Elben ved Artlenburg. Det var 5 ½ mil fra Hamborg, en strækning på ca. 41 km.⁴³² Senere strækninger var knap så lange. Den 12. jan. nåede gruppen Lüneburg, og på de 16 dagsmarcher, der er noteret, blev der tilbagelagt i alt 62 mil, eller en gennemsnitlig dagsmarch på knap 4 mil (3,86 mil) ca. 29 km.⁴³³ De længste dagsmarcher var på 4,5 mil eller knap 34 km. Styrken havde vogne og heste med, men det lader til, at ikke alle enten har redet eller er blevet transporteret i vogne. En post på regnskabet viser, at der i Lüneburg blev anskaffet trillebøre og sko, så det kunne tyde på, at nogle af deltagerne har måttet gå.⁴³⁴ Terrænet mellem Hamborg og Lüneburg har ikke været meget anderledes end i Slesvig, og formentlig kommer hårde veje i januar og tørre veje i september ud på ét, når vi snakker om fremkommelighed, men de registrerede dagsmarcher lå alle en del under de teoretiske 50-70 km.

Bruges Ole Rømers opmålinger fra 1697 er der fra Rendsborg til Flensborg 8 mil (1 dansk mil 7,5 km (7532,5 m), fra Flensborg til Toldsted 3,5 mil, og fra Toldsted til Aabenraa 1,5 mil; i alt var der ca. 13 mil eller 97-98 km. Turen ad de andre ruter var ikke meget kortere. Var udgangspunktet for togtet Slesvig, var strækningen 3,5 mil kortere.⁴³⁵

Turen fra Slesvig til Aabenraa har så – med en marchhastighed på 30-35 km om dagen – kunnet klares på 3-4 dage for de fleste og for de hurtigste måske 2 ½ -3 dage.

Lejren

Ved ankomsten til Aabenraa skulle der etableres en lejr; en lejr der lå tilstrækkelig langt fra Brundlund til ikke at kunne beskydes med blider eller kanoner.⁴³⁶ Der skulle også være tilstrækkeligt med græsarealer til de mange heste. Etableringen af lejren foregik uden problemer; det var noget, langt de fleste havde prøvet mange gange før. Næsten alle heste og alle tomme vogne blev ført til landsbyen Kolstrup, der lå mod nordvest eller til landsbyen Hessel syd for byen i det nuværende Rugkobbøl. Lejren blev etableret med telte til mandskabet,

⁴²⁸ Nesbitt 1963, s. 172f. Turen tog 89 dage, hvoraf marchdagene var 59.

⁴²⁹ Se Nesbitt 1963, s. 178 og s. 180.

⁴³⁰ Se skema hos Nesbitt 1963, s. 181.

⁴³¹ Gaedechens 1883, s. 421-424. Koppmann 1883, s. 425-428.

⁴³² En tysk mil var lig med ca. 7500 m (7420,44 og 7532,5 m).

⁴³³ Gaedechens 1883 s. 422f.

⁴³⁴ Gaedechens 1883, s. 423.

⁴³⁵ Schovsbo 2018, s. 312f.

⁴³⁶ Se kapitel 10. **Belejringen af Brundlund**, for rækkevidde og præcision af disse fjernvåben.

og proviantvognene placeret, så kokke, slagtere, bagere og deres medhjælpere kunne passe deres arbejde. Det samme gjaldt for kuskene, der skulle sørge for hestene, der formodentlig har været på græs over et større område. Hele lejren kan have været omgivet af de mange vogne, som var med; noget som hussitterne havde gjort kendt, og som andre lærte af ikke kun under kampe i felten, men også som en beskyttelse mod angreb på lejren.⁴³⁷

Som vi så på provianteringslisten fra Nürnberg 1449-50 (se s. 54) var der (spise)skåle til alle, men nogle af hertug Wilhelms folk kan også have medbragt deres egne spisegrejer. Det kan have været træ- eller lerskåle, bægre, skærebrætter, kander, krukker, potter og pander. Alle disse ting har været opbevaret enten i en pose eller en trækiste, måske sammen med tøj, våben og personlige hygiejneartikler.⁴³⁸

Efter at teltene var blevet rejst, blev de medbragte taburetter, stole, feltsenge(?) og personlige ejendele sat derind. Olielamper og voksllys har de også haft med.

Kokkene og deres medhjælpere har lavet bålsteder, og en gryderet med saltet kød er blevet sat over. Saltet kød - der ikke var røget eller tørret - blev ofte anvendt i sammenkogte retter for at tage noget af den stærke saltsmag. Maden "nede i rækkerne" var enkel, rugbrød, kål, grød, suppe og gryderetter med saltet kød. Det kan dog også være, at nogle okser er blevet slagtet og stegt. Det var kun fersk kød, der blev stegt.⁴³⁹ Måske har det været forbeholdt nogle få. Hertug Wilhelm og hans nærmeste har sikkert - som *erbern* - fået deres egen tilberedte mad.

Alle var nu klar til at begynde belejringen af Brundlund.

⁴³⁷ Se fx Durdík 2008.

⁴³⁸ Fra Rothenburg ob der Taubers regnskab fra et togt i 1499 ses, at der var udgifter til vask af håndklæder, badstuebesøg og besøg hos barberen. Dirlmeier 1989, s. 32.

⁴³⁹ Dirlmeier, Schmidt 1996, s. 274.

9. Borgen Brundlund og byen Aabenraa

Hvordan så borgen og byen, der skulle indtages, ud? I januar 1411 pantsatte hertug Erik af Sachsen-Lauenburg byen Aabenraa og Aabenraa slot med tilhørende len til dronning Margrethe for 3000 mark lübecksk, og en særlig bestemmelse tillod dronningen at ombygge borgen i Aabenraa eller flytte den til et andet sted:

[] *Vortmer weret sake dat wy edder vnse eruen vnde nak{øe}melinge wolden dat vorscreuen slot Openraa vppe eyne andere stede buwen edder eyn ander slot in desses slotes leen nye buwen[...]*

[] *Ydermere hvis førnævnte fyrstinde og frue, dronning Margrethe, eller hendes arvinger og efterkommere ville bygge det førnævnte slot, Åbenrå, på et andet sted eller nybygge et andet slot i dette slots len[...]*⁴⁴⁰

I årene efter erhvervelsen blev borgen flyttet ud syd for byen, hvor der var et udstrakt sumpet område. Ser man på nutidige luftfotografier af området, er det svært helt at forestille sig, hvordan der har set ud, men går man en tur bag om Brundlund, kommer man "ned" i niveau. Hvis man så forestiller sig, at de omkringliggende industri- og boligområder, de omfattende dræningsarbejder og dæmningen, hvor Dronning Margrethes Vej ligger, blev fjernet, ville man have et område, der kun er minimalt hævet over havniveau, og hvor grundvandsstanden er betydeligt højere end i dag. Ser man på Geodatastyrelsens kort over området, giver en indtegning af højdekurven 0,5 m et billede af, hvordan området kan have set ud.⁴⁴¹

Der er for nylig blevet sat spørgsmål ved den gængse opfattelse af Aabenraas topografi i middelalderen, hvor man altid har taget udgangspunkt i Johannes Meiers kort fra 1641. Jørgen Witte har i *Aabenraa i højmiddelalderen*⁴⁴² fremført den tese, at havniveauet var 2,5 m højere end i dag, og at fjorden derfor sluttede med et lavvandet nor, der gik flere hundrede meter ind i landet. Det skulle have betydet, at Brundlund blev anlagt på en ø ude i noret.⁴⁴³

De aktuelle bekymringer for klimaforandringer har betydet, at forskere interesserer sig for, hvordan det historiske havniveau har udviklet sig, og i Danmark har det været muligt for geologerne at undersøge dette temmelig nøjagtigt.⁴⁴⁴

⁴⁴⁰ <https://diplomatarium.dk/dokument/14110120001> (hentet 10-5-2022).

⁴⁴¹ Billedet viser et skærmbillede. <https://sdfekort.dk/spatialmap> (hentet 10-5-2022).

⁴⁴² Jørgen Witte: *Aabenraa i højmiddelalderen. Livet i købstaden ca. 1230-1375*, 2019.

⁴⁴³ Witte 2019, s. 9f. og s. 96.

⁴⁴⁴ Hansen 2011, s. 14-19.

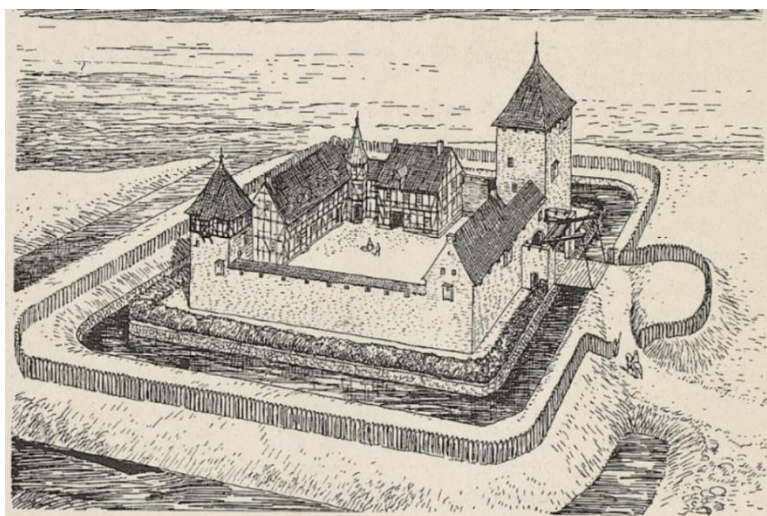
"[] har vi vist, at det absolutte (globale) havniveau i østlige Nordsø til centrale Østersø er steget 110 +/-14 cm siden 1300, og at Lille Istids lave vandstand optrådte mellem 1250 og 1750 med et relativt havniveau-fald på op til 40 cm fra 1200 til 1300."⁴⁴⁵

Vi kender alle fra vores skoletids geografiundervisning, at Sønderjylland ligger syd for den såkaldte "vippelinje." Nord for den hæver landet sig stadig efter den sidste istid, og syd for synker landet. "Stedvis med indtil en m", som lex.dk siger.⁴⁴⁶ I *Danske landskaber*⁴⁴⁷ står der [] "sænkedes Lolland-Falster, det sydlige Fyn og Sønderjylland"⁴⁴⁸. Dette betvivles dog i en anmeldelse af bogen. "Formentlig har vi ikke landsænkning i Danmark, men hvis vi har, er det så lidt, at det næppe kan medvirke til at forklare landskabsdannelsen i Danmark."

449

En konklusion på disse oplysninger må være, at vandstanden i Aabenraa i 1429 var ca. 1 m lavere end i dag. Det vil derfor i det følgende blive fastholdt, at borgen blev bygget i et sumpet område syd for byen.

Brundlund har måske været bygget efter de principper, som i senmiddelalderen var gældende i store dele af Europa. "De steder, hvor der ikke er adgang til klipper, bør vand, jord og træ spille en stor rolle. Der skal der være en voldgrav, og beliggenheden skal være sådan, at ingen kan grave sig ind under borgen. Er der en mur (palisade) omkring borgen, skal man foran denne bygge endnu en mur og fylde mellemrummet med jord, så det kan opfange de stenugler, der måtte blive affyret mod borgen. Hovedindgangen skal have en vindebro beklædt med jern. Bygninger kan beskyttes mod skud fra blider med planker og tømmer efter anvisning fra erfarne byggestre og borgens besætning", som det står skrevet i nogle anvisninger til den svenske konge Magnus Eriksson fra 1340.⁴⁵⁰

Borgen Glambek. kilde: Haupt 1915

Af de få nyopførte borge eller fæstningsanlæg, som blev bygget under dronning Margrethe og kong Erik af Pommern, kan tre af dem ses at være opført med inspiration fra Den Tyske Orden.⁴⁵¹ Visborg på Gotland – hvor Erik af Pommern efter sin afsættelse som konge i 1439 levede af sørøveri i 13 år – og Krogen i Helsingør (forgængeren til Kronborg). Det var næsten kvadratiske borge bygget af tegl. Krogens sider havde en længde

⁴⁴⁵ Hansen 2011, s. 17.

⁴⁴⁶ <https://danmarkshistorien.lex.dk/Kystlinien> (hentet 12-5-2022).

⁴⁴⁷ Jensen, Jørgen; Norman, Lars: *Danske landskaber*, 2014.

⁴⁴⁸ Jensen; Normann 2014, s. 214.

⁴⁴⁹ Bennike 2014, s. 21.

⁴⁵⁰ Etting 2010, s. 152f.

⁴⁵¹ Olsen 2011, s. 186.

på 75 m, og murene var 3,5 m tykke og op til 13 m høje.⁴⁵² Andre eksempler på, efter hvilke principper og inspiration Brundlund kan være bygget, er Lindholmen⁴⁵³ i Skåne og borgen Glambek på Femern. Glambek blev undersøgt i 1908 og 1916, og billedet ovenfor viser, hvordan man mente, at borgen kan have set ud i begyndelsen af 1400-tallet.⁴⁵⁴

Da Brundlund blev bygget, har det krævet nogle omfattende jordarbejder, for det nuværende slot ligger på en pæreformet holm på 120x140 m, der hæver sig 1,5–4 m over havniveau. Holmen er omgivet af en voldgrav, der på østsiden er 40x45 m og på de andre 3 sider har en bredde på 6-15 m.⁴⁵⁵

På et maleri fra 1750 kan man se, at voldgraven også på nord- og vestsiden har været meget bredere (hvis man skal tro male- ren). På billedet kan man også se, at den nuværende dæmning har afløst en tidligere bro. I den sydøstlige del ligger en forhøjning, der er 5 m høj og har en omkreds på 80 m, der dog anses for at være af nyere dato.⁴⁵⁶

Fig. 1. Brundlund Slot 1750. Set fra Nord. Efter Gouachemaleri, udført af H. H. Eegharg. Nationalmuseet.

Men hvordan har den middelalderlige

borg så set ud? Under restaureringsarbejder i 1980'erne blev der dybt under resterne af murene fra Brundlunds befæstede porthus fra 1525-30 fundet svære granitsten, der kan stamme fra begyndelsen på bygning af borgen.⁴⁵⁷

De, der har beskæftiget sig med Brundlund, har også gjort sig nogle tanker om borgens oprindelige udseende, fx Johannes Hertz ved Nationalmuseets undersøgelser i 1986: *"Brundlunds forsvar har naturligvis ikke været begrænset til porthuset, men har om nødvendigt kunnet føres fra hele borgbanken. Denne må derfor langs indersiden af voldgraven have været forsynet med et værn, men om dette har bestået af en tømret palisade, en mur, en vold eller en kombination af disse, vil kun fremtidige arkæologiske undersøgelser kunne afgøre".*⁴⁵⁸ Eller Otto Madsen i 1970: *"Dog synes borgen foruden sit porttårn at have haft en omfatningsmur af sten. I hvert fald omtales en sådan 1597, da den er så gammel og brøstfældig, at "folkene daglig under store omkostninger må arbejde på den".*⁴⁵⁹

Adgang til Brundlund har været over en bro, der førte over den brede voldgrav, og den har uden tvivl været på det nuværende sted. Der skulle være en nem forbindelse til byen,

⁴⁵² Liebgott 1989, s. 105.

⁴⁵³ Se fx Reisnert 2013, s. 203 og s. 212.

⁴⁵⁴ Haupt, 1915, s. 118.

⁴⁵⁵ <http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Lokalitet/86033/> (hentet 5-5-2022). Hertz 1986 beskriver holmen som trapezformet på 130X150 m.

⁴⁵⁶ Nationalmuseet Danske afdeling oldtid skriver i 1956 efter en "museal berejsning": *Større, kunstigt opført jordhøj paa SØ-lige rand af slotsholmens topflade, af nogen lighed med en gravhøj, men utvivlsomt fra nyere tid.* <http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/Lokalitet/86033/> (hentet 3-4-2022).

⁴⁵⁷ Hertz 1986, s. 91 og s. 93.

⁴⁵⁸ Hertz 1986, s. 93.

⁴⁵⁹ Madsen 1970, s. 15.

og mod øst, syd og vest har der været meget sumpet, sandsynligvis med gentagne oversvømmelser. Når man kom over voldgraven, har det oprindelige hus været bygget som et kvadratisk porthus på 12x14,5 m med kun 1,15 m tykke mure. Dette har været borgens hovedbygning og stedet, der først og fremmest skulle indtages.

Idéen har været, at borgen skulle være af typen *motte og bailey*; *motte* er fransk for jordhøj og *bailey* er engelsk for et indhegnet område på et svært tilgængeligt sted, med en vandgrav omkring og en forhøjning i området, der var særlig stærkt befæstet.

Brundlund har altså sandsynligvis været en borg med en ringmur/palisade, med borgens yderbygninger som en del af forsvarsværkerne. Disse bygninger har været boliger til soldater og andet personale, stalde til hestene, smedje, bageri og andre håndværkshuse. Der har også været forrådsbygninger og måske et kapel i borggården.

Det særligt befæstede sted har været porttårnet, hvor våben og krudt er blevet opbevaret. Borggården kan også have givet plads til nogle blider. Hvor høj ringmuren har været, og om den eventuelt har stået på en vold er ikke til at sige; eventuelt har det været kombineret med en jordvold med en høj palisade på toppen. Så høje mure som Krogen har Brundlund sikkert ikke haft, men måske halvt så høje, fx havde borgen Duborg i Flensborg 7 m høje mure.⁴⁶⁰ Ringmuren kan også have været udstyret med en skyttegang af træ eller nicher til kanoner.⁴⁶¹

Jordvolden kan også have været anbragt mellem to rækker palisader. Hvordan en sådan palisade kunne være bygget, så man under udgravninger ved Stegeborg på Møn. Den var ganske vist beregnet til at forhindre jord og ler i at skride ned i voldgraven, men skulle der bygges en palisade, var det måden at gøre det på. Til en 4 m høj mur i 250 meters længde var der blevet brugt over 170 store egetræer.⁴⁶²

Der har ikke været foretaget arkæologiske undersøgelser på holmen, så hvor stort et område muren har omkranset er ikke til at sige, men muren omkring Brundlund kan have været trukket et stykke bort fra voldgraven. Området mellem voldgraven og muren har været fuld af forhindringer, nedgravede spidse pæle – synlige og skjulte. Camouflerede huller med spidse genstande i bunden og mange andre forhindringer, der skulle forsinke angriberne og dermed gøre det lettere for forsvarerne at få ram på dem.

Borgen og vandmøllen kan have udgjort et samlet forsvarsanlæg, men hvordan forbindelsen med borgens "yderpost" – altså vandmøllen – kan have set ud, er ikke til at sige. Det var vigtigt, at møllen kunne forsvares, for en fjende, der indtog møllen, ville nemlig kunne afskære vandforsyningen til voldgraven.⁴⁶³ Den nuværende mølle "er imidlertid opført i krydsskifte, og ikke i munkeskifte, og bygningen kan derfor næppe være ældre end ca. 1530-40".⁴⁶⁴ Arkæologiske undersøgelser tyder dog på, at en mølle er bygget på dette sted på

⁴⁶⁰ Haupt 1915, s. 117.

⁴⁶¹ Olsen 2011, s. 270-75 har en glimrende ordliste med forklaringer på de mange borgtekniske udtryk.

⁴⁶² Etting 2010, s. 156ff.

⁴⁶³ Madsen 1970, s. 12.

⁴⁶⁴ Petersen 1982, s. 36

samme tid som borgen, da der er fundet senmiddelalderlige elementer i møllens fundament.⁴⁶⁵

Aabenraa – Oppenraa

Den ældste del af byen var beliggende i området omkring Søndergade, Gildegade og Søndertorv ned mod Mølleåen.⁴⁶⁶ Byens gamle borg Aabenraahus lå, hvor Vestergade og Nybro mødes. Borgen lå uden for byen, da der i Vestergade ikke er fundet spor efter middelalderlige bebyggelser.⁴⁶⁷ Mod nord blev der i anden halvdel af det 14. årh. gravet en 20 m bred og 4 m dyb voldgrav, der skulle afgrænse byen mod nord, og som blev anlagt i forbindelse med bygningen af en mølle ved Aabenraahus.⁴⁶⁸ Dele af graven er fundet syd for Rådhusgade og kan ses indtegnet på Johannes Mejers kort over Aabenraa fra 1640.⁴⁶⁹ Den kan ikke have haft nogen forsvarsmæssig betydning, da terrænet nord for graven stiger en del.

Trods byens afgrænsning af fjorden mod øst, af Mølleåen mod syd, af sumpede områder mod vest og en bred voldgrav mod nord kan den ikke have været svær at indtage. Indbyggertallet har ikke været stort; det er blevet estimeret, at byen i 1509 havde godt 600 indbyggere.⁴⁷⁰ Antallet har i 1429 sandsynligvis været nogenlunde det samme.

DET NUVÆRENDE SLOT BRUNDLUND SET FRA NORD

Kilde: Masterplan for Brundlund slotspark 2008

⁴⁶⁵ Madsen 1970, s. 13; Madsen 1999a, s. 244.

⁴⁶⁶ Madsen 1999b, s. 141.

⁴⁶⁷ Madsen 2004a, s. 43.

⁴⁶⁸ Madsen 1999b, s. 141. Madsen 2004a, s. 43.

⁴⁶⁹ Madsen 2004a, s. 37.

⁴⁷⁰ Denckert; Fangel, 1985, s. 8.

10. Belejringen af Brundlund

Ved belejring af en by eller borg var der, foruden de rent praktiske forberedelser som proviant, transport, hensyn til årstiden osv., en lang række militære overvejelser, der skulle foretages inden krigstogtet. Hvordan var topografien, lå borgen højt, var der vand omkring, eller var der andre fysiske forhold, der skulle tages højde for? Var det en professionel styrke, der forsvarede borgen, eller var der også "amatører" - borgere fra byen? Disse overvejelser bestemte, hvor stor en styrke, der skulle deltage, hvilke belejringsseksperter der skulle engageres, og hvor meget og hvilket belejringsudstyr der skulle medbringes?

Belejringsvåbnene, der blev medbragt, var også bestemt af formålet. Skulle de bruges til at nedbryde mure, til at skyde over mure og sætte ild til befæstninger og bygninger, og skulle de evt. også bruges til "antipersonelle formål"? Der findes ikke mange holstenske eller hanseatiske kilder, der beskriver hvilke redskaber, der blev medbragt til en belejring, men *Detmar* beskriver fx, hvad Lübeck og Hamborg havde med ved belejringen af Flensborg i 1431: [] "*sanden beyde stede dar vele volkes mit bussen vnde katten unde myt mennygherleye anderen instrumenten to orlhege*".⁴⁷¹ [] "*begge stæder sendte mange folk med kanoner og katte [stormtage på hjul, der kunne beskytte soldaterne, når de gik frem mod borgen] og mange andre redskaber til krig*".

Under hele kampen om Slesvig kan der – ifølge *Magnussen* – dokumenteres 19 angreb på borge i tidsrummet 1410-1431,⁴⁷² men at få et overblik over, hvordan belejringer i detaljer foregik, er vanskeligt. Kilderne skildrer oftest kun hensigten og resultatet, og står der noget om forløbet, er det meget kortfattet. Dette er også tilfældet for belejringen af Brundlund. Det kan anses for sikkert, at Brundlund belejres i næsten 4 uger og herefter stormes, indtages og befæstes yderligere, samt at der ved denne storm tages fanger. Om det lige er 60 fanger er et åbent spørgsmål. Hvordan selve belejringen og stormen er foregået, ved vi ikke noget om. Her kan vi kun "gætte kvalificeret" ud fra det antal soldater og tunge våben, ammunition og andre belejringsredskaber, der kan have stået til rådighed for hertug Wilhelm og belejrerne, og som vil blive præsenteret i det følgende.

Belejringskunst

I det foregående kapitel er det forsøgt at skabe et indtryk af, hvordan Brundlund slot oprindeligt kan have været bygget og befæstet. Det har naturligvis været hertug Wilhelm bekendt, og han har vidst, hvordan der så ud i området omkring Brundlund. Han har haft et indgående kendskab til borgens besætning og de våben, den har haft til forsvaret. Erik af Pommern har uden tvivl fået underretning om, at der samledes en større hærstyrke i Slesvig og Rendsborg og har efterfølgende forstærket forsvaret både med mænd, materiel og proviant. Ud fra alle disse informationer har hertug Wilhelm bestemt, hvordan borgen skulle belejres og indtages.

Af belejringsudstyr var det først og fremmest nødvendigt med effektive fjernvåben.

⁴⁷¹ *Grautoff* 1830 Bd. 2, s. 60.

⁴⁷² *Magnussen* 2019, s. 299.

Bliden

Med en lettere omskrivning kan man sige: "kært redskab har mange navne". En stor faststående stenslynge, der bruger vægtstangsprincippet, og som på dansk kaldes *blide*, havde også mange andre betegnelser: *blyde*, *blidha*, *bidda*, *biffa*, *bleide*.⁴⁷³ I Frankrig og England brugtes udtrykket *trebuchet*. Første gang blider bliver nævnt i Europa er i 1199.⁴⁷⁴

Blider og andre belejringsmaskiner findes kun som tegninger og som rekonstruktioner; der er endnu ikke fundet rester af én. Omkring år 1900 blev der på loftet i kirken i den østpreussiske by Liebmühl fundet en blide, der var skilt ad. Ingen vidste, hvad delene kunne bruges til, og de blev derfor brugt som brænde!⁴⁷⁵ Nedenstående billede er fra Cardiff Castle, hvor en rekonstrueret 10 m høj blide betjenes af 8 mand. Den vejer 6 tons, hvilket må være inklusive stenene i kontravægten.⁴⁷⁶

billede af en blide ved Cardiff castle

krigsredskaber.⁴⁷⁷ Bliderne blev fremstillet, så de kunne skilles ad. Det lettede transporten, og at de blev samlet med tapper og kiler gjorde, at bliden ved brug kunne "arbejde".⁴⁷⁸ Rekonstruktioner og forsøg med dem, ikke mindst på Middelaldercentret i Nykøbing Falster, giver det samme billede af effektive krigsma-

skiner. Fx har forsøg med akslerne, som var en af de ting, der blev sværest belastet, vist, at aksler lavet af avnbøg er langt bedre end aksler af jern.⁴⁷⁹

Blidernes anvendelse

Bliderne var meget præcise og skudhastigheden høj; ved Middelaldercentret har man ved forsøg kunnet ramme et 5x5 meter felt på 160-180 meters afstand.⁴⁸⁰ Ligeledes har et effektivt team kunnet affyre bliden hvert 10. minut.⁴⁸¹

Rækkevidden af blider kender vi ikke kun fra forsøg med rekonstruktioner, men også fra enkelte kilder. Ærkebiskop Konrad von Hochstaden belejrede i 1257 Köln, og nogle af hans

⁴⁷³ Blide er en kort form af *blidhilde*, som kommer af ordene på middelalderhøjtysk "blidi", der betyder glad, munter og "hiltja", der betyder kamp. De har ikke været uden humor, de soldater der gav deres "arbejdsredskab" dette navn. En redegørelse for, hvorfra navnet stammer, giver Feuerle 2005, s. 34.

⁴⁷⁴ Feuerle 2005, s. 129.

⁴⁷⁵ Feuerle 2005, s. 20.

⁴⁷⁶ <https://www.cardiffcastle.com/see-do/trebuchet/>. (hentet 15-9-2022).

⁴⁷⁷ Om troværdigheden af disse se Feuerle, 2005, s. 20-29.

⁴⁷⁸ Hansen 1992, s. 12 (pagineringen er fra en udprintet internetversion).

⁴⁷⁹ Hansen 1998, s. 9 af en printet version af artiklen fra Middelaldercentret Nykøbing Falster www.middelaldercentret.dk (hentet 15-9-2022).

⁴⁸⁰ Hansen 1998, s. 16.

⁴⁸¹ Hansen 1998, s. 14.

blider traf mål, der lå mere end 450 m borte, selvom effekten var ringe, da der kun gik et par tagsten itu, hvis man skal tro krønikeskriveren.⁴⁸²

Kun fantasien satte grænser for, hvad der er blevet fyret over muren i begge retninger. Det normale var store sten, spræng- eller brandbomber, krukke med fækali eller gylle (hussitterne sendte 1800 stk. mod borgen i Prag under belejringen i 1422), og/eller krukke med kogende olie/flydende bly. Bistader eller krukke med slanger og skorpioner blev også brugt (arabiske kilder). Kadavere – helst allerede i forrådnelse – blev sendt over muren, og tilfangetagne spioner kunne også "sendes tilbage".⁴⁸³

Kontravægten blev fyldt med jord, sten eller bly, som et arsenal med blyvægte fra Carcassonne i 1298 viser.⁴⁸⁴ Blystykkerne var af forskellig størrelse (50-100 pund, 22,5-45 kg), og på den måde kunne blidemesteren hele tiden justere vægten nøjagtigt og dermed også afstanden.

Men var blider ikke umoderne i 1429 og afløst af kanoner – "bussen"? Nej, blider blev også brugt i stort antal i det 15. årh., fx under Hundredårskrigen i Frankrig, i Paris 1421-22, i Picardiet 1422 og fandtes stadig på inventarlistene i 1460'erne og 1470'erne.⁴⁸⁵ I 1415 lod Braunschweig 2 nye blider bygge.⁴⁸⁶

De byer, der havde engageret hertug Wilhelm, havde blider og var i stand til også at indsætte dem på steder, der lå langt væk (som det blev beskrevet ovenfor, var de lavet som et samlesæt). 1378 hjalp Lübeck Lüneburg med 2 af byens blider,⁴⁸⁷ og i 1433 angreb hertug Adolf sammen med Hamborg og Lübeck Sibetsburg, der lå vest for Bremen. Stedet var et tilholdssted for vitaliebrødre, og ved angrebet blev der anvendt blider.⁴⁸⁸

en traction trebuchet ses her i baggrunden af billedet

Hæren kan også have medbragt blider med tovtræk, eller i hvert fald en masse tove og slynger, der skulle bruges til at betjene dem.⁴⁸⁹ Disse blider har man kunnet bygget i løbet af kort tid, og de har haft en stor skudfrekvens med mindre projektiler, som brandbomber og sten, og rækkevidden har været omkring 150 m.⁴⁹⁰ Træfsikkerheden har dog ikke været stor, da 10-15 mand – eller flere – ikke har

kunnet levere nøjagtig den samme kraft skud efter skud. Et større antal af disse blider har så evt. også været anvendt til at terrorisere de belejrede - eller de belejrende.

Behov for eksperter

Bygningen og betjeningen af blider krævede eksperter. Konstruktionen af en blide har krævet kendskab til tømmer og til at kunne proportionere bliden rigtigt, så den kunne holde til

⁴⁸² Feurle 2005, s. 88.

⁴⁸³ Feuerle 2005, s. 153-158.

⁴⁸⁴ Purton 2010, s. 110.

⁴⁸⁵ Se Bradbury 1992, s. 269f og DeVries; Smith (1992) 2012, s. 129.

⁴⁸⁶ Küntzel 2006, s. 356.

⁴⁸⁷ *Die Chroniken der deutschen Städte Bd. 36, Lüneburg*, 1931, s. 128.

⁴⁸⁸ Küntzel 2006, s. 355f.

⁴⁸⁹ Kaldes på tysk *Hebelwurfgeschütze* og på engelsk *traction trebuchets*.

⁴⁹⁰ DeVries; Smith (1992) 2012, s. 123.

de kræfter, der blev frigivet ved affyringen. Som med mange andre håndværk krævede det lang tids oplæring at bygge den slags komplicerede maskiner, og der krævedes en masse træning af mandskabet for at de kunne betjene bliden.

Tyske byregnskaber viser betalinger til en række blidebyggere, fx mester Proffion, der sammen med 12 svende bygger en blide i Aachen.⁴⁹¹ I Goslar kendes 2 brødre som "blidemestre".⁴⁹² Blidemesteren - "magister tormentorum" hos Saxo - blev godt betalt og kunne også blive godt belønnet, hvis hans arbejde var effektivt, som Ulrik Blidemester, der blev tildelt et jordområde i Estland i beg. af 1200-tallet - måske efter erobringen af Tallinn i 1219.⁴⁹³

Blidebyggerne var så efterspurgt, at blev de taget til fange, kunne de straks få et nyt job hos den, der havde fanget dem, som det skete med John Crab, der i 1296 blev taget til fange ved belejringen af Berwich Castle.⁴⁹⁴

Blandt andre eksperter, hertug Wilhelm engagerede, har "bøssemeisteren" været en af de mest respekterede. Han repræsenterede et nyt erhverv, der gradvist var vokset frem i de foregående godt hundrede år. De fleste af mestrene kom oprindeligt fra smede- eller klokkestøberlavet, og kunne nu blive engageret af en by til at fremstille kanoner til byens forsvar, eller være ansat af byen til at stå for både fremstillingen og betjeningen.⁴⁹⁵

Mange bøsse mestre var "selvstændige entreprenører", der lod sig engagere til enkelte krige, og kontrakterne fortæller om deres høje status.⁴⁹⁶ En sådan fra 1428 mellem en mester Hans Trost og grev Johan af Pfalz giver et indblik.⁴⁹⁷ Her forpligtede bøssemeisteren sig til at sørge for, at borgene var velbestykkede med kanoner, til ikke at støbe kanoner til andre eller lære dem "kunsten". De kanoner, han støbte i grevens område, måtte han ikke tage højere betaling for, end hvad der var "ret og billigt", da han havde fået monopol på støbningerne. Til gengæld lovede greven, at lønnen årligt ville være 100 gulden foruden klæder og kost. Behøvede mesteren hjælp til sit arbejde, skulle der stilles folk til hans rådighed.

En anden aftale viser tydeligt, hvor vigtig en bøsse mester var. I en aftale fra 1446 mellem kejser Friedrich III og hans bøsse mestre fastlægges der bl.a., hvad der tilkom bøssemeisteren, når en by var erobret.⁴⁹⁸ Han skulle – alt efter kanonens størrelse – have 1-4 hjælpere, der også skulle have udbetalt sold. Når der blev uddelt proviant, og bøssemeisteren var i gang med arbejdet – "stod med tændsnoren i hånden", skulle han ikke vente, men have proviant med det samme. Det må vel forstås på den måde, at han ikke skulle forlade sine kanoner for at få udleveret proviant. I fjendeland skulle klokken i byen, landsbyen og markedet overgives til bøssemeisteren. Blev en by erobret, skulle bøssemeisteren have den største kanon og alt krudtet. Skulle én eller flere af disse aftaler blive misligholdt, havde mesteren og hans

⁴⁹¹ Feurle 2005, s. 169, note 172.

⁴⁹² Feuerle 2005, s. 169.

⁴⁹³ Villads Jensen, 2006, s. 63 note 14; *Dipl. Dan.* 1, 7 nr. 299.

⁴⁹⁴ Purton 2010 s. 86 og 110f.

⁴⁹⁵ Schmidtchen 1977a, s. 177f.

⁴⁹⁶ Schmidtchen 1977a, s. 176f, note 525.

⁴⁹⁷ Schmidtchen 1977a, s. 177.

⁴⁹⁸ Schmidtchen 1977a, s. 178.

folk ret til at forlade arbejdet og søge ansættelse andetsteds. Bøsseimestrene skulle have kendskab til matematik og kemi (alkymi), og desuden skulle de være gudfrygtige og leve et moralsk liv.⁴⁹⁹

Alle disse belejrings eksperter skulle ikke kun have forstand på blider, kanoner, krudt og forskellige former for projektiler, men også på de ting der skulle beskytte skytset og soldaterne: stormtage ("katte"), paveser, lavetter etc. Det var ikke mærkeligt, at deres arbejde var så efterspurgt.

"Bussen"*

* I senmiddelalderen blev krudtvåben aldrig omtalt som kanoner. Det anvendte udtryk var bøsser (plattysk *bussen*). Dette gjaldt våben af alle størrelser – fx *hant busen*, altså "håndkrudtvåben". *Bussen schuten* – bøsseskytte – kunne både være en, der affyrede svære våben og håndvåben. For ikke at forvirre mere end højst nødvendigt, vil ordet *kanoner* i det følgende blive anvendt for store krudtvåben og *bøsser* for de mindre, fx hagebøsser.⁵⁰⁰

I første halvdel af det 15. årh. skete der en ændring i styrkeforholdet mellem forsvarer og angriber. Hvor det tidligere havde været i forsvarerens favør, havde den tekniske udvikling af kanonerne bevirket, at angriberen nu ofte havde en fordel forudsat, at han rådede over tilstrækkelig ildkraft. Et eksempel er den engelske konge Henry V, der under Hundredårskrigen i 1415 hurtigt indtog Harfleur og andre byer i Normandiet.⁵⁰¹

I nogle byer, som fx Rostock, kan udviklingen af "krudtfjernvåben" følges nøjere. Her kan man se, hvordan udgifterne til kanoner steg kraftigt i de sidste årtier af det 14. årh. og de første årtier af det 15. årh. I regnskaberne ses det, at kanonerne blev stadigt bedre, og hvis de ved prøveskydningen ikke fungerede som forventet, blev de smeltet om og støbt til nye. I 1425 er de første *kammerbussen* med udskiftelige krudtkamre registreret.⁵⁰² Dette kunne øge skudfrekvensen betydeligt.

En tilsvarende udvikling kan også følges i Frankfurt. I starten var det mest ildpile (se s. 84), byen lod fremstille. Disse blev affyret med armbrøster, kanoner eller lange rør, såkaldte *fire lances*.⁵⁰³ I 1370'erne blev der så bygget kanoner, der kunne affyre stenkugler. De bøsseimestre, byen ansatte, havde dog vekslende held med udviklingen af våbnet, og heller ikke militært var våbnene den store succes. I 1394 ansatte byen derfor bøsseimestre fra Nürnberg til at støbe bronzekanoner, og i 1399 var byens kanoner så gode, at de var med til at ødelægge en borg, som byen belejrede.⁵⁰⁴

De to former for kanoner, hertug Wilhelm kan have haft med, var smedjerns- og bronzekanoner. Smedjernskanoner blev fremstillet på to forskellige måder. De mindre kalibre blev smedet i ét stykke og derefter udboret. Større kalibre blev fremstillet af jernstave, der havde samme længde som det ønskede kanonrør. De blev så lagt omkring en stamme, der

⁴⁹⁹ Schmidtchen 1990, s. 29; Schmidtchen 1977a, s. 179.

⁵⁰⁰ Om terminologien se Mortensen 1999, s. 39ff.

⁵⁰¹ Wolfe 1995, s. 64. Se også s. 46, hvor kongen medbragte 10.000 kanonkugler af sten.

⁵⁰² Freynhagen 1931, s. 29.

⁵⁰³ Se Smith 2009a.

⁵⁰⁴ Kleinschmidt 1991, s. 84ff.

havde samme diameter som røret, og derefter blev der lagt glødende ringe omkring. Når disse afkøledes, pressede de stavene sammen til et helt tæt rør.⁵⁰⁵

Effektiviteten af kanonerne gjorde, at deres antal steg kraftigt, fx havde Den Tyske Orden omkring 1400 100 stk. på deres borge, 1410 var det 162, og 5 år efter var antallet 741.⁵⁰⁶

Samtidig blev der også støbt eller smedet nogle meget store kanoner – såkaldte bombarder. Den Tyske Orden fik i 1409 støbt en bombard i bronze, og kuglerne havde en diameter på 50 cm og en vægt på op til 170 kg. Den kostede 278,5 mark preussisk at få fremstillet.⁵⁰⁷ Et eksempel på en sådan bombard, kaldet "Faule Mette", kunne fyre en kugle på 730,5 pund ud på en afstand af 2442 m, som det skete, da den ved et forsøg blev affyret i Braunschweig i 1717. "Faule Mette" vejede 8,75 ton og var den største af 94 bombarder, som var registreret i Braunschweig mellem 1411 og 1421.⁵⁰⁸

Disse kanoner blev fremstillet, fordi bøssemestrene havde opdaget, at mindre stenkugler, der blev affyret sammen med en større krudtladning for større effekt, gik i stykker, når de ramte en borgmur. Løsningen måtte så være at gøre kuglerne større.⁵⁰⁹

For det nordtyske områdes og Danmarks vedkommende er der kun få spredte oplysninger om kanoner. I 1417 angreb holstenerne borgen Tielenburg, hvorfra Otto Schinkel i ledtog med nogle ditmarskere foretog plyndringstogter ind i Holsten. Ved angrebet blev der medbragt "büssen und andre kriegsgerede van Gottorpe".⁵¹⁰ I Holsten havde krigsentreprenøren Curd up der Lucht 1 eller 2 år før grev Heinrichs død – dvs. i 1426 eller 1427 – lånt ham 2 stålbøsser, en bøsse med 3 [krudt]kamre og 1/4 tønde krudt.⁵¹¹

"Bussens" brug og effektivitet

En af de kanoner, som hæren kan have medført, er en type som Loshultkanonen. Det var en lille 30 cm lang bronzekanon, der vejede 9,3 kg. Middelaldercentrets forsøg med den lille kanon⁵¹² har vist, at den meget effektivt kunne affyre forskellige former for ammunition, og op til en afstand på 50 m kunne den skyde med jernskrå til antipersonel anvendelse.⁵¹³ Noget som en sammenligning af slidsporene i den originale kanon med den rekonstruerede viste, at den faktisk blev brugt til.⁵¹⁴

⁵⁰⁵ Se Schmidtchen 1977a, s. 18-22.

⁵⁰⁶ Benninghoven 1976, s. 566 note 2. Udviklingen af kanoner deles af nogle i afsnit, den første periode fra ca. 1326-1382, anden del 1382-1436 og 1436-1494. Se DeVries, 2010, s. 2.

⁵⁰⁷ Wikipedia – *Faule Grete von Marienburg* med noter: Schmidtchen 1977c, S. 213-237 (217-221).

⁵⁰⁸ https://de.wikipedia.org/wiki/Faule_Mette. (hentet 5-12-2022).

⁵⁰⁹ Schmidtchen 1977a, s. 32.

⁵¹⁰ *Holstenerpræsten*, kap. 40, s. 299.

⁵¹¹ *LUB VII*, nr. 559, s. 527ff. Se om Curd up der Lucht hos Voigt 1915 og Wolf 1891.

⁵¹² Se Peter Vemming Hansen: *Rekonstruktion og skydeforsøg med Loshultkanonen*, 2001.

⁵¹³ Hansen 2001, s. 16.

⁵¹⁴ Hansen 2001, s. 28.

Der blev udført andre forsøg med forskellige former for træpile, som middelalderlige tegninger⁵¹⁵ viste, at den kunne være blevet benyttet til. Pilene blev lavet af træ, udstyret med metalstyrefjer og omviklet med snor for at kunne rammes fast ned i kanonløbet.⁵¹⁶ Pile, der er fundet på en borg i Tyskland, var lavet af

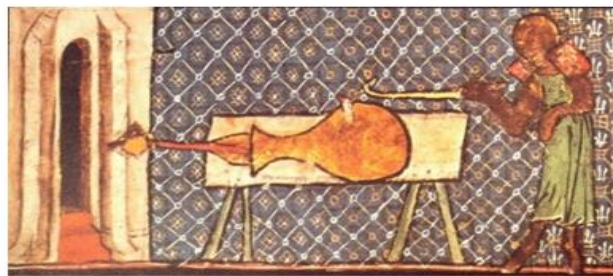

ILLUSTRATION AF EN KANON DER SKYDER MED PILE. WALTER DE MILEMETE, 1326.

den originale loshultkanon

egetræ, og havde enderne omviklet med læderstrimler.⁵¹⁷ Forsøg med disse pile viste, at de kunne nå en afstand på 500 m og måske mere præcist ramme mål på 2-300 m.⁵¹⁸

En anden bronzekanon, som kan have været med ved belejringen, var én som lignede Middelaldercentrets rekonstruktion af en 120 kg tung bronzekanon fra Historisches Museum i Berlin.⁵¹⁹ Den formodes at have været fra omkring 1450, men også i begyndelsen af århundredet blev der støbt større bronzekanoner.⁵²⁰

Denne bronzekanon var meget effektiv og havde en lang rækkevidde. Ved skudforsøg kunne en stenkugle på omkring 4 kg have en række-

Middelaldercentrets rekonstruktion af Loshultkanonen

Middelaldercentrets rekonstruktion af en bronzekanon

vidde på 400-600 m, alt efter hvor meget krudt der blev anvendt. Forholdet mellem krudt

⁵¹⁵ Den tidligste illustration af et sådant våben er fra *De nobilitatibus sapientii et prudentiis regum*, Walter de Milemete, 1326.

⁵¹⁶ Hansen 2001, s. 11.

⁵¹⁷ Tittmann 2011, s. 8f.

⁵¹⁸ Hansen 2001, s. 19f.

⁵¹⁹ Vemming 2020 The Report 15. www.middelalderakademiet.dk/krudt-og-kanoner. (hentet 27-2-2023).

⁵²⁰ Schmidtchen 1977a, s. 28f.

og kugle bliver oftest angivet til 1:4 ved kanoner og 1:1 ved håndvåben,⁵²¹ men Middelaldercentrets forsøg med bronzekanonen viste, at en 4 kg tung kugle med en ca. 400 g krudtladning havde en skudlængde på over 400 m. En anden interessant oplysning fra disse prøveskydninger er, at skudfrekvensen var meget høj; et trænet hold kunne lade og affyre kanonen med fem minutters intervaller.⁵²²

Man kan også læse om ladningen af kanoner i *Johannes Bengedans'* bog om krigskunst og kanoner.⁵²³ Den er formentlig skrevet i midten af 1400-tallet, hvor han i 1440'erne var ansat som bøsseimester hos den danske konge Christoffer af Bayern. Bogen er en håndbog til Bengedans' kollegaer med al den viden, han gennem hele sit arbejdsliv havde erhvervet sig.⁵²⁴ Han kan have arbejdet for Erik af Pommern, men det skriver han ikke noget om i bogen.

Ifølge Bengedans anbringes der ved ladningen en cylinderformet klods i røret et stykke fra krudtkammeret, så det mellemrum, der dannes, kan komprimere eksplosionsgasserne. Klodsen skal laves af birketræ.⁵²⁵ Brugen af en sådan klods har ved forsøg vist sig at være meget effektiv. Det gav en høj mundingshastighed og lang rækkevidde.⁵²⁶

Affyringen af kanoner var dog forbundet med en vis risiko for bøsseimesteren. Kanonerne kunne stadig være af en så dårlig kvalitet, at de sprang i stykker og dræbte de personer, der betjente dem. Man skulle altid – efter antændelsen af luntten – sørge for at komme 10 skridt væk.⁵²⁷

Alle disse store fjernvåben kunne anvendes både som angrebs- og forsvarsvåben. Som Bengedans udtrykker det "Den [kanonen] befrier mange fæstninger for frygt, så at man ængstes mindre". Det kan dog være omvendt "Den tilføjer mangel borg og by stor lidelse og erobrer dem, så folk må lide".⁵²⁸

Mindre fjernvåben

Som det var tilfældet med Regensburgerne (se s. 53) fortsætter man også i Den Tyske Orden – og mange andre steder – med at holde fast i armbrøsten. Et dokument fra 1433, der beskæftiger sig med udrustningen af svære vogne, der skulle bruges som "Wagenburg"⁵²⁹ (noget hussitterne havde gjort berømt i hele Europa), bestemmer, at armbrøsten og lodbøssen skulle have samme militære værdi.⁵³⁰

⁵²¹ Bleicher 2006, s. 242.

⁵²² Vemming 2020, s. 13.

⁵²³ *Johannes Bengedans' bøsseimester- og krigsbog om krigskunst og kanoner Bd. 1-2*. Udgivet af Hans Blosen og Rikke Agnete Olsen, 2006.

⁵²⁴ Se *Bingedans bd. 1*, s. 8-12 om den viden vi har om hans liv og bog.

⁵²⁵ Her *Bingedans bd. 1*, s. 219.

⁵²⁶ Vemming 2020, s. 11. Andre steder oplyses det, at der brugtes elletræ til propperne i kanonen. Se Baltzer 1893, s. 22.

⁵²⁷ *Bingedans bd. 1*, s. 267-270 og s. 196.

⁵²⁸ *Bingedans bd. 1* s. 194.

⁵²⁹ Den hussistiske vognborg er beskrevet mange steder. Se fx Durdik 2008, s. 300f.

⁵³⁰ Ekdahl: Die Armbrust, s. 32. <http://deremilitari.org/2014/03/horses-and-crossbows-two-important-warfare-advantages-of-the-teutonic-order-i>. (hentet 20-10-2022).

At der i Lübeck i 1425 bestemtes, at der måtte være 16 mestre, der lavede armbrøster, og at der i Hamborg i perioden 1469-96 var 14 armbrøstmagere må betyde, at armbrøster slet ikke var blevet fortrængt af håndholdte ildvåben.⁵³¹

Lodbøsser var mindre håndvåben, der kunne affyre blykugler. De var fremstillet af bronze eller smedjern og forsynet med en rekylhage, så bøssen kunne lægges over en mur eller palisade, for at den kunne opfange rekyl. En sådan lodbøsse er fundet ved Vedels-pang, en af de borge, som Erik af Pommern lod opføre på nordsiden af Slien i 1415.⁵³² Bøssen var 81 cm lang, havde et løb på 27 cm og en vægt på 2,4 kg.⁵³³ Der skulle 2 mand til at betjene den, én til at sigte og én til at antænde krudtet. Virkningen var i starten ikke så stor, men det ændrede sig med opfindelsen af kornkrudtet omkring 1420.⁵³⁴ Lodbøsser fandtes også i andre størrelser. Nogle kunne skyde med blykugler på 11 cm i diameter. Så var de opstokket, dvs. at de var anbragt og fastspændt på en trækonstruktion, så bøssen nemmere kunne flyttes og eleveres.⁵³⁵

Krudt og ammunition

Bengedans gjorde meget ud af fremstilling og brug af brandpile, brandbomber og "drager".⁵³⁶ Alle våben, hvormed man som angriber kunne sætte ild til trækonstruktioner og tage på borgen, eller som forsvarer bruge til at sætte ild til blider, vogne og telte, havde stor betydning. Det var ikke alle borge, der var lavet af sten, hvor det derfor gjaldt om at skyde hul i muren eller et tårn. Forsvarerne kunne ikke på samme tid slukke brande og forsvare borgen.

Brandpile blev ifølge Bengedans lavet af en blanding af bly, svovl, salpeter, sol armo-niacum (ammoniumklorid) og mercurium sublimatum (kviksølvklorid). Disse stoffer op-varmes sammen, og det "gule stof," der kommer ud af denne proces, tørres og males fint. Herefter kan det blandes 1:10 med almindeligt krudt. "Så bliver pilene holdbare, og der bliver en voldsom ild", som han skriver.⁵³⁷ Bengedans kunne lave 6 forskellige slags brand-pile, der alle først brændte, når de ramte målet.⁵³⁸ Forsøg med disse brandpile har dog ikke ført til, at det kan ses, hvordan de virkede. Forskere fra Ho-gruppen ved Middelaldercentret i Nykøbing Falster har ved forsøg med at fremstille 3 forskellige af Bengedans' brandpile "skabt flere spørgsmål end svar."⁵³⁹ Ved at tilføje en lunte til pilen lykkedes det dem at gøre pilene til et effektivt våben, der hurtigt kunne sætte ild til det træværk, de ramte.⁵⁴⁰

Andre brandpile var beregnet til at selvantænde, når de blev våde.⁵⁴¹ Nogle af pilene kunne endda brænde under vand.⁵⁴² Som det var tilfældet med brandkuglerne, var

⁵³¹ Blom 1885, s. 80.

⁵³² Erslev 1901, s. 25.

⁵³³ <https://da.wikipedia.org/wiki/Vedelspangbøssen> . (hentet 24-2-2023); Mogensen 1999, s. 67.

⁵³⁴ KLNMBd. 3, s. 571.

⁵³⁵ KLNMBd. 3, s. 563.

⁵³⁶ Bengedans bd. 1, s. 212.

⁵³⁷ Bengedans bd. 1, s. 220ff.

⁵³⁸ Bengedans bd. 2, s. 82.

⁵³⁹ Smith 2009a, s. 23.

⁵⁴⁰ Smith 2009a, s. 23.

⁵⁴¹ Bengedans bd. 1, s. 225f.

⁵⁴² Bengedans bd 1, s. 261ff.

brandpilene særligt gode at affyre om natten. Disse pile beskriver Bengedans på denne måde: "natten bliver til dag".⁵⁴³

En slags fragmentationsbomber kunne også anvendes. Det var en såkaldt drage, der bestod af en række mindre bomber.⁵⁴⁴

Andre sprængladninger kunne være "hagl", en slags kardæsker, der bestod af sten og jernstumper, der var anbragt i kanonen kittet sammen med ler.⁵⁴⁵ En anden måde at sende en ladning "hagl" afsted på, kunne være en stangladning, der var en stang af hårdt træ med knaster. Stangen blev så udhulet og fyldt med krudt, sten og jernstumper.⁵⁴⁶

Sprængpile blev fremstillet som brandpile med den forskel, at pilehovedet skulle formes som en aflang tragt, der var hul, og kunne fyldes med krudt og kviksølv.⁵⁴⁷

De brand- og sprængpile, som blev affyret mod Brundlund, har været af de typer, som Bengedans beskriver, men han fortæller ikke, hvordan de skal "afleveres". "Du skal affyre den som alle andre af den slags".⁵⁴⁸ Brandpilene har man kunnet lave i mange forskellige størrelser, også mindre, der kunne affyres med en almindelig armbrøst. De store brandpile, men i særdeleshed sprængpilene, er måske blevet affyret med en ballista – en armbrøst i stor størrelse. Eller de er blevet affyret med en kanon af Loshulttypen.

Brandkugler, der kunne affyres med en kanon eller blide, blev lavet på følgende måde: man tog et stykke *sardug* (groft stof af uld og hør), der blev syet som en bold, fyldt med kul, svovl, harpiks og salpeter. Denne "bold" omvikledes så på kryds og tværs med en snor, og så blev bolden badet i en opløsning af spydglans, harpiks og svovl. Ifølge Bengedans opnås den største effekt på fjenden, når brandbomben affyres et par timer før midnat.⁵⁴⁹

Almindelige armbrøstpile (bolte) blev der brugt store mængder af. Derfor var der også en *pilstikker* – en der skæftede boltene og gjorde dem klar til brug – med blandt håndværkerne. Hvordan de kunne blive fremstillet, viser en beholdning af disse pile, som er fundet i en kirke i Soest i Tyskland.⁵⁵⁰ Armbrøstboltens skaft var af egetræ med styrefjer af vidjer og en jernspids. Boltene vejede ca. 70 g med en længde på 39 cm og havde den største virkning på 30-100 m afstand afhængig af størrelsen og opbygningen af armbrøsten.⁵⁵¹

Stigen og andre redskaber

Blandt de vigtigste ikke-teknologiske redskaber var stigen. Simple stiger er hurtigt fremstillet - hvis man har træ til rådighed. Stiger kan også forholdsvis nemt medbringes, men her kan længden være et problem. Den mur eller palisade, man ønsker at forcere, skal man kende højden på. Hvis det ikke er tilfældet, kan man blive tvunget til at hæve belejringen,

⁵⁴³ Bengedans, bd. 1, s. 273ff.

⁵⁴⁴ Bengedans bd. 1, s. 22-234 beskrivelse af, hvordan en sådan drage fremstilles. Et billede af dragen s. 71.

⁵⁴⁵ Bengedans bd. 1, s. 241 og billede s. 77.

⁵⁴⁶ Bengedans bd1, s. 242f og billede s. 79.

⁵⁴⁷ Bengedans bd. 1, s. 238ff. Billede af sprængpilen s. 74-75.

⁵⁴⁸ Bengedans bd. 1, s. 239, spalte 1, linje. 29.

⁵⁴⁹ Bengedans bd. 1, s. 223ff. Billede af brandbomben sammesteds s. 60.

⁵⁵⁰ Bracker 1988, bd. 2. s. 427.

⁵⁵¹ Bleicher 2006, s. 244, Schmidtchen 1990, s. 176.

som det skete for englænderne i 1351, da de belejrede Boulogne. Deres stiger var for korte til, at de kunne komme over bymuren.⁵⁵²

Standskjolde eller paveser⁵⁵³ som de blev kaldt, blev fremstillet i alle størrelser, fra de mindre, som én eller to mand kunne flytte og beskytte sig bag til paveser, der var så store, at de var forsynet med hjul. De var fremstillet af træ eller læder eller i en kombination og var ofte fint malede. De kunne også laves med spidser foran og en eller to støtter på bagsiden, der kunne slås ud, så paveserne kunne stå af sig selv.

Som det fremgår af nogle af provianteringslisterne, skulle der medbringes en masse værktøj og redskaber af forskellig art. Langt det meste værktøj har de forskellige håndværkere selv medbragt, men der skulle også bruges redskaber som fx spader, skovle, jernkiler og brækjern. Stenhuggeren skulle bruge spidshakker, og der kunne af og til være brug for en del. I et hofholdningsregnskab fra København for 1447 var der anført en udgift til 32 spidshakker, "hvormed man hugger sten til bøsserne".⁵⁵⁴

Brundlunds besætning og bevæbning

I fredstid havde en borg af Brundlunds størrelse normalt kun et mindre antal bevæbnede. Det tal, vi har at gå ud fra, er de 60 mand, der blev taget til fange ved stormen på borgen, men dens besætning har under belejringen nok været en del større, men hvor mange har vi ingen anelse om. Hvem der stod i spidsen for forsvarerne vides ikke, men det kan have været Otto Knob, der i 1419 var høvedsmand på Brundlund.⁵⁵⁵

Borgens arsenal af våben har været af samme art som belejrernes; små og større bronzekanoner, kammerbøsser (kanoner med udskiftelige krudtkamre) og måske blider. Håndfjernvåben har været armbrøster og lod- og hagebøsser.

Voldgraven omkring Brundlund var meget bred, men sikkert ikke særlig dyb. Det har været muligt for belejrerne at stoppe for tilførslen af vand til graven fra Mølleåen, men at tømme voldgraven har været vanskeligt og tidskrævende, og en opfyldning med fx faskiner og andet materiale ville også tage lang tid. En anden mulighed ville være at forcere voldgraven med tømmerflåder eller pontonbroer. At forcere en voldgrav var noget bøsseimester Bengedans mente at kunne klare, som han skriver i et brev til højimesteren for Den Tyske Orden. "Ligeledes kan jeg med redskaber krydse en vandgrav og sætte over den. Slig udrustning kan man let bære".⁵⁵⁶

Begyndelsen på belejringen – og afslutningen

Aabenraa by var hurtigt indtaget. De våbenføre mænd, der måtte have været i byen, var blevet trukket ind bag Brundlunds mure. Alle mænd var pligtige til at møde til forsvar, når

⁵⁵² DeVries; Smith, 2012, s. 168.

⁵⁵³ Se fx <https://de.wikipedia.org/wiki/Pavese> (hentet 7-6-2023).

⁵⁵⁴ Olsen 2011, s. 198.

⁵⁵⁵ Der kan ske meget på 10 år, men Otto bliver nævnt som høvedsmand 1419. *Sverges Traktater Bd. III*, s. 41.

⁵⁵⁶ *Benedans bd. 2*, s. 82. Brevet er antagelig et bilag til 2 andre breve, der er dateret Danzig 21. april 1451, se *Benedans bd. 2*, s. 62.

riget blev angrebet.⁵⁵⁷ Der er sandsynligvis også kommet mænd udefra til forsvaret, enten med skib eller over land nordfra.

Mens etableringen af lejren foregik, blev der taget kontakt til Otto Knob. En sådan kontakt med forslag om overgivelse mod fri afmarch var noget en belejrer altid forsøgte, ligesom man kunne forsøge at få forsvarerne til at overgive sig enkeltvis - eller skifte side. For at overbevise de indesluttede om, at en hurtig overgivelse var det bedste for dem, blev der benyttet alle former for psykisk pres, fx at byen efter en storm ville blive plyndret og brændt ned og forsvarerne af borgen blive dræbt. Det fysiske pres var en hyppig beskydning med forskellige former for ammunition. Der var således flere grunde til, at en belejring ønskedes overstået så hurtigt som muligt. De finansielle var åbenlyse, men sygdomme var også en konstant fare for belejrerne.

At udnytte tiden var for hertug Wilhelm den vigtigste faktor. Da han kun havde 4 uger og et fast beløb til indtagelsen af borgen i Aabenraa, gjaldt det om at klare det så hurtigt som muligt og med så få mænd som muligt. Det var en svær balancegang; for få mænd og for lidt belejringsudstyr ville måske forlænge belejringen ud over de 4 uger, og derefter være for egen regning; men på den anden side ville for mange mænd og for meget udstyr være for dyrt.

Der var en grund til, at de tre byer engagerede hertug Wilhelm. Han var uden tvivl en meget nysgerrig og intelligent krigsentreprenør, der altid var informeret om konflikter og krige andre steder i Europa: Hvordan hærførere opstillede deres styrker, hvordan forholdet mellem lejesoldater til hest og fodfolket var, hvordan logistikken blev håndteret, hvordan marchen var organiseret, hvilke fjernvåben, der blev benyttet, og hvordan plyndring og byttedeling foregik. Fx havde Wilhelm selv deltaget i et korstog mod hussitterne i Böhmen. Han havde set, hvor disciplinerede deres hære var, hvor hurtigt de kunne bevæge sig, og hvordan mange nye taktiske og strategiske tiltag gjorde dem til en formidabel styrke, der kun kunne aftvinge modstanderne respekt.⁵⁵⁸ Det gjaldt i hvert fald for hertug Wilhelm - selvom han sikkert ikke har sagt det højt.

Hvordan starten på en belejring kan have set ud, ses af en indberetning til rådet i Lübeck fra kampen om Bergedorf i juli 1420. Her angreb Lübeck og Hamborg byen for at stoppe angreb på deres købmænd, når de bevægede sig mellem de to byer.

[] at vi torsdag aften kom til Bergedorf, opstillede vores krigsapparat og begyndte stormen. Og med guds hjælp indtog vi byen fredag morgen og en del af byen brændte[].⁵⁵⁹

Lübeck angreb derefter byens borg fra to retninger med kanoner. Den store kanon gik i stykker, men de lånte en anden af hamborgerne. Men kanonerne kunne ikke udrette så meget, da forsvarerne havde "vorbolwerket" slottet, dvs. de havde beskyttet murene med tømmer og jord. Denne befæstning eller forstærkning af murene kunne altså opfange kraften

⁵⁵⁷ Christensen 1903, s. 288. Efterkom man ikke denne pligt skulle man "hænges ved egen hanebjælke", som der står i en erklæring fra det sjællandske landsting i 1428. At det var nødvendigt at indskærpe denne pligt netop dette år hænger selvfølgelig sammen med, at de hanseatiske flåder plyndrede på de danske øer. Denne pligt har sikkert også været gældende i Sønderjylland.

⁵⁵⁸ Se om den hussittiske hær hos fx Durdík 2008.

⁵⁵⁹ LUB V, nr. 244, s. 280.

fra stenkuglerne – åbenbart også fra større kanoner.⁵⁶⁰ Den måde som Bergedorferne forsvarede sig på, var åbenbart en almindelig anvendt teknik – også til søs, som det skete med skibene foran Flensborg i 1431: "*do de dar quemen, do dededen se eyre schepe ummelank myt groten bælen unde balken unde huden, up dat de jenen, de up dem slote weren, en nenen schaden don konden myt bussen, usw.*"⁵⁶¹ "da de kom dertil, da anbragte de brædder og bjælker og huder omkring deres skibe, så de oppe på slottet ingen skade kunne gøre dem med bøsser, osv."

Stormen på et befæstet sted eller en borg var altid et risikabelt foretagende for angriberne. Det kunne føre til store tab, og de borgere fra Hamborg eller Lübeck, der var med blandt de to hansestæders mænd ved Brundlund, og som ikke var erfarne krige, var sikkert ikke blandt de allerforreste, da stormen på borgen blev indledt.

Ved at anvende informationerne fra det foregående kan vi i korte træk skabe et indtryk af, hvordan selve belejringen kan være foregået:

Da Brundlund ikke overgav sig, begyndte Wilhelms styrker belejringen. Der var gået 1-2 dage med at opstille blider og kanoner i en passende afstand fra Brundlund. Måske var kravet/tilbuddet om at overgive borgen igen blevet fremsat, men var på ny blevet afvist.

Der blev lavet en blokade af forbindelserne til borgen eller byen. Borgen skulle helst indesluttet helt, så der ikke kunne komme personer hverken ud eller ind, og ingen forstærkninger eller forsyninger nå frem til de indesluttede. Med *Korner* mener *Magnussen*, at der i løbet af belejringen er blevet bygget en mur rundt om Brundlund.⁵⁶² "*Korner berichtete, dass man die Stadt und die Burganlage im Zuge der Belagerung durch einen Wall umgeben habe*". Sådan **kan** man oversætte *obsidione vallavit*, men det er ikke logisk, da det ville have taget alt for lang tid at bygge sådan en mur – og til hvilket formål?

Denne blokade skulle ikke mindst være så stærk, at den kunne modstå eventuelle udfald fra borgen. Der blev posteret vagter rundt om borgen, og det sumpede område blev befæstet flere steder, så det ville være muligt at angribe fra flere sider. På den måde var det ikke muligt at regne ud, hvorfra stormen ville finde sted. De store blider blev opstillet; det samme gjaldt for de kanoner, de måtte have medbragt. De er måske blevet anbragt i nærheden af, hvor den tidligere borg Aabenraahus stod. Herfra kunne det svære skyts beskyde hele holmen, men først og fremmest portbygningen. Der blev sendt vagter ud for at holde øje med, om der eventuelt kunne være en undsætningsstyrke på vej over land eller ind gennem Åbenrå fjord.

Bliderne blev sat til at sende store sten afsted – de første skud blev brugt til at bestemme afstanden –, som kunne gennembryde tagene på de huse, der var inden for volden. Derefter blev der sendt brandpile afsted for at forsøge at antænde husene inden for borgens mure. Soldaterne rykkede frem mod voldgraven, og de har sikkert været under kraftig beskydning. Det gik langsomt, men fremrykningen kan være foregået flere steder, og fremme ved voldgraven begyndte de nogle steder at fylde den op eller forberedte Bengedans' pontonbroer til stormen.

⁵⁶⁰ Se også Schmidtchen 1977a, s. 123ff.

⁵⁶¹ *Detmar III*, s. 404.

⁵⁶² Magnussen 2019, s. 315 og s. 315 note 167.

På den måde gik der et par uger, men hvornår og hvordan selve stormen på borgen fandt sted er vanskeligt at sige. Korner siger, at efter 4 uger blev Brundlund stormet og indtaget. Det er påfaldende, at hertug Wilhelms kontrakt også siger 4 uger. Det kan være en tilfældighed, men da al krigsførelse ud over 4 uger var for hans egen regning, er det sandsynligt, at selve stormen har fundet sted tidligere. Der har så været tid til at befæste borgen yderligere; pakke lejren sammen og være tilbage i Slesvig eller Rendsborg inden, de 4 uger var gået.

11. Udgifterne til logistik og belejringsudstyr

Hvis det er en udfordring at udarbejde "et regnskab" for forplejningen, må det siges, at et forsøg på at udregne, hvad transport, belejringsudstyr, ammunition og eventuelle erstatninger kan have kostet, sikkert vil være mere udfordrende – set på baggrund af de tal, det har været muligt at finde. Ikke desto mindre skal der gøres et forsøg på også at udarbejde et regnskab for disse udgifter.

Heste og vogne

Der skulle bruges mange vogne til at transportere blider, kanoner, ammunition og andet belejringsudstyr. Et eksempel fra Den Tyske Orden viser, hvor mange heste og vogne, der var nødvendige for at flytte en af de helt store kanoner. Her skulle den "grosse bochsen" flyttes fra Ordenens hovedsæde Marienburg til en anden by. Alene til at flytte kanonrøret skulle der bruges 24 heste, og til transporten af kugler, krudt og tilbehør 30 vogne og 150 heste.⁵⁶³ Krudtkammeret har også skullet flyttes, og det har krævet en ekstra vogn. Alt i alt må flytningen af 1 stor kanon have krævet 30-40 kuske og næsten 200 heste.

Nu er det ikke sandsynligt, at hertug Wilhelm har lånt en af de store kanoner af Lübeck eller Hamborg, som byerne brugte i 1420 ved Bergedorf. Det har ikke været nødvendigt, Brundlunds forsvarsværker taget i betragtning, men han har bestemt rådet over et antal mindre kanoner og nogle blider. Det er ikke sandsynligt, at han har indledt en belejring uden at råde over sådanne fjernvåben.

De mange hestevogne, der skulle bruges, har hertug Wilhelm formentlig ikke selv rådet over. Langt de fleste har han skullet leje, enten hos holstenerne, der sandsynligvis har fået dem stillet til rådighed af bønder og klostre, eller i byerne.

Man kan få en forestilling om lejeomkostningerne ved at se på, hvad der fx blev betalt i Regensburg under krigen mod hussitterne i 1420'erne. En vogn med kusk kostede 1 skilling per uge.⁵⁶⁴ Det var 30 penning⁵⁶⁵ og med en kurs på 55-57 penning for en rhinsk gulden,⁵⁶⁶ var det lidt mere end en halv rhinsk gulden om ugen (0,53-0,55), eller lidt mere end 2 rhinske gulden om måneden. Et åbent spørgsmål er dog, om kusken – eller ejeren af vognen – selv skulle betale for foder til hestene? Normalt skulle kuskene have foder oveni betalingen, når det var uden for byen, som det nedenfor kan ses for Nürnberg.

Sammenligner vi det med andre lejeaftaler, blev kuske og firspandsvogne aflønnet med 30 heller (15 penning) pr. hest pr. dag i Nürnberg 1449-50.⁵⁶⁷ Det vil sige, at en vogn med to heste kostede 30 penninge, og med en kurs på rhinske gulden på 150 penninge, kostede en vogn med to heste og kusk en femtedel rhinsk gulden pr. dag. Det er for en måned (28 dage) lidt mere end 5 ½ rhinske gulden. Det var den hyre, der blev betalt, når vognene var udenfor byen. Hos *Zeilinger* står der, at for en vogn med 4 heste blev der i krigen 1449-50 betalt 8

⁵⁶³ Schmidtchen 1977a, s. 140 og s. 140 note 404; Rathgen 1928, s. 467.

⁵⁶⁴ Bleicher 2006, s. 254. en helt ny vogn med hest kostede 2 ½ pund. Skulle man være til rådighed, kunne der også være tale om ventepenge på ½ pund pr. uge og hest, Sander 1902, s. 165.

⁵⁶⁵ 1 skilling var i Regensburg 30 penning, Bleicher 2006, s. 350.

⁵⁶⁶ Se s. 29.

⁵⁶⁷ Sander 1902, s. 165.

pund om ugen i leje.⁵⁶⁸ 8 pund var lig med 6 ½ rhinske gulden, men det var for en hyre i byen, og her skulle lejesoldaterne betale for mad både til dem selv og hestene, og forholdene må have været de samme for ejerne af vognene.⁵⁶⁹

Forskellen på lejen i Regensburg og Nürnberg kan have forskellige årsager: beløbene ligger ca. 25 år fra hinanden; efterspørgslen efter vogne i 1449 kan have hævet prisen; beløbet kan have været med eller uden løn til kuske, eller med eller uden foder til hestene. At hertug Wilhelm har skullet betale et beløb på 3 rhinske gulden for leje af vogn med kusk og heste i en måned virker derfor rimeligt, og det var den rene leje, foder til hestene og forplejning til kusken(e) skulle han betale oveni.

Til transport af forplejning til mennesker og heste skulle der bruges mange vogne. Som det blev vist i kapitel 7, var det nødvendigt med op til 394 vogne til provianten inklusive et lille antal vogne til køkkengrej, og hvad der ellers var nødvendigt for livet i en lejr.

Spørgsmålet er, om der var tale om så mange hestevogne, eller om der også blev benyttet oksekærrer, eller om der måske var nogle vogne, der kørte flere gange. Under alle omstændigheder har det været dyrt at leje så mange. Med en anslået leje på 3 rhinske gulden per måned var den samlede leje for 364 til 394 vogne mellem 1092 og 1182 rhinske gulden eller mellem 1001 og 1083,5 mark lübecksk (med kursen fra 1427).

Når der skal laves en opgørelse over, hvor mange vogne der ellers var nødvendige, kan vi begynde med glevernes ejendele og deres telte.

En vogn per 12-15 mand (se s. 51) i togtet til deres personlige sager bliver for 300 glever ca. 40 vogne (drengene i gleverne regnes ikke med), og selvom nogle glever sikkert enkeltvis eller i fællesskab har haft deres egne vogne med, har Hertug Wilhelm skullet betale for dem, og det bliver 80 rhinske gulden for 4 ugers leje. Disse vogne er blevet kørt af nogle af de mænd eller drenge, der havde hjælpefunktioner i gleverne.

De forskellige professioner i *andet personel* har enten haft deres egne vogne, eller nogle af dem kan have været fælles vogne, som der har skullet betales leje af. Der var – som anslået i afsnit 4 – ca. 86 personer andet personel, men håndværkere som fx bagere (ovne) og smede (esser) har haft egne vogne, hvor kuskene kunne have deres ejendele med, så antallet af vogne til andet personels ejendele har ikke været så stort. Hvis nogle af folkene er blevet kørt i vogne, har der sandsynligvis kunnet være 6 mand på en vogn; det var der fx i Nürnberg, når byen havde fodfolk med i krig.⁵⁷⁰ Hvis det antages, at der har været tale om 10-12 vogne, og lejen har været 2 rhinske gulden pr. vogn, har udgiften været 20-24 rhinske gulden.

Tunge våben – blider og kanoner

I det foregående kapitel så vi på hvilke våben, der kunne være blevet anvendt ved belejringen – først og fremmest de større våben. Hertug Wilhelm kan have lånt 1 eller 2 blider fra Lübeck. Han har måske ikke skullet betale leje, men har forpligtet sig til at levere dem

⁵⁶⁸ Zeilinger 2007, s. 73; *Schürstab*, s. 254.

⁵⁶⁹ Sander 1902, s. 153.

⁵⁷⁰ Mendheim 1889, s. 11 note 2

tilbage i samme stand, som han modtog dem i. Transporten har han dog selv skullet betale. Bliderne kan have været af nogenlunde samme størrelse som "jubilæumsbliden" fra Middelaldercentret i 1989.⁵⁷¹ Den vejede 12 tons med 2 tons sten i kontravægten. Medførte hæren 2 blider af denne type, har det betydet, at der skulle transporteres ca. 20 tons. Til dette har der skullet bruges ca. 20 vogne med firspand. Nu har en vogn med firspand sikkert ikke kostet det dobbelte af en tospands, men sandsynligvis mere end 50% ekstra, da der formentlig har været to kuske på en sådan vogn, så 5 rhinske gulden per firspand per måned må anses for en rimelig betaling. Det bliver for 20 vogne i en måned 100 rhinske gulden.

8 bronzekanoner af den type, som Middelaldercentret har fremstillet kopier af, kan have været medbragt.⁵⁷² Det er kanoner af den type, som højmasteren i Den Tyske Orden i 1433 forlangte, at vognene skulle udrustes med. Kanoner, der kunne affyre sten på størrelse med et hoved: "eyn buchse, die eyn stein schust als eyn gut haupt".⁵⁷³

I Nürnberg havde man under krigen 1449-50 også kanoner på vogne, og for hver 4 kanoner skulle der være 3 centner krudt og 1 pund tændkrudt, 2000 pile og 150 brandpile, 200 ildkugler og slynger[?].⁵⁷⁴ Først tænker man "hvad har de brugt slynger til?", men de blev jo brugt til de hånddrevne blider! (se s. 83). Hvis hertug Wilhelm har medbragt 8 bronzekanoner og et tilsvarende antal kanoner af Loshulttypen, har disse 16 kanoner med alt tilbehør krævet 12-14 tospandsvogne, der har kostet 36-42 rhinske gulden.

Krudt og ammunition

I 1406 kostede en centner krudt i Nürnberg 15 gulden 10 skilling og 11 heller (uden prisen på kul). En pris, der lå nogenlunde fast; fx var prisen næsten den samme i Straubing i 1426-27.⁵⁷⁵ Hvis der til belejringen af Brundlund har været medbragt den samme mængde krudt og ammunition som i Nürnberg, har 1 centner krudt – med kursen for bygulden på 24 ½ skilling (se s. 29) – kostet 19 pund og 63 penning, eller omregnet ca. 15 ½ rhinske gulden; 6 centner krudt kostede 93 rhinske gulden. Da vi går ud fra, at al krudt er blevet medbragt, har det ikke været nødvendigt at medbringe svovl, salpeter og trækul til fremstilling af krudt.

100 bøssesten til kanoner kostede 20 pund i Nördlingen, og 1800 bøssesten kostede 39 gulden i krigen 1449-50,⁵⁷⁶ uden at det på nogen måde kan ses, hvor store stenene var. Benyttes den nürnbergiske "nye" mønt, (se s. 29) kostede 100 bøssesten – måske med størrelse "som et hoved" – 16 rhinske gulden (med den samme kurs på 150 penninge, da Augsburg i første halvdel af det 15. årh. havde en rhinsk guldenkurs på 140-165 penninge)⁵⁷⁷ I Nürnberg kostede de 1800 bøssesten, som sikkert var små sten til hagebøsser, lidt mere end 38 rhinske gulden.

⁵⁷¹ Se Johannessen 1996, s. 133.

⁵⁷² Se kapitel 10. **Belejringen af Brundlund**, s. 87.

⁵⁷³ Baltzer 1983, s. 21; Köhler 1890 Bd. III, 2, s. 296.

⁵⁷⁴ Zeilinger 2007, s. 71; *Schürstab* s. 252-256, *stabeslingen*.

⁵⁷⁵ Bleicher 2006, s. 242, note 1763; Rathgen 1928, s. 99.

⁵⁷⁶ Zeilinger 2007, s. 69.

⁵⁷⁷ Dirlmeier 1978, s. 577. I Nördlingen brugte man fra 1406 den augsburgske mønt.

Til sammenligning kostede 25 schok små tilhuggede sten til hagebøsser i Danzig 16 scot per schok (60 stk.), i alt 16 mark preussisk 16 scot.⁵⁷⁸ Det var for 1500 stk. knap 15 rhinske gulden (med kursen fra 1421). En korrekt sammenligning kan der ikke rigtig foretages; størrelserne kan være forskellige, der kan have været forskellige kvalitetskrav, og prisen kan have været med eller uden råvarer.

Som det blev beskrevet i det foregående afsnit, kan der have været et temmelig stort forbrug af ammunition grundet skudfrekvensen, så til 8 kanoner har 100 4-kg sten til hver måske været i underkanten, men anvendes prisen på 16 rhinske gulden pr. 100 stk., bliver det til en udgift på 128 rhinske gulden, og 256 rhinske gulden, hvis antallet var 200 stk.

Bly var forholdsvis billigt og kostede i 1420'erne i Straubing 3 penning pr. pund.⁵⁷⁹ 1000 pund – forudsat at prisen var den samme i Nordtyskland – ville så koste 15 mark lübecksk 10 skilling.

Armbrøstbolte(pile) blev altid købt i store mængder, og prisen varierede ikke meget. 1000 stk. armbrøstbolte kostede fra lidt over 2 mark lübecksk i 1412, 3 mark lübecksk 4 skilling i 1408 og 5 mark lübecksk 8 skilling i 1410 til ca. 9 mark lübecksk 11 skilling i 1450'erne. Regner man priserne fra 1450'erne om til prisen for 1000 stk., bliver det ca. 7 mark lübecksk 4 skilling.⁵⁸⁰ En pris på mellem 4 og 6 mark lübecksk for 1000 stk. må være et fornuftigt ”prisoverslag”, og et indkøb af 5000 stk. kan ikke siges at være for mange, og for prisen på 30 mark lübecksk har der også været råd til skæfter. *Pilstikkeren* må have haft meget at se til.

De mange forskellige former for brandpile, bomber og raketter – og det store antal, der sandsynligvis er blevet affyret – har også udgjort en del af den samlede udgift for ammunition, men det har desværre ikke været muligt at fastsætte denne nøjagtigt, men den samlede pris for den ovenfor nævnte ammunition uden brandpile, brandbomber og raketter har kun været 248 mark lübecksk 3 skilling og 4 penning og med det dobbelte antal kanonkugler 365 mark lübecksk 8 skilling og 8 penning. Der har altså været råd til indkøb af store mængder brandpile og andre former for skyts, der kunne sætte bygninger i brand.

Antallet af ekstra vogne til ammunitionen kan have være 8-10, og disse vogne har kostet 24-30 rhinske gulden for en måneds leje.

Redskaber, værktøj og tønder

Sammen med det krudt og den ammunition, der i Nürnberg i 1449-50 blev medbragt til kanonerne, skulle der på andre vogne medbringes skovle, hakker, spidshakker, kiler, paveser og stiger.⁵⁸¹

Andre redskaber som økser, hamre, save, bor, spader, etc. har der også skullet være tilstrækkeligt af. Hvorvidt disse redskaber er blevet indkøbt, eller om de har været en del af et eventuelt lager til krigsformål, er spørgsmålet. Hvis de har skullet købes, findes der for nogle af dem priser fra klageskrifterne – og indkøb i byer, der viser, hvad disse ting kan

⁵⁷⁸ Baltzer 1893, s. 22.

⁵⁷⁹ Bleicher 2006, s. 237.

⁵⁸⁰ Se **Bilag 3**, s. 118.

⁵⁸¹ Se kapitel 6. **Logistik**, s. 53.

have kostet.⁵⁸² En hammer angives til at have en værdi af 1 mark lübecksk, økser til henholdsvis 6 skilling lübecksk og 1 mark lübecksk, en skovl til 3 skilling lübecksk. Skulle der være indkøbt fx 50 stk. af hver, og priserne være nogenlunde repræsentative, ville det blive i alt 110 mark lübecksk.

Søm måtte ikke mangle, og der findes priser for forskellige størrelser. Små søm kostede fra en tredjedel penning til lidt over en halv penning stykket, og store søm 1 penning per styk, de såkaldte "penningesøm".⁵⁸³ Blev der indkøbt 5000 af de sidste, var prisen 26 mark lübecksk 8 penning.

Hestesko må der have været brug for i stort antal. Der findes en pris på hestesko på 5 penning pr. stk., som desværre er fra 1389⁵⁸⁴, men sammenligner vi med udviklingen af prisen på søm, må en pris på 6-7 penning per hestesko anses for at være en rimelig pris. For 1900 heste, der måske i gennemsnit skulle have 2 nye sko, ville det beløbe sig til ca. 119-138 mark lübecksk.

Til at transportere alle disse redskaber har der skullet bruges 3-4 vogne til en leje af 9-12 rhinske gulden.

Man kan gå ud fra, at mange fødevarer er købt i tønder, hvor prisen har været inklusive "indpakningen", men hvis den ikke var, skulle der indkøbes tønder. Nye kostede i 1416 8 skilling lübecksk per stk., og gamle kostede 1½ skilling lübecksk,⁵⁸⁵ så forudsat, at disse priser holder, og der skulle indkøbes 250 stk. nye tønder til fødevarer og 250 gamle tønder, der skulle bruges til overgangen over voldgraven, ville udgiften beløbe sig til 148 mark lübecksk 7 skilling. Det virker dog noget ulogisk, at hæren har slæbt tomme tønder med til Brundlund, når der var nok af tønder, der blev brugt som containere. Der har måske skullet indkøbes 250 nye til en pris af 125 mark lübecksk.

Erstatninger for våben og heste

Som tidligere omtalt skulle alle soldater ifølge deres kontrakter selv sørge for våben, men mistede de dele af eller hele udstyret, skulle dette erstattes af hertug Wilhelm. Det kunne være dyrt, og der findes en del oplysninger om, hvad våben kunne koste i de krav om skadeserstatninger, der blev fremført under krigen fx i 1413.⁵⁸⁶

Armbroster kunne gå i stykker, og her ville prisen for en god armbrøst være 3-4 mark lübecksk. Man kunne få et brugbart sværd for 1½ mark lübecksk, men et ordentligt sværd må have kostet 2-3 mark lübecksk, og så kunne man selvfølgelig få sværd, der kostede betydeligt mere.

Der var også eksempler på en næsten fuld udrustning: i 1413 blev 1 harnisk, 1 skjold, 1 gleve [lanse], 1 sværd sat til at have en værdi af 12 mark lübecksk.⁵⁸⁷ Det har ikke altid været

⁵⁸² Se Bilag 3, s. 119.

⁵⁸³ Se Bilag 3, s. 119.

⁵⁸⁴ Se Bilag 3, s. 120.

⁵⁸⁵ Hoffmann 1900, s. 266.

⁵⁸⁶ Da. Mag V, 2. s. 104.

⁵⁸⁷ Da. Mag. V, 2. s. 99.

nødvendigt at erstatte våben; ofte kunne de repareres, for der var jo våbensmede med på togtet.

Hertug Wilhelm har ikke købt heste til togtet, da alle havde deres egne. Det har kun været nødvendigt, når mistede heste skulle erstattes, som det var aftalt i kontrakterne. Hvad heste kostede, kan man få en fornemmelse af ved at se på klageskrifterne fra 1409 og 1413.⁵⁸⁸ Her er der sikkert ikke blevet holdt igen med prissætningen, men der er ingen tvivl om, at heste var dyre – både i anskaffelse og underhold.

Som et eksempel skulle Den Tyske Orden i 1402 betale erstatning for 50 heste, som 24 soldater fra Kulmland havde mistet under sommerens togt til Litauen. For stridsheste (*Hengste -destrier*) 15-20 mark preussisk, for andre krigsheste (*Trabern*) 10-15 mark og for almindelige rejse- eller vognheste 5-10 mark.⁵⁸⁹ En *schweik* (en lille hest, der blev meget benyttet af Den Tyske Orden) kostede 3-6 mark.⁵⁹⁰ Nu kan det ikke ses, hvilke begivenheder eller forhold, der gjorde, at man mistede disse mange heste, men der kan ofte have været mange heste, der skulle betales erstatning for, og det kunne hurtigt blive til en stor udgift.

Ingen tal

Det var nødvendigt at have telte (kaldet *tentoria* eller *pawluwne*) med, når så mange mennesker skulle have tag over hovedet på et krigstogt eller ved en belejring. Ser man på afbildninger af telte fra middelalderen, var de åbenbart runde eller pavillonagtige og bygget over et træskelet. Teltdugen har for det meste været af lærred, eller der kan nogle steder være anvendt huder, som en af provianteringslisterne viser. Det lader til, at almindelige telte havde plads til 4 personer.⁵⁹¹

I Straubing skulle der i 1421 laves et nyt telt, og til dette formål blev der indkøbt *zwilich*, et dobbeltrådet lærreds- eller bomuldsstof,⁵⁹² og i Danzig blev der i midten af det 15. årh betalt ca. 7 mark preussisk for syning af et telt.⁵⁹³ Det fremgår ikke, om prisen var inklusive teltlærred. Uden at kende prisen på de forskellige telte må det antages, at telte ikke har været billige. Spørgsmålet er, om de forskellige grupper ikke havde deres egne telte med, så hertug Wilhelm kun ville have udgifter til telte, hvis de blev beskadiget.

Telte er dog ikke det eneste område, hvor det er sparsomt med oplysninger om priser og udgifter. Ved at kigge på de tidligere anførte provianteringsfortegnelser (se kapitel 6. **Logistik**) kan det ses, at der mangler at blive sat priser og udgifter på nogle af de ting, man kunne forvente blev medbragt til lejre, som fx udstyr til teltene: stole, borde og senge(?). Men havde hertug Wilhelm en udgift forbundet med disse ting?

En udgift, han har haft, er til belysning; her skulle der medbringes voksllys, tællelys og ikke mindst fakler. Til dem har der skullet bruges fakkelstokke og voks, men her fortæller priserne desværre ikke noget om mængden. En halv tønne voksllys kostede i Rostock 2 mark

⁵⁸⁸ Se Bilag 3, s. 119.

⁵⁸⁹ Ekdahl 1991, s. 35.

⁵⁹⁰ Ekdahl 1991, s. 34 note 49.

⁵⁹¹ Baltzer 1893, s. 29 note 14.

⁵⁹² Bleicher 2006, s. 252.

⁵⁹³ Baltzer 1893, s. 28.

rostocksk 12 skilling i 1416,⁵⁹⁴ og er der blevet medtaget 4-5 tønder, har prisen været mellem 11 mark lübecksk og 13 mark lübecksk 7 skilling.

Andre ting, der skulle medbringes til lejrlevet, har været spiseskåle og måske også duge og håndklæder. Opretholdelsen af livsstil og personlig hygiejne har åbenbart spillet en rolle, som det ses af Rothenburg og der Taubers regnskab fra 1499, hvor der foruden udgifter til vask af duge og håndklæder også var udgifter til besøg hos barberen.⁵⁹⁵ Af mere specielle artikler, der kan være medbragt, er tørret mos, der blev anvendt som toiletpapir.⁵⁹⁶ I en af provianteringslisterne nævnes, at der blev medbragt brænde, men det har ikke været nødvendigt at medbringe til Aabenraa; der var masser af skov omkring byen.

Den mulige udgift til belejringen og manglende tal

En sammentælling af de ovenfor nævnte estimerede udgifter giver et samlet beløb på afrundet **1390 – 2008** mark lübecksk (1389 mark lübecksk 13 skilling og 8 penning – 2008 mark lübecksk 13 skilling og 8 penning).

Der er en del "mørketal" – især hvad angår udgiften til kanoner, mængden af ammunition og ikke mindst brandpile og – bomber, ligesom der mangler priser for nogle af de mindre redskaber, såsom jernkæder, tove, brækjern, koben, jernkøller og jernkiler.

Erstatninger for våben, heste og tilbehør kan ikke have været store. Der var ikke fjendtligheder, hvor hestene blev benyttet, og våben er ikke blevet mistet til fjenden, men kan være blevet ødelagt ved stormen på Brundlund, så en afvejning vil sige, at erstatningsbeløbet måske ikke kan have været helt så voldsomt.

⁵⁹⁴ Hauschildt 1973, s. 129; **Bilag 3**, s. 121.

⁵⁹⁵ Dirlmeier 1989, s. 32.

⁵⁹⁶ Kristensen; Poulsen 2016, s. 239.

12. Hjem igen

Efter 4 uger ved Brundlund var styrken "hjemme igen", og det vil sige enten Slesvig by eller Rendsborg. Det var her et eventuelt bytte skulle deles, den sidste del af solden udbetales, og kvitteringer udstedes.

Hvor meget der kan være blevet plyndret, kan vi kun få nogle få glimt af, som kilden med tingsvidnerne viser (se s. 21). Om det er rigtigt, som *Gregersen* skriver "Det anførte udsagn tyder sammen med adskillige andre spredte vidnesbyrd på, at kampene mellem Erik af Pommern og holstenerne kom til at gå særligt slemt ud over Aabenraa-egnen"⁵⁹⁷ er ikke til at afgøre, men plyndringer, brandskatning og fanger – og dermed løsepenge – var en del af krigen.

Plyndringer

*"En mand, som ikke ved, hvordan man sætter ild til steder, er ikke værdig til betegnelsen lejesoldat".*⁵⁹⁸ Landområder, der blev hjemsøgt af plyndrende hære – og følgerne heraf, har der gennem tiderne været mange af. Man kan blot tænke på Trediveårskrigen, Napoleons felttog, eller for Sønderjyllands vedkommende de svenske troppers hærgen i 1600-tallet.⁵⁹⁹

Direkte konfrontationer i felten mellem parterne i den lange kamp om Sønderjylland var der ikke mange af; derimod var belejringer og plyndringstogter – til lands og til vands – hyppigt forekommende. Det var ikke noget særegent for konflikten mellem holstenerne, hansestæderne og kongen; sådan foregik langt de fleste konflikter i senmiddelalderens Vest-europa. Man undgik så vidt muligt åbne slag i felten, da de indebar en stor risiko for nederlag, hvorimod hurtige plyndringstogter ind i fjendeland ikke var behæftet med samme risici.

Plyndringer havde flere formål: at skaffe proviant til hæren, at tage bytte der kunne sælges efter togtet for dermed at skaffe mere kapital til videre krigsførelse; de kunne også være en del af lejesoldaternes løn – en ret som de havde ifølge deres kontrakter, og endelig kunne plyndringer være med til at terrorisere befolkningen og dermed skade fjenden.

Alt blev medtaget ved plyndringer, som anklageskrifterne viser⁶⁰⁰, og det var overalt det samme. Det gjaldt om at svække modstanderen økonomisk, og det gjorde man bedst ved at sørge for, at indtægterne udeblev, først og fremmest ved at bønderne ikke ville være i stand til at betale deres afgifter. Kunne det plyndrede ikke slæbes med, blev det ofte brændt af.⁶⁰¹

Under kampene til søs i 1428 sejlede nogle af hansestædernes skibe til Bornholm, og tog her 500 køer, 100 okser, 600 lam og 6 last smør fra den ene halvdel af øen, mens den anden halvdel blev brændt ned.⁶⁰² Året forinden i april 1427 havde der også været en hanseatisk flåde på øen. Den havde afpresset bornholmerne 10.000 mark for ikke at plyndre – kaldet

⁵⁹⁷ Gregersen 1957, s. 134.

⁵⁹⁸ Bradbury 1992, s. 154 note 2.

⁵⁹⁹ Se fx <https://historiekanon.dk/hoejdepunkter/skaebneaaret-1659/> (hentet 20-5-2023).

⁶⁰⁰ *Da. Mag.* V, 2, s. 83-107.

⁶⁰¹ Zeilinger 2007, s. 98; *Schürstab*, s. 168f.

⁶⁰² *Hanserecesse* 1, VIII, nr. 467; LUB 7 nr. 191.

brandskat, men Møn og Lolland-Falster blev hærget af flåden, og der blev taget et stort bytte.⁶⁰³

Alle regnede med, at plyndring var noget, som kunne være med til at gøre et felttog profitabelt; rig kunne man ikke blive af solden alene. Rustninger og våben var eftertragtede, men ellers var indbo og husgeråd altid noget, der blev plyndret. Heste var det mest eftertragtede bytte. De var værdifulde, kunne "transportere sig selv", kunne nemt sælges eller leveres tilbage mod en løsesum. Det samme gjaldt for okser.⁶⁰⁴

Indgik hansestæderne aftaler om indbyrdes bistand ved angreb, som fx i 1402⁶⁰⁵, eller i en aftale fra 1443⁶⁰⁶, var der nøje bestemmelser for, hvordan et eventuelt bytte skulle deles. Byen, der havde bedt om bistand, skulle selv beholde landsbyer, byer eller ejendomme, der under kampen blev erobret hos angriberen. Blev der taget andet, som fanger eller indkasseret penge fra brandskat, skulle alt deles mellem de soldater, som havde erhvervet byttet. Det gjaldt ikke kvæg eller andre dyr; dem skulle den angrebne by have til at dække sine omkostninger.⁶⁰⁷

En regel, der altid stod i disse aftaler, var, at byen, der havde anmodet om bistand, skulle give mad og foder, hvorimod solden til soldaterne skulle betales af de byer, der kom til hjælp. De samme bestemmelser fandtes i forbundsaf-talen mellem hansestæderne og holsterne fra den 27. september 1426.⁶⁰⁸

Det kunne være svært at koncentrere sig om at belejre en by og indtage den, når muligheden for plyndring og stort bytte var noget mere tiltrækkende. Det skete fx i Bayern i 1413, hvor en belejring måtte opgives, da lejesoldaterne hellere ville plyndre omegnen til stor ærgrelse for den, der havde engageret dem.⁶⁰⁹

Nogen tid efter, at kampen om Sønderjylland var afsluttet, havde de preussiske stæder i 1436 lavet en opgørelse over det gods, deres borgere var blevet frarøvet af de kapere, hansestæderne havde i søen. Opgørelsen dækker årene 1427-1431,⁶¹⁰ og selvom man må gå ud fra, at de beløb, der er opgivet, ikke er blevet sat for lavt, må man til gengæld også formode, at dokumentationen og beløbene skulle være i orden,⁶¹¹ når de ved forhandlinger ønskede

⁶⁰³ Erslev 1901, s. 214.

⁶⁰⁴ Jucker 2008, s. 59.

⁶⁰⁵ Lübeck, Hamborg, Rostock, Stralsund, Wismar, Greifswald, Lüneburg og Stettin indgår et femårigt forbund. LUB V, nr. 48, s. 48.

⁶⁰⁶ LUB VIII, nr. 163, s. 203. Andre eksempler på dette princip findes i LUB VI, nr. 171, s. 214ff.

⁶⁰⁷ *[...]sunder nemen se war vromen an vangenem, dingnisse edder in namen, den schal men delen na mantale der weraf-tigen lude, de den vromen geworuen hadden, behaluen ete ve, dat schal de vorscreuene stad tovoeren halt' beholden to eren kosten[...].*

[...] Men tager de gods, fanger eller brandskatning skal det deles efter antallet af mænd, der har taget dette, undtagen kvæget (ædekvæget), det skal den førnævnte by beholde til sine omkostninger[...].

⁶⁰⁸ LUB VI, nr. DCCLXVII, s. 740ff.

⁶⁰⁹ Würdinger 1868, Bd. 1, s. 213.

⁶¹⁰ *Hanserecesse* 2, I, nr. 543, s. 476-484.

⁶¹¹ Selvom vedkommende, der har lavet listen, ikke altid kan lægge beløbene korrekt sammen. Se § 18, hvor der mangler 6 mark lübecksk ved sammentællingen.

erstatning for deres tab. De angivne pengebeløb kan opgøres til over 11.000 mark lübecksk, hvortil kommer værdien af de røvede varer på ca. 2000 mark lübecksk. Det kan selvfølgelig være, at det er gået særlig hårdt ud over de købmænd, som prøvede at forholde sig neutrale, men der har givet været tale om endog store muligheder for at gøre et stort bytte.

De preussiske stæder mistede store beløb, ikke kun til hansestædernes og holstenernes kapere, men også til kongens. Til brug ved forhandlinger mellem ham og byerne i 1434 blev der udfærdiget en 13 sider lang liste over det, hvad fx Danzigs borgere havde mistet i danske farvande i perioden 1396-1434. Der er samlet tale om store værdier, for de saltskibe, der i 1428 blev taget af Erik af Pommern, beløb sig alene til 20.000 mark lübecksk. Blot for en enkelt bys vedkommende var der altså tale om endog store summer, hvis man skal tro listen.⁶¹²

Brandskat

Når man havde indtaget en by, blev borgerne ofte stillet over for et valg. Enten at få byen plyndret og brændt ned, eller betale sig fra det, den såkaldte brandskat. Efter slaget ved Immervad i 1421 indtog holstenerne Haderslev og fik udbetalt 3000 mark lübecksk.⁶¹³ Mærkeligt nok er denne brandskat ikke blandt klagepunkterne i de klageskrifter, der blev udfærdiget i 1423.⁶¹⁴ At det var muligt at opkræve så stort et beløb i Haderslev kan hænge sammen med, at de adelige i omegnen havde doneret store beløb til ombygning af Maria Kirke (den nuværende domkirke).⁶¹⁵ Der kan derfor have været tilstrækkeligt med penge, og Kirken må have været med til at betale brandskatten.

Løsepenge

At afkræve løsesum for tilfangetagne findes der mange eksempler på. En løsesum rettede sig efter den tilfangetagnes status og formue, og så var det familiens eller venners opgave at tilvejebringe den løsesum, som man havde forhandlet sig frem til.

Tilfangetagelse var ikke nogen vanære - som flugt kunne være det - men en høj løsesum kunne betyde økonomisk ruin for en adelsmand og hans familie. Det kunne tvinge ham til at låne store summer eller sælge eller pantsætte sin ejendom.

Det er i det hanseatiske kildemateriale, de fleste oplysninger om "*fanggeld*" findes, og fra en hansedag i Lübeck i 1418 findes der en paragraf angående de fanger, der måtte blive taget.⁶¹⁶ Løsesummen skulle udbetales efter det pågældende lands sædvane, og blev denne ikke betalt, skulle den tilfangetagne følge den, der fangede ham. Det vil sige, at var man ikke i stand til at skaffe pengene, kunne man i stedet forpligte sig til at arbejde gælden af. Det var, hvad 3 adelige og deres mænd gjorde, da de forpligtede sig til at gøre tjeneste for

⁶¹² *Hanserecesse* 2, I, nr. 381, s. 277-290.

⁶¹³ Jahn 1835, s. 75.

⁶¹⁴ Kongens klage: *Dipl. Fl. I*, nr. 80, s. 331-344; holstenernes klage: *Dipl. Fl. I*, nr. 79, s. 291-331.

⁶¹⁵ Thaysen 1992, s. 27f.

⁶¹⁶ *HUB* 6, nr. 170, s. 88.

Hamborg.⁶¹⁷ Ellers kunne man, når størrelsen af løsesummen var aftalt, og der var nogen, der havde kautioneret for en, blive løsladt. Der er bevaret en lang række af sådanne aftaler, hvor vi kan se forskellige beløb og betingelser.⁶¹⁸

Hans Danneveld, der skulle betale 200 mark lübecksk for sin frigivelse fra lübecksk fangenskab,⁶¹⁹ var åbenbart ikke for god til at betale sin løsesum, og rådet i Lübeck måtte formane dem, der havde kautioneret for ham, til at overholde deres forpligtelser.⁶²⁰ Var man ikke adelig, kunne man slippe med et mindre beløb. En mand ved navn Jancke lover rådet i Lübeck at betale 12 mark lübecksk for sin løsladelse fra fangenskab.⁶²¹

Når man var fange, havde man lov til at gå frit omkring, formentlig mod at afgive sit æresord på, at man ikke ville flygte. Det betød åbenbart ikke, at man så også skulle opføre sig ordentligt. I alt fald klager prioren i Ratzeburg over, at en fange, der befandt sig i Lübecks varetægt, har udført "skændselsgerninger" i landsbyen Malzahn.⁶²²

Man kunne også sidde længe i fangenskab. Den 22. november 1436 udveksledes der fanger mellem Lübeck og Danmark,⁶²³ og selvom man var afgået ved døden i fangenskab, skulle der alligevel betales. Familien måtte, for at få udleveret liget af Johannes van Damme, betale 35 mark lübecksk⁶²⁴

At tage fanger kunne være en meget indbringende forretning, viser tallene fra de hamborgske kæmnerregnskaber, hvor byen havde store udgifter til løsesum for de borgere og lejesoldater, der var blevet taget til fange i Danmark. I 1431 206 pund, i 1432 et voldsomt beløb på 9942 pund, i 1433 2474 pund, i 1435 1651 pund, i 1436 3332 pund og i 1437 blev de sidste afdrag på 186 pund betalt.⁶²⁵

Da Brundlund overgav sig, var der 60 tilfangetagne. Om disse fanger har fået "fri afmarch", eller om de alle – eller nogle af dem – er blevet tilbageholdt for, at der kunne afkræves løsesum, oplyses ikke nogen steder, men mon ikke nogle af fangerne har været adelige og kunnet indbringe en større løsesum.

Deling af byttet

Når holstenerne inviterede andre nordtyske fyrster på plyndringstogt op i Jylland, som de gjorde i 1428, blev byttet ved hjemkomsten delt på "ridderlig vis".⁶²⁶ Hvad dette udtryk

⁶¹⁷ LUB VI, nr. 504, s. 511 note 1, nr. 12,13 og 14. Oplysninger om 11 mænd, der skal betale Hamborg løsesum. En enkelt 400 mark lübecksk.

⁶¹⁸ LUB VI, fx nr. 439, s. 460 (200 mark lübecksk), nr. 445, s. 464 (300 mark lübecksk), nr. 447, s. 465 (30 mark lübecksk), nr. 464, s. 476 (100 mark lübecksk). Alle fra året 1422.

⁶¹⁹ LUB VI, nr. 433, s. 452f.

⁶²⁰ LUB VI, nr. 482, s. 491.

⁶²¹ LUB VI, nr. 455, s. 471.

⁶²² LUB VI, nr. 494, s. 501. Årstallet var 1423.

⁶²³ LUB VII, nr. 720, s. 704.

⁶²⁴ LUB VI, nr. 639, s. 620f.

⁶²⁵ KR Hamburg II, s. 56-62. Byen havde dog også indtægter fra løsesum. Både i 1420 og 1422 plyndrer hamborgske skibe på øerne ud for Ribe (Erslev 1901, s. 54 og s. 72). Skibene vendte tilbage med stort bytte og mange fanger, hvilket kommer til udtryk i byens regnskab. Her er indtægterne fra løsesum angivet til 559 pund. KR Hamburg II, s. 39ff. Se også Panten 1995, s. 81.

⁶²⁶ Erslev 1901, s. 247.

dækker over, findes der ingen forklaring på, men det kan være foregået på den måde, som det skete i Nürnberg under krigen 1449-50, hvor man havde en forordning "Ordnung des aufpietten und der peute,"⁶²⁷ der ganske detaljeret beskrev, hvordan byttet skulle deles. Alt det plyndrede skulle afleveres, når man kom tilbage til byen, og der blev valgt såkaldte byttemestre til at overvåge, at det skete, og at alt blev opbevaret forsvarligt. Fordelingen skete derefter efter helt klare regler. Først fik byen en tiendedel af kvæget, og ligeledes fik anførerne af de forskellige afdelinger af soldater et mindre antal kvæg. Derefter blev resten af kvæget, og alt andet som sengetøj, husgeråd, korn etc. solgt på torvet. Efter salget blev der ansat skrivere til at registrere, hvem der havde deltaget i togtet og overvåge udbetalingen af det rigtige beløb. Ved udbetalingen var der den regel, at en rytter til hest fik dobbelt så stor en andel som en skytte til fods eller en kusk; dog fik en kusk med vogn det samme som en rytter.⁶²⁸ Herefter lader det til, at alle, der har været med til at tage bytte, har fået den samme andel, uanset om de har været borgere eller lejesoldater og uanset, om de har haft særlige opgaver som anførere eller fanebærere. Der var endvidere en del andre regler; bl.a. skulle alle ved modtagelse af pengene sværge, at man havde deltaget i togtet, intet havde beholdt selv og angivet dem, der havde.

Kilder med så detaljerede regler for deling af bytte kendes ikke fra hansestæderne og Holsten, men de har uden tvivl eksisteret, og sikkert været nogenlunde de samme som i Nürnberg, som fx reglen med, at en rytter fik samme andel som to soldater til fods, som det også var tilfældet i aftalen fra 1443 mellem hansestæderne.⁶²⁹

Det lader altså til, at mange af bestemmelserne gik igen de fleste steder, hvilket da også er logisk. Lejesoldater kom vidt omkring og det har været praktisk, at de havde samme betingelser overalt. Derved undgik de, der engagerede dem, diskussioner og besvær.

Det samlede regnskab

Hvis der skal forsøges at lave et samlet regnskab, har det, som det især er fremgået af kapitel 11, været vanskeligt at finde alle beløb til regnskabet. Nogle af posterne har det været forholdsvis enkelt at finde, hvilket har været med til at give et nogenlunde pålideligt billede af udgifterne. For andre poster har det desværre været umuligt at kunne sætte beløb på. Her har der ganske enkelt ikke været nogle tal ud fra hvilke, man kunne lave "vidensbaserede spekulationer". Det at kunne sige: det kan vi ikke sige noget om, er jo også vigtigt.

I kapitel 4 blev **solden** for glevenerne estimeret til et beløb mellem **1800 og 4125** mark lübecksk (afrundet), hvor det sidste beløb er inklusive eventuelle rejsepenge. Hertil kommer **198 ½** mark lübecksk til andet personel, og hvis man indregner rejsepenge **297,75** mark lübecksk. Det giver en samlet sold i runde tal på mellem **1998 ½ og 4422,75** mark lübecksk.

⁶²⁷ *Die Chroniken der deutschen Städte, Nürnberg Bd. II. S. 259 ff.*, Mendheim 1889, s. 88. En oversættelse kunne være: "bestemmelserne for opbuddet og byttet", pieten har i ordbogen ualmindeligt mange betydninger, så det er mere end svært at vælge den korrekte oversættelse.

⁶²⁸ Zeilinger 2007, s. 209f.

⁶²⁹ LUB VIII, nr. 720, s. 769, "Twe to voete vor eynen to perde gherekent".

Udgiften til styrkens **forplejning** beløb sig til **2300,25 – 2874,50** mark lübecksk, og ved en sammenligning mellem den gennemsnitlige "*minimumsudgift*" på **3200** mark lübecksk og den gennemsnitlige "*reelle udgift*" på **2587** mark lübecksk er der en difference på **613** mark lübecksk. Den kan have mange årsager, men baseret på de tidligere overvejelser, formodes det, at minimumsudgiften kan være estimeret for højt. Det *kan* dog også være at nogle af de "*reelle udgifter*" er blevet beregnet for lavt. Udgifter til **hestenes mad** – havren beløb sig til **567-863,75** mark lübecksk.

Belejringsudgifterne er det område, der er sværest at sige noget sikkert om. Ret beset kan angrebet på Aabenraa og Brundlund være foregået uden tungt belejringsudstyr, og det modsatte kan også have været tilfældet, altså med nogle tunge kanoner medbragt fra Lübeck eller Hamborg. Hvis vi havde haft et bedre kendskab til Brundlunds befæstninger, havde behovet for tungt skyts og ammunition været lettere "at bestemme". Det beregnede beløb for belejringsudgifter er samlet ca. **638,50 – 763,75** mark lübecksk, men der er som nævnt også et stort mørketal for ammunition, hvor der ganske enkelt mangler oplysninger om priserne på forskellige former for især brandpile og brandbomber.

Udgifterne til transport af personel, forsyninger til mennesker og heste samt belejringsudstyr beløb sig til mellem **1375 og 1490,50** mark lübecksk.

Det samlede beløb for **sold, forplejning, belejringsudstyr og transport** var i alt mellem **6829,25 og 10.414,25** mark lübecksk. (Alle beløb bag disse tal kan ses i **Bilag 6** side 135-136). Det er tale om en forholdsvis stor forskel, der dog hovedsageligt skyldes, om der blev betalt *czerunge* eller ej.

Selv hvis det antages, at regnskabet er 2000-3000 mark lübecksk for lavt beregnet, kan hertug Wilhelm alligevel have haft en pæn indtægt for de 4 uger. For at udgifterne i de foregående afsnit er blevet estimeret for lavt, og hans fortjeneste derfor har været noget mindre taler, at de byer, der betalte "gildet", højst sandsynligt har haft en nogenlunde fornemmelse for, hvad et sådant 4 ugers krigstogt med det antal lejesoldater og andet personel ville koste.

Afslutning

Så hvorfor betalte de tre hansestæder så mange penge til hertug Wilhelm for at føre krig i så kort en periode?

Svaret kan man måske finde i et udsagn fra Lübecks borgmester Heinrich Castorp: "*Latet uns dagen, wente dat vänlein ist licht an de stange gebunden, aver it kostet vel, it mit ehren wedder af to nehmen*"⁶³⁰ "lad os forhandle, for krigsfanen er let at hejse, men det koster meget igen at tage den ned med ære."

For hansestæderne var det vigtigt, at krige blev undgået, at der blev gjort alle anstrengelser for, at det ikke kom til krig, men var det uundgåeligt, så sørgede man for, at den blev afsluttet så hurtigt som muligt. Rådet i Lübeck vidste – som alle andre hansestæder, at krig

⁶³⁰ Fritze, Krause 1989, s. 27.

kostede rigtig mange penge, men også, at den lagde hindringer i vejen for handelen. Derfor var man også villig til at betale 20.000 mark lübecksk for 4 ugers arbejde, fordi byerne var overbeviste om, at hertug Wilhelm var en kriger, der kunne være med til at afslutte konflikten om Sønderjylland. Nøjagtig som hansestæderne året forinden havde givet ham 2000 mark lübecksk for at forhandle en aftale om Sønderjylland med Erik af Pommern og 6000 mark lübecksk, hvis der var kommet en aftale i hus.⁶³¹

Når man præsenterer noget, skal man kunne sige: *"dette er muligvis ikke hele sandheden, men der er masser af sandhed i det"*, som den irske digter og nobelprismodtager Seamus Heaney har udtrykt det. Om dette er rigtigt for det foregående, må du som læser selv tage stilling til. Der er sikkert nogle, der vil sige, at der mere er tale om fri fantasi end om et forsøg på en historisk afhandling. *"Der er tale om antagelser og gætterier baseret på nogle få relevante kilder og en masse andre informationer, der intet har med sagen at gøre. Det man kan fortælle om Aabenraa og Brundlund i året 1429, kan man kort læse om hos Erslev side 247f., og det er alt, der kan siges om Aabenraa og Brundlund 1429."* Det er selvfølgelig en kritik, man risikerer, når man forsøger sig med noget nyt som en "augmented rekonstruktion" af begivenheder og regnskab.

Efterskrift

"Vejen er målet" siges det ofte, og det har også været tilfældet i dette arbejde – og det blev inspireret af et simpelt spørgsmål: *Hvor meget krig kan man få for 20.000 mark lübecksk i 4 uger i senmiddelalderen?*

Det begyndte med at forsøge at finde tal, der kunne være med til at besvare det. Selve arbejdet er foregået ad to spor, dels ved at benytte bibliografier og ikke mindst ved "knopskydning" – altså at én afhandlings noter har ført videre til de næste tal og oplysninger, som igen har ført til videre læsning osv. Der har været mange interessante oplevelser undervejs – også ofte ved læsning af ældre afhandlinger, der altså stadig kan bruges.

"Knopskydningen" har ikke altid ført til oplysninger, der kunne bruges, men har derimod givet anledning til overvejelser om, hvilke undersøgelser det kunne være interessant at foretage i fremtiden fx:

- En systematisk gennemgang af det hanseatiske kildemateriale med henblik på at finde oplysninger, der kan vise udviklingen i hansestædernes indkøb og brug af krudtvåben. Indførelsen af krudtvåben er foregået meget forskelligt fra område til område. Hvor hurtigt – eller hvor langsomt – blev krudtvåben en del af arsenalet i hansestæderne og hvordan og hvorfor?
- Det er sjældent at se en adelsmand, der blev værdsat på samme tid som forhandler og krigsmand. Det kunne være interessant at undersøge hertug Wilhelms virke som diplomat.

⁶³¹ Se Erslev 1901, s. 240.

Om "reisen" med hertug Wilhelm var noget risikabel og uprøvet, kan jeg dog med Hermann Hesse i *Der Pilger* sige:

"Hab ich auch das Ziel verfehlt, Kühn war doch die Fahrt."

("Har jeg også forfejlet målet, dristig[herlig] var færden dog").

BILAG 1: Priser til forplejningsregnskabet

I det følgende har det været nødvendigt at tage priser med, der lå før 1420'erne og også priser fra senere årtier i det 15. årh.

Korn

vare	*pris	år	kommentar	kilde
1 læst rug	17 m. l. 8 sk.	1428	96 skæpper	Bruns 1900, s. LII, LUB 7 nr. 428, s. 413.
1 skæppe rug	4 sk. l. 6 p.	1428		Koppe 1977/78, s. 88.
4 skæpper rug	1 m. l.	1429	salg fra klostret i Pretz	Bertheau 1917, s. 133.
3 skæpper rug	10 ½ sk. l.	1429	salg fra klostret i Pretz	Bertheau 1917, s. 133.
1 skæppe rug	4 sk. l.	1429	salg fra klostret i Pretz	Bertheau 1917, s. 133.
1 skæppe rug	op til 12 sk. r.	1429	Rostock. Udregnet efter prisen på havre	Koppe 1977/78, s. 88.
1 skæppe rug	7 sk. r.	1429	3 ½ skilling lübecksk	Fritze 1967, s. 164.
1 spint hvede	15 p. l.	1429	*en skæppe = 8 spint	Bertheau 1917, s. 133. *Witthöft 1979, s. 520.
10 drömt havre	6. m. l. 4 sk.	1412	1 drömt = 12 skæpper	Bertheau 1917, s. 121.
1 skæppe havre	3 sk. r. 5 p.	1428		Koppe 1977/78, s. 88.
1 skæppe havre	op til 8 sk. r.	1429		Koppe 1977/78, s. 88.
1 skæppe havre	4 sk. r. 6 p.	1432/33		Fritze 1967, s. 164.
1 skæppe havre	3 sk. r. 10 p.	1433/34		Fritze 1967, s. 165.
1 skæppe havre	3 ½ sk. r.	1440/41		Fritze 1967, s. 165.
2 læster havre	24 m. l.	1465		Bertheau 1917, s. 150.
* m. l. = mark lübecksk; sk. l. = skilling lübecksk, p. l. = penning lübecksk; m. r. = mark rostocksk, sk. r. = skilling rostocksk				

Ærter, gryn m.m.

vare	*pris	år	kommentar	kilde
22 tønder mel	37 ½ m. r.	1418	ca. 13 skilling lübecksk 7 penning per tønde	Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.
12 tønder mel	20 m. r. 4 sk.	1418	9 skilling rostocksk per skæppe	Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.
1 skæppe mel	3 sk. r. 8 p.	1423		Fritze 1967, s. 165
1/2 tønde gryn	18 sk. r.	1418	2 m. r. 4 sk. per tønde	Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.
1 tønde gryn	2 ½ m. r.	1418		Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.
1 tønde gryn	4 m. r. 16 p	1427		Hanserecesse 1, VIII, nr. 212, s. 154.
2 tønder gryn	5 m. r.	1418	2 ½ m. r. per tønde	Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.
2 tønder gryn	4 m. r.	1427		Hanserecesse 1, VIII, nr. 211, s. 153f.
18 tønder gryn	36 m. r.	1427		Hanserecesse 1, VIII, nr. 176, s. 116.
2 drömt ærter	12 m. r.	1418		Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.
1 tønde ærter	24 sk. r.	1418	anden og tredje rejse. se Bilag 4.	Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.

1 tønne ærter	1 m. r.	1417		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 254, s. 190.</i>
7 tønner ærter	10 ½ m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, I, nr. 598, s. 591ff.</i>
2 tønner ærter	2 m. r. 4 sk.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 212, s. 155.</i>
1 læst ærter	18 m. l.	1429		<i>Bruns 1900, s. LVI; LUB VII, nr. 350.</i>
2 Drömt ærter	9 m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>
70 pund ris	3 m. l. 10 sk.	1473	knap 10 penning per pund	<i>Bertheau 1917, s. 166.</i>
70 pund hirsegryn	17 ½ sk. l.	1473	3 penning per pund	<i>Bertheau 1917, s. 162.</i>
12 tønner tvebakker	10 m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
16 tønner tvebakker	10 sk. r.	1427	pris per tønne	<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 176, s. 116.</i>
* m. r. = mark rostocksk; sk. r. = skilling rostocksk; m. l. = mark lübecksk; sk. l. = skilling lübecksk				

Kødprodukter

vare	*pris	år	kommentar	kilde
17 tønner vlesches (oksekød)	3 m. r.	1418	pris per tønne se også bilag 4	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
4 tønner kød	3 m. r.	1418	pris per tønne	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
3 tønner kød	9 m. r.	1418	3 mark per tønne	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
1 tønne kød	3 ½ m. r. 4 sk	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 212, s. 154.</i>
1 skibspund kød	7 m. pr. 12 fc	1438		<i>Hirsch 1858, s. 248.</i>
2 tønner kød	4 m. l. 6 sk.	1416		<i>Hoffmann 1900, s. 268.</i>
22 sider spekkes (svinekød)	24 sk. r.	1418	12 skilling lübecksk per side	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
12 sider spekkes	18 m. r.	1418	12 skilling lübecksk per side	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
2 sider spekkes	3 m. r. 12 sk.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>
2 sider spekkes	3 m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 211, s. 153f.</i>
4 sider spekkes	7 ½ m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>
4 sider spekkes	6 ½ m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>
6 sider spekkes	10 m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 176, s. 116.</i>
6 sider spekkes	14 m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 176, s. 116.</i>

6 sider spekk	6 pund* 14 sk.	1430	22 skilling lübecksk 4 penning per side	Koppmann 1883, s. 426 * 1 pund= 20 sk.
1 side spekk	28 sk. l.	1430		Koppmann 1883, s. 426
4 sider spekk	6 m. r.	1418	12 skilling lübecksk per side	<i>Hanserecesse 1, VI, nr.</i> 598, s. 591ff.
2 sider spekk	12 sk. l.	1413	6 skilling lübecksk per side	<i>Da. Mag. V, 2, s. 105.</i>
1 side spekk	1 m pr. 21 fc	1438		Hirsch 1858, s. 248.
1 Speckseite	20 sk. r.	1433/34	10 skilling lübecksk	Fritze 1967, s. 165.
6 skibspund spekk	50 m. r.	1418	1 skibspund = 288 pund	<i>Hanserecesse 1, VI, nr.</i> 598, s. 591ff.
2 skibspund spekk	9 m. r.	1418	pris per skibspund	<i>Hanserecesse 1, VI, nr.</i> 598, s. 591ff.
1 skibspund spekk	9 m. pr. 9 fc	1438		Hirsch 1858, s. 248.
2 læst kokød	24 m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr.</i> 598, s. 591ff.
12 tønder kokød	36 m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr.</i> 598, s. 591ff.

* m. r. = mark rostocksk. sk. r. = skilling rostocksk; m. l. = mark lübecksk; sk. l. = skilling lübecksk; m. pr. = mark preussisk. fc = scot

Okser og svin

vare	*pris	år	kommentar	kilde
1 okse	4 m. l.	1409		<i>Da. Mag. V, 2, s. 87.</i>
19 okser	100 m. l.	1409	5 mark lübecksk 5 skilling per okse	<i>Da. Mag. V, 2, s. 92.</i>
60 okser	110 m. l.	1409	ca. 1 mark lübecksk 13 skilling per okse	<i>Da. Mag. V, 2, s. 94.</i>
2 unge okser	4 m. l.	1413		<i>Da. Mag. V, 2, s. 105.</i>
2 unge okser	2 m. l. 4 sk.	1413	1 mark lübecksk 2 skilling per okse	<i>Da. Mag. V, 2, s. 105.</i>
5 okser	17 m. l.	1413	ca. 3 mark lübecksk 6 skilling per okse	<i>Da. Mag. V, 2, s. 103.</i>
1 ko	24 sk. l.	1413		<i>Da. Mag. V, 2, s. 105.</i>
2 okser	14 m. l.	1416		Hoffmann 1900, s. 267.
1 okse	2 m. l.	1473		Bertheau 1917, s. 161.
1 okse	4 m. l.	1473		Bertheau 1917, s. 161.
26 okser	52 m. l.	1473		Bertheau 1917, s. 182.
1 ko	26 sk. l.	1473		Bertheau 1917, s. 161.
10 svin	10 m. l.	1430		Bertheau 1917, s. 139.
18 svin	11 m. l.	1430		Bertheau 1917, s. 139.
1 svin	36 sk. l.	1430		Koppmann 1883, s. 426.
7 svin	7 m. l.	1413	fede svin	<i>Da. Mag. V, 2, s. 105.</i>
6 svin	3 m. l.	1413	magre svin	<i>Da. Mag. V, 2, s. 105.</i>

* m. l. = mark lübecksk; sk. l. = skilling lübecksk

Smør, ost og æg

vare	*pris	år	kommentar	kilde
3 tønder smør	9 m. r.	1418	per tønde	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
2 tønder smør	18 m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
2 tønder smør	7 m. l.	1428	per tønde	<i>LUB VII, nr. 176, s. 164.</i>
1 last smør	94 m. l. 5 sk.	1429	ca. 7 mark lübecksk per tønde	<i>LUB VII, nr. 350.</i>
1 tønde smør	10 m. l.	1409		<i>Da. Mag. V, 2, s. 95.</i>
1 tønde smør	6 m. pr.	1428/29	304 pund	Hirsch 1855, s. 248.
1 tønde smør	12 m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 211, s. 153f.</i>
1 tønde smør	12 m. r. 3 sk.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 212, s. 154.</i>
1 tønde smør	4 ½ m. l.	1432	224 pund	Bruns 1900, s. LXXXVI
1 tønde smør	4 m. r. 2 sk.	1434/35		Fritze 1967, s. 165.
1 ½ tønde smør	11 m. l. 8 sk.	1458	3 mark lübecksk 13 skilling og ¾ penning	Landgraf 1959, s. 132.
½ tønde smør	4 m. r.	1418	4 mark lübecksk per tønde	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
ost 1 tønde	5 m. pr.	1428	1 tønde = 3 centner	Hirsch 1858, s. 248.
ost 1 tønde	3 m. pr.	1404		Hirsch 1858, s. 248.
ost 1 tønde	2 m. pr.	1438		Hirsch 1858, s. 248.
æg	1 m. pr. 4 fc	1416	1 schock (60 stk.)	Hirsch 1858, s. 248.
æg	1 fc 24 p	1412	1 schock (60 stk.)	Hirsch 1858, s. 248.

* m. r. = mark rostocksk; m. l. = mark lübecksk; m. pr. = mark preussisk; fc = scot

Salt, krydderier, eddike og sennep

vare	*pris	år	kommentar	kilde
33 læster salt	**660 gulden	1429	20 gulden per last (<i>Baiensalt</i>)	<i>HUB</i> bd. 7, nr. 814, s. 45.8 ** 1 gulden var ca. 24 skilling lübecksk (se s. 26).
1 læst salt	120 m. pr.	1427	16 tønder 8 mark preussisk per tønde	Daenell 1902, s. 441 note 563.
1 læst salt	13 m. l.	1429	solgt til <i>Lodewige Crulle</i>	<i>LUB</i> nr. 428, s. 413.
1 læst salt	30 m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>
4 tønder salt	8 m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
1 tønde salt	18 sk. l.	1416		Hoffmann 1900, s. 166.
1 tønde salt	21 sk. l. 1 p.	1416		Bertheau 1917, s. 122.
1 skæppe salt	2 sk. r. 10 p.	1475		Fritze 1967, s. 165.
1 pund peber	5 ½ sk. r.	1406		Fritze 1967, s. 165.
5 pund peber	3 m. l. 4 sk.	1458	ca. 10 skilling lübecksk 4 penning per pund	Landgraf 1959, s. 132.
3 lot peber	1 sk. l.	1473		Bertheau 1917, s. 162.

2 pund peberkorn	7 sk. l.	1458		Landgraf 1959, s.132.
2 lot safran	8 sk. l.	1474		Bertheau 1917, s. 167.
2 lot safran	8 sk. l.	1473	8 mark lübecksk per pund	Bertheau 1917, s. 162.
1 lot safran	4 sk. l.	1473		Bertheau 1917, s. 165.
1 pund kanel	8-12 fc.	1402-1408		Hirsch 1858, s. 244.
1 pund nelliker	11-12 fc.	1402-1408		Hirsch 1858, s. 244.
1 pund nelliker	8 fc.	1409		Hirsch 1858, s. 244.
1 pund nelliker	15 fc.	1445		Hirsch 1858, s. 244.
1 pund ingefær	6-9 fc.	1402-1408		Hirsch 1858, s. 244.
1 pund ingefær	6 fc.	1409		Hirsch 1858, s. 244.
1 pund ingefær	5-6 fc.	1445		Hirsch 1858, s. 244.
1 tønde sennep	1 m. l.	1474-75		Poulsen 1991, s. 76.
1 skæppe sennep	4-12 fc.	1412	forskel i kvalitet?	Hirsch 1858, s. 245.
1 tønde eddike	18 sk. l.	1416		Hoffmann 1900, s. 266.
1 tønde eddike	1 m. l.	1389		Bertheau 1917, s. 108.
1 tønde eddike	24 sk. r.	1327		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>
1 tønde eddike	4 m.r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>
* m. l. = mark lübecksk; sk. l. = skilling lübecksk; m. r. = mark rostocksk; sk. r.= skilling rostocksk; fc = scot				

Mandler, rosiner, dadler, honning og figner

vare	*pris	år	kommentar	kilde
20 pund mandler	26 sk. l.	1389	ca. 1 skilling 3 penning per pund	Bertheau 1917, s. 106.
25 pund mandler	2 m. l.	1473	15 penning per pund	Bertheau 1917, s. 162.
100 pund mandler	7 m. l.	1473	ca. 1 skilling per pund	Bertheau 1917, s. 165.
2 pund rosiner	2 sk. l.	1473		Bertheau 1917, s. 162.
1 ½ pund rosiner	18 p. l.	1473		Bertheau 1917, s. 165.
10 pund rosiner	11 sk. l.	1458		Landgraf 1959, s. 132.
1 stein dadler	1 m. pr. 9 fc.	1445		Hirsch 1858, s. 244.
1 stein dadler	18 fc.	1405	1 stein = 24 kulmiske pund à 368 g	Hirsch 1858, s. 244.
6 pund dadler	1 m. l. 5 sk.	1458		Landgraf 1959, s. 132.
4 quarter honning	4 sk. l.	1473	4 kvarte tønder?	Bertheau 1917, s. 162.
honning	10 sk. l.	1389	en tønde?	Bertheau 1917, s. 106.
2 kurve figner	5 m. l. 10 sk.	1416		Hoffmann 1900, s. 265.
1 kurv figner	1 m. pr. 12 fc.	1402	1 kurv indeholdt i reglen 2 ½ stein	Hirsch 1858, s. 244.
1 kurv figner	1 m. pr. 12 fc.	1445		Hirsch 1858, s. 244.
1 kurv figner	4 gulden	1389		Bertheau 1917, s. 106.
* m. l. = mark lübecksk; sk. l. = skilling lübecksk; m. pr. = mark preussisk; fc = scot; gulden = 24 sk. l.				

Sild og andre fiskeprodukter

vare	*pris	år	kommentar	kilde
1/2 læst sild	54 m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
12 tønder sild	26 sk. l.		per tønde	<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 448, s. 296.</i>
2 tønder sild	11 m. r.	1417		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 254, s. 190.</i>
1 tønde sild	5 ½ -7 sk. r.	1437/38		Fritze 1967, s. 165.*
1 tønde sild	9 m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
1 tønde sild	8 m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
18 tønder torsk	64 m. r.	1418	ca. 2 mark lübecksk 6 skilling per tønde	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
15 tønder torsk	3 m. r.	1418	pris per tønde	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
12 tønder torsk	312 m. l.	1428	26 skilling per tønde	<i>LUB 7, nr. 176, s. 164</i>
2 tønder torsk	6 m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
1 tønde torsk	2 ½ m. r. 4 sk.	1417		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 254, s. 190</i>
3 tønder torsk	9 m. r. 6 sk.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 176, s. 116.</i>
5 tønder torsk	16 m. r. 4 sk.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 176, s. 116.</i>
1 tønde torsk	3 m.r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>
100 stokfisk	12 m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
100 stokfisk	8 m. r. 4 sk.	1417		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 254, s. 190.</i>
150 stokfisk	18 m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
2 tønder ål	20 m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
1 tønde ål	6 m. l.	1416		Hoffmann 1900, s. 265.
¼ tønde ål	3 m. r.	1417		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 254, s. 190.</i>
1400 hornfisk	21 m. r.	1418	100 stk. 24 skilling ro-stocksk	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
100 hornfisk	29 sk. r.	1417		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 254, s. 190.</i>
1000 hornfisk	24 sk. r.	1427	pris per 100 stk.	<i>Hanserecess 1, VIII, nr. 211, s. 154.</i>
1000 hornfisk	15 m. r.	1427	100 stk. 24 skilling ro-stocksk	<i>Hanserecess 1, VIII, nr. 212, s. 155.</i>
5 tønder lakseør-reder	27 ½ m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>

* m. r. = mark rostocksk; sk. r. = skilling rostocksk; m. l. = mark lübecksk; sk. l. = skilling lübecksk

Øl og vin

vare	*pris	år	kommentar	kilde
16 læster skibsøl	12 m. r.	1418	prisen er per læst	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
12 læster skibsøl	144 m. r.	1418	12 mark rostocksk per læst	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
8 læster godt øl	19 m. r.	1418	prisen er per læst	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
6 læster godt øl	120 m. r.	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
1 læst billigt øl	6 m. l. 12 sk.	1416	lav alkoholprocent	Hoffmann 1900, s. 266.
½ læst Wismar øl	7 m. l. minus 4 sk.	1416	6 tønder inkl. fragt og skatter	Hoffmann 1900, s. 266.
12 tønder fremmed øl	30 sk. r.	1418	pris per tønde	<i>Hanserecessse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
2 læster øl	14 m. r.*	1427	* per læst. Yderligere 5 køb af øl til samme pris	<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>
3 læster koventes	9 m. r.*	1427	* per læst. Yderligere 4 køb af koventes til samme pris	<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>
4 læster øl	13 m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>
1 tønde øl	20-22 sk. r.	1433/34		Fritze 1967, s. 165.
1 tønde øl	16 sk. l.	1430		Koppmann 1883, s. 426.
1 tønde øl	21 sk. l.	1430		Koppmann 1883, s. 427.
1 tønde øl	22 sk. l.	1430		Koppmann 1883, s. 427.
1 tønde øl	8 sk. l.	1413		<i>Da. Mag. V, 2, s. 105.</i>
1 tønde Hamburg øl	1 m. l. 11 sk.	1416		Landgraf 1959, s. 119.
4 halve tønder Hamburg øl	3 m. l.	1416	1 mark lübecksk 8 skilling per tønde	Hoffmann 1900, s. 66.
1 tønde "fremmed" øl	30 sk. r.	1418	15 skilling lübecksk	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
1 tønde "tyndt øl" koventes	4 sk. l.	1416		Landgraf 1959, s. 119.
1 tønde Wismar øl	1 m. l.	1416		Landgraf 1959, s. 119.
1 tønde Wismar øl	15 sk. l.	ca. 1400		Schubert 2010, s. 214.
1 tønde Bützow øl	30 sk. r.	1432/33	15 skilling lübecksk	Fritze 1967, s. 165.
vin				
1 <i>Stübchen</i> vin	4-6 sk. l.			Landgraf 1959, s. 119.
2 tønder mjød	8 m. r	1418		<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.</i>
2 tønder kirsebærvin og 4 tønder mjød	33 m. r.	1417	med en pris på 4 m. r. per tønde mjød, må de to tønder kirsebærvin have kostet 17 m. r.	<i>Hanserecesse 1, VI, nr. 254, s. 190.</i>
* m. l. = mark lübecksk; sk. l. = skilling lübecksk; m. r. = mark rostocksk; sk. r. = skilling rostocksk				

Bilag 2: „...was gehört zu speisen 2000 person auf 8 tag“.*

„Item hie stet geschriben, was gehört zu speisen 2000 person auf 8 tag.⁶³²

Item zum ersten 2 köch und 4 knecht zu der kuchen. item 4 flaischacker mit allem irm zeug. Item 4 parten, 2 stückmesser sullen sie auch haben. It. 2 starck pend süllen sie auch haben, worauf man in der kuchen flaisch, kraut und ander ding hack und anricht.

Item 2000 hoffschüßelen und 50 schüßelen fü die erbern; it. 4 groß keßel, da in iedem keßel bei 600 stück fleisch ein gien; it. 4 keßel, die etwas cleiner sein, zu der kuchenspeis; it. aber 4 keßel, die etwas miner sein, für die erbern; it. mer 4 clein keßel, die cleiner sein dann die vorigen, die man swinen smalcz und ander smalcz darinne zusmelcz; it. su den keßeln gehören 16 drifüß, da man die keßel aufsetz. it. 6 groß pfannen, it. 2 durchsleg, it. 1 mörser, it. 2 par großer kochlöffel, do mit man schaim und flaisch außhebt.; it. 6 par eisner kochlöffel, it. 6 par hackmesser, it. 2 röst, it. 2 pratspieß, it. 4 züber, it. 4 schaff, it. 6 multer, it. 4 wasservaß, damit man waßer zu der küchen fürt, it. 4 schuffen, damit man waßer in die vaß schöpft.

Item 4 centner smalcz, it. 2 centner pachenfleisch, it. $\frac{1}{2}$ sümer gerendelter arbeiß, it. 1 $\frac{1}{2}$ sümer ganzer arbeiß, it. 1 sümer geneutz hirß, it. 1 sümer geneuter gersten, it. 1 sümer habermelbs, it. 2 scheiben salz.

Item 100 stockfisch für die erbern, it. 1000 aier für ain samstag den erbern, it. 1 tunnen gesalzner fisch den erbern, it. 4 seck mit zwifelen, it. ain tunnen eßigs, it. 30 keß, it. 1 tunnen krautz, it. $\frac{1}{2}$ ℥ saffrans, it. 2 ℥ ingwers, it. $\frac{1}{2}$ ℥ negelein, it. 2 ℥ pfeffers, it. 1 ℥ ziminrörn, als den erbern.

Item so vil seck, darein man die kuchenspeis tut; it. ain großen beutel mit 4 beutelen zu der wurtzen, it. ain groß speislagel.

Item was in den keler gehört:

Item 40 gezinter becher für die erbern, it. 4 rörn, damit man den wein leßt; it. 4 flaschen und 2 stützen, it. 4 tischlach, it. 4 hantzwehelen.

Item ieder person alle tag 3 brot.

Item waz zu dem küchenspeis gehört:

Item 4 wagen, die die kuchenspeis tragen und waz zu der kuchen gehört, und zu ieden wagen ain wagenman und zwen knecht, die des alles wartent sein auf und ab zu laden; it. zu ieem wagen 2 schaufeln, 2 hawen, und 2 schrothacken muß man zu der kuchen haben; it. 4 speisvaß, da man die kuchenspeis ein thut und darinnen fürt, daz sie nit nas wird von dem regen.“

* **Kilde:** *Die Chroniken der deutschen Städte Bd. II, Nürnberg*, s. 316f. Findes desuden i Bader 1860, s. 215ff. Der er en del forskelle på angivelser af antal og mængde i forhold til *Die Chroniken*. Findes også hos Sander 1902, s. 193f., hvor oplysningerne i kilden er samlet på en lidt anden måde.

⁶³² Bei einem Auszug. Unternehmungen, bei denen das Fußvolk in der angegebenen Stärke ausrückte werden im Kriegsberichte S. 160 u. erwähnt. (*Die Chroniken der Deutschen Städte. Bd. 2, Nürnberg*).

BILAG 3: priser for våben, redskaber, heste og andet til lejren

Armbrøster

vare	*pris	år	kommentar	kilde
1 armbrøst	3 m. l.	1413	mit dem gerede/med tilbehør	<i>Da. Mag.</i> V, 2, s. 103
1 armbrøst	2 m. l.	1413	mit allem gerede/retschope (redskaber)	<i>Da. Mag.</i> V, 2, s. 102
1 armbrøst	1 m. l.	1413		<i>Da. Mag.</i> V, 2, s. 99
1 armbrøst	4 m. r.	1424		Hauschildt 1973, s. 137
1 armbrøst	4 m. pr.	1426	pris i Danmark "med tilbehør"	Hirsch 1855, s. 261
* m. l. = mark lübecksk; m. pr. = mark preussisk; m. r. = mark rostocksk				

Armbrøstbolte (pile)

vare	*pris	år	kommentar	kilde
armbrøstbolte	11 m. r.	1408	1000 stk.	Hauschildt 1973, s. 138
armbrøstbolte	6 m. r. 4 sk.	1410	1000 stk.	Hauschildt 1973, s. 138
armbrøstbolte	4 m. r. og 4 m. r. 7 sk.	1412	1000 stk.	Hauschildt 1973, s. 138
armbrøstbolte	4 m. r.	1422		Hauschildt 1973, s. 138
armbrøstbolte	16 m. r.	1423		Hauschildt 1973, s. 138
armbrøstbolte	4 m. r.	1425		Hauschildt 1973, s. 138
armbrøstbolte	16 m. r.	1425		Hauschildt 1973, s. 138
armbrøstbolte	384 m. l., 10 sk.	1452, 1453, 1457	beløbet er for indkøb af 39.700 stk.	Fritze; Krause 1989, s. 55.
* m. r. = mark rostocksk; m. l. = mark lübecksk				

Sværd kunne fås i mange kvaliteter og dermed til forskellige priser

vare	*pris	år	kommentar	kilde
1 sværd	1 m. l.	1413		<i>Da. Mag.</i> V, 2, s. 102
1 sværd	3 m. l. 5 sk.	1413		<i>Da. Mag.</i> V, 2, s. 105
1 sværd	1 m. l.	1413		<i>Da. Mag.</i> V, 2, s. 99
1 sværd	1 m. r. 8 sk.	1430		Hauschildt 1973, s. 138
1 sværd	2 m. r.	1433		Hauschildt 1973, s. 138
1 sværd	12 scot. pr.		ingen årstal	Hirsch 1855, s. 261
m. l. = mark lübecksk; m. pr. = mark preussisk; scot pr. = scot preussisk; m. r. = mark rostocksk				

De store forskelle i pris gjorde sig også gældende for harnisker og pansere

vare	*pris	år	kommentar	kilde
1 panser	1 m. pr.	1410		Ekdahl 1988, s. 84 note 298
2 pansere	20 m. l.	1413		<i>Da. Mag.</i> V, 2, s. 104
1 panser	8 m. pr.	1429		Hirsch 1855, s. 261
1 panser	11 m. pr. 18 scot	1432		Hirsch 1855, s. 261
1 harnisk	18 m. pr.	1454		Hirsch 1855, s. 261
1 harnisk	>10 m. l.		ingen årstal	<i>Hanserecesse</i> 2, I, nr. 543 § 43, s. 483.

1 harnisk	24 m. l.		1 mallie harnisch (ring-brynje) ingen årstal	Da. Mag. V, 2, s. 98
* m. l. = mark lübecksk; m. pr. = mark preussisk; m. r. = mark rostocksk				

Andre våben og udstyr

vare	*pris	år	kommentar	kilde
2 par stål-handsker	6 sk. l.		stalhantzecken uden ang. af årstal	Da. Mag. V, 2, s. 99
1 hjelm	1 m. pr.	1399		Hirsch 1855, s. 261
1 hjelm	2 m. pr.	1452		Hirsch 1855, s. 261
2 jernhjelme	2 m. l.	1413	yseren hode (jernhat)	Da. Mag. V, 2, s. 104
spyd	6 - 14 sk. l.		pris per stk.	Buchwald 1881 s. 173 ff.
lansespids	4 m. r.	1428	1 schock*	Hauschildt 1973, s. 138 *1 schock=60 stk.
lansespids	4 m. r. 10 sk.	1440	8 dusin	Hauschildt 1973, s. 138
* m. l. = mark lübecksk; sk. l. = skilling lübecksk; m. pr. = mark preussisk; m. r. = mark rostocksk				

Mindre redskaber, søm og andet til reparationsarbejder

vare	*pris	år	kommentar	kilde
600 søm	21 sk. l.	1465(?)		Berthau 1917, s. 139
penningesøm	4 sk. l. 4 p	1465	store søm til 1 penning per stk.	Berthau 1917, s. 139
1200 søm	2 ½ sk. l.	1484	per 100 stk.	Berthau 1917, s. 180
1200 søm	2 ½ sk. l.	1473	per 100 stk.	Berthau 1917, s. 164
1 hammer	1 m. l.	1413		Da. Mag. V, 2, s. 103
1 økse	6 sk. l.	1413		Da. Mag. V, 2, s. 104
1 økse	6 ½ sk. l.		ingen årstal	Berthau 1917, s. 106
2 økser	2 m. l.	1413		Da. Mag. V, 2, s. 105
1 le	8 sk. l.	1413		Da. Mag. V, 2, s. 105
1 skovl	3 sk. l.	1413		Da. Mag. V, 2, s. 102
2 sække	5 sk. l.	1431		Gaedeche 1883, s. 423
3 træspande	3 sk. l.	1431		Gaedeche 1883, s. 423
60 stk. brædder	20 m. r.	1427	Til reparation af skibsdæk	Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.
30 stk. brædder	11 m. r.	1427		Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.
6 tønder tjære	12 m. r.	1427		Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.
* m. l. = mark lübecksk; sk. l. = skilling lübecksk				

Heste

vare	*pris	år	kommentar	kilde
1 vognhest	3 m. l.	1389		Bertheau 1917, s. 109
1 vognhest	3 1/2 m. l.	1389		Bertheau 1917, s. 109
4 heste	100 m. l.	1409		Da. Mag. V, 2, s. 89
1 hest	10 m. l.	1409		Da. Mag. V, 2, s. 90
14 heste	57 m. l.	1409	ca. 4 mark lübecksk per hest	Da. Mag. V, 2, s. 92

1 hest	10 m. l.	1409		<i>Da. Mag. V, 2, s. 92</i>
18 heste	120 m. l.	1409	6 mark lübecksk 8 penning per hest	<i>Da. Mag. V, 2, s. 94</i>
1 hest	17 m. l.	1409		<i>Da. Mag. V, 2, s. 95</i>
1 hest	6 m. l.	1409		<i>Da. Mag. V, 2, s. 87</i>
1 hest	7 m. l.	1413		<i>Da. Mag. V, 2, s. 100</i>
2 heste	40 m. l.	1413		<i>Da. Mag. V, 2, s. 100</i>
5 heste	17 m. l.	1413		<i>Da. Mag. V, 2, s. 103</i>
1 hest	40 m. l.	1413		<i>Da. Mag. V, 2, s. 104</i>
1 hest	16 m. l.	1413		<i>Da. Mag. V, 2, s. 104</i>
1 hest	10 m. l.	1413		<i>Da. Mag. V, 2, s. 104</i>
7 heste	14 m. l.	1413		<i>Da. Mag. V, 2, s. 105</i>
3 heste	60 m. l.	1413		<i>Da. Mag. V, 2, s. 106</i>
1 hest	24 m. l.	1413		<i>Da. Mag. V, 2, s. 106</i>
1 hest	12 m. l.	1413		<i>Da. Mag. V, 2, s. 107</i>
heste med sadel og seletøj				
1 hest med sadel og seletøj	12 m. l.	1409		<i>Da. Mag. V, 2, s. 99</i>
1 hest med sadel og seletøj	10 m. l.	1409		<i>Da. Mag. V, 2, s. 100</i>
3 heste med sadel og seletøj	70 m. l.	1409		<i>Da. Mag. V, 2, s. 104</i>
3 heste med sadel og seletøj	100 m. l.	1409		<i>Da. Mag. V, 2, s. 103f</i>
* m. l. = mark lübecksk				

Andre ting til hesteholdet

vare	pris	år	kommentar	kilde
hestesko	5 p. l.	1389	pris for 4 stk.?	Bertheau 1917, s. 112
hø	2 witten l.	1412	uden mængdeang. 1 witten = 4 penninge	Bertheau 1917, s. 120
1 Fuder Heu	12 sk. r. 6 p	1410	1 læs hø	Hauschildt s. 139
remme til stigbøjler	3 sk. l.			Buchwald 1881, s. 173ff.
sadel	1 m. l.			Buchwald 1881, s. 173ff.
m. l. = mark lübecksk; sk. l. = skilling lübecksk; p. l. = penning lübecksk; witten l. = witten lübecksk; sk. r. = skilling rostocksk				

Forskellige andre varer

vare	*pris	år	kommentar	kilde
fakkelstokke	10 witten l.	1416	fremstilling af fakler 4 skilling lübecksk	Hoffmann 1900, s. 265
voks til faklerne	4 m. l. 1 sk.	1416		Hoffmann 1900, s. 265
4 lanterner	8 sk. l.	1416		Hoffmann 1900, s. 265
olie	5 m. l. 6 sk.	1416	olie til lanterne?	Hoffmann 1900, s. 266
1 tønde olie	8 m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>

voksllys	1 sk. r.	1418	blev solgt pundvis	Hauschildt s. 139
voksllys	2 sk. r.	1430		Hauschildt s. 139
voksllys	2 m. r. 12 sk.	1416	½ tønne voksllys	Hauschildt s. 139
tællelys	3 m. l. 8 sk.	1416		Hoffmann 1900, s. 266
1 læst nye tønder	6 m. l. 3 sk.	1416		Hoffmann 1900, s. 266
1 læst gamle tønder	18 sk. l.	1416		Hoffmann 1900, s. 266
3 læster tøn-der	3 m. r.	1427	per læst	<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>
4 ½ læster tønder	30 sk. r. per læst	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 211, s. 153.</i>
12 læster tøn-der	28 sk. r.		per læst	<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 17, s. 115f.</i>
11 ½ læster tønder	20 m. r. 6 ½ sk. 3 p		11 ½ læster + 2 tønder	<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 176, s. 115f.</i>
11 ½ læster tønder	11 ½ m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 212, s. 154.</i>
1 tønne	10 witten l.	1416	tønden kunne låses	Hoffmann 1900, s. 266
sko	4-5 sk. l.		per par	Buchwald 1881s. 173ff
1 par sko	8 sk. r.	1429/30		Fritze 1967, s. 165
1 par sko	6 sk. r.	1433/34		Fritze 1967, s. 165
1 par sko	2 scot pr.	1409		Hirsch 1855, s. 261
1 par sko	4 sk. r.	1416		Fritze 1967, s. 165 note 245
støvler	11 sk. l.	15. årh.		Landgraf 1959, s. 121
1 par støvler	4 scot pr.	1409		Hirsch 1855, s. 261
1 par ridestøv-ler	2 m. r.	1433/34		Fritze 1967, s. 165
1 par støvler	1 m. l.	1416		Hoffmann 1900, s. 166
1 par tøfler	3 sk. l.	1416	Blev købt 2 gange	Hoffmann 1900, s. 267
1 par sko	4 sk. l.	1416	Blev købt 2 gange	Hoffmann 1900, s. 267
1 par hand-sker	5 witten l.	1416		Hoffmann 1900, s. 267
3 par sko	8 sk. l. minus 4 p.	1416		Hoffmann 1900, s. 269
1 par tøfler	4 sk. l.	1416		Hoffmann 1900, s. 269
1 kedel	1 m. l.	1413		Da. Mag. V, 2, s. 105
fade	1 m. l.	1416		Hoffmann 1900, s. 265
skåle	20 sk. l.	1416		Hoffmann 1900, s. 265
skeer	2 sk. l.	1416	100 stk.	Hoffmann 1900, s. 265
skåle og kan-der	6 sk. l.	1416		Hoffmann 1900, s. 265
blæsebælge og viskere	7 witten l.	1416		Hoffmann 1900, s. 265
4 læster kul	4 m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.</i>
4 læster kul	3 ½ m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 211, s. 153.</i>
5 læster kul	5 m. r.	1427		<i>Hanserecesse 1, VIII, nr. 211, s. 154.</i>

haner til tønder	5 sk. l.	1416		Hoffmann 1900, s. 265
* witten l. = witten lübecksk; m. l. = mark lübecksk; sk. l. = skilling lübecksk; m. r. = mark rostocksk; sk. r. = skilling rostocksk; scot pr. = scot preussisk				

Bilag 4: 6 regnskaber fra Rostock 1416-18 og 1427-28

2 regnskaber fra Rostock 1416-18

Hanserecesse 1, VI, nr. 254, s. 190. Auszüge aus der Jahresrechnung der Rostocker Weddeherren Nikolaus Pribbegnew und Johann van Alen. – 1416-1417.

Primo her Johan Odebrechtes et her Godeke Langen, dummodo fuerunt ad regem Dacie in jejunio pro consumptibus to der snykken: 1 verndel als vor 3 mr. 2 s.; item 2 leste kolen 2 mr. 6 s.; item 2 hundert holtes vor 1 mr.; item matten pro 5 albis; item 1 tunne dorsch vor 2 ½ mr. 4 s.; item 1 verndel ales pro 3 mr., item grutte vor 11 s.; item 1 hundert kopehorn pro 29 s.; item 1 hundert Bergher visches vor 8 mr. 4 s.; item 1 tunne erweten pro 1 mr. Lub.; item 2 tunnen heringes pro 11 mr.; item 1 tunne soltes pro 2 mr. 4 s.; item 2 tunnen kersdankes unde 4 tunnen medes 33 mr.; item 1 verndel raves vor 1 mr. Punt; item zeghelgorn unde merlynge unde henpentow pro 14 s.; item Jungeshovede 9 s. pro 1 par calceis; item den dregheren 8 s.; item servis 4 s.; item 1 dele pro 13 witte; item den koldregheren 3 s.; item 1 mr. Lubesch pro walspek; item carpentatori 1 mr.; item 1 mr. Vor tunnen; item 8 s. vor ter. Summa 78 mr. et 8 s.

Hanserecesse 1, VI, nr. 254, s. 190. Uddrag af årsregnskabet fra Nikolaus Pribbegnew og Johann van Alen – Weddeherrer⁶³³ i Rostock.

Hvad hr. Johan Odebrechtes og hr. Godeke Langen under rejsen til det danske rige forbrugte på skibet⁶³⁴: 1 fjerdedel[?] til 3 mr. 2 s.; ligeledes 2 last kul 2 m. r. 6 sk., ligeledes 200 træ⁶³⁵ til 1 mark, ligeledes tæpper til 5 witten⁶³⁶; ligeledes 1 tønne torsk til 2 ½ mark 4 sk.; ligeledes ¼ ål til 3 mark⁶³⁷; ligeledes gryn til 11 sk.; ligeledes 100 hornfisk⁶³⁸ til 29 sk., ligeledes 100 stokfisk til 8 mark 4 sk.; ligeledes 1 tønne ærter til 1 mark; ligeledes 2 tønder sild til 11 mark; ligeledes 1 tønne salt til 2 mark 4 sk.; ligeledes 2 tønder kirsebærvin og 4 tønder mjød til 33 mark.; ligeledes 1 fjerdedel [raves]⁶³⁹ til 1 mark pund; ligeledes sejl garn og tovværk og hampetov til 14 sk.; ligeledes Jungeshovede 9 sk. for 1 par [calceis?]⁶⁴⁰; ligeledes drageren 8 sk.; ligeledes tjenester [?] [servis?⁶⁴¹] 4 sk.; ligeledes 1 planke til 13 witten; ligeledes 3 sk. til kuldrageren; ligeledes 1 m. l.⁶⁴² for hvalspæk; ligeledes tømmeren 1 mark.; ligeledes 1 mark til tønder; ligeledes 8 sk. til tjære. Sum 78 mark og 8 sk.

Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.

598. Ausgaben der Kämmererherren zu Rostock für die Friedeschiffen. – 1418 Juli 3.

⁶³³ "Wedde" var oprindeligt en bøde, som disse herrer havde bemyndigelse til at opkræve. Desuden havde de mange andre opgaver som fx opsyn med markeder og fødevarer.

⁶³⁴ Måske ikke den mest korrekte oversættelse, men det dækker nogenlunde indholdet. En *snykke* (staves også *snike*) et mindre fartøj.

⁶³⁵ Må være 200 stk. brænde.

⁶³⁶ *albus* er det latinske ord for hvid.

⁶³⁷ Det må være en fjerdedel tønne ål.

⁶³⁸ Sandsynligvis hornfisk. Se Hoffmann 1900, s. 263 note 3.

⁶³⁹ *Rave* betyder *røve* eller *ravn*. Skulle der have stået *rafes*, så er det stykker af tørret helleflynder.

⁶⁴⁰ Udskiftning af *c* med *k* giver ikke noget i ordbogen: *kalkis*, *kalkes*, *calces*

⁶⁴¹ Mangler oversættelse, *servis* findes ikke i ordbogen.

⁶⁴² Forholdet mellem mark rostocksk og mark lübecksk var 2:1.

1. In den jaren unses Heren 1418 des negesten dages na unser leven frowen dage visitacionis der stat kemere to Rozstok, alse her Hermen Westval unde her Hinrik Bagghede, hebben rekent van der uthredinghe wegen der koste myt den vredeschepen unde soldeneren tor zeward, na endracht der henzesteden gedan, alse hir na screven steit.

2. To deme irsten in deme soventeynden jar uppe den sondach to mitfasten [21. marts 1417], do her Hinrik Heket irsten vor enen hovetman myt den tzoldeneren uthgesand wart, schupen se em mede: 6 laste gudes beres, de last pro 20 mark, summa 120 mark. Item 12 laste schypberes, de last pro 12 mark, summa 144 mark. De gantze summe hir van 264 mark.

Item 12 tunne mels, de tunne pro 27 β , summa 20 mark 4 β . Item 30 mark vor brot. Item 12 tunne kovlesches, de tunne vor 3 mark, summa 36 mark. Item 2 tunne medes pro 8 mark. Item $\frac{1}{2}$ tunne olyes pro 9 mark. Item 1 tunne etikes pro 24 β . Item 1400 kapehorne, dat 100 pro 24 β , summa 21 mark. Item 5 mark vor lentzen. Item 9 mark pro 1 tunne heringes. De gantze summe hir van 139 mark 12 β .

Item 2 dromet erweten pro 12 mark. Item 2 tunne gorten pro 5 mark. Item 100 stokvisches pro 12 mark. Item 2 tunne ales pro 20 mark. Item $\frac{1}{2}$ last heringes pro 54 mark. Item 4 tunne zoltes pro 8 mark. Item 6 scheppunt spekkes pro 50 mark. Item 1 twelfte delen pro 3 $\frac{1}{2}$ mark. Item 2 tunne boteren 18 mark. Item 18 tunne dorsches pro 54 mark. Item 300 mark an reden penningen, dar he mede kofte an groner spyse unde ander war to des schepes behof under der tzoldener. Summa hir van 536 $\frac{1}{2}$ mark.

De mene summe van dessen vorscrevenen summen is 940 mark 4 β .

3. Item in deme sulven jar achte dage vor sunte Jacobus daghe [18. Juli 1417] hebben devorbenomeden heren kemerere myt her Hinrik an Demen to der anderen reyse uthgedan:

Tome irsten 22 tunnen meles pro 37 $\frac{1}{2}$ mark. Item 12 tunne twebakkenbrodes pro 10 mark. Item 38 mark vor enbakkenbrot. Summa 85 $\frac{1}{2}$ mark.

Item 8 last gudes beres, de last pro 19 mark, summa 152 mark. Item 16 last schepberes, de last pro 12 mark, summa 192 mark. Item 3 tunne boteren, de tunne pro 9 mark, summa 27 mark. Item 2 tunne zoltes pro 4 mark. Item 17 tunne vlesches, de tunne pro 3 mark, summa 51 mark. Item 15 tunne dorsches, de tunne pro 3 mark, summa 45 mark. Summa hir van over al 471 mark.

Item 12 syde spekkes vor 18 mark. Item 3 tunne vromedes beres, de tunne pro 30 β . Item 1 tunne medes pro 4 mark. Item 1 tunne gorten pro 2 $\frac{1}{2}$ mark. Item 7 tunne erweten pro 10 $\frac{1}{2}$ mark. Item 2 schippunt spekkes, dat schippunt pro 9 mark, summa 18 mark. Summa hir van over al 58 mark 10 β .

Item 22 sydes spekkes, de syde pro 24 β , summa 33 mark. Item 5 mark pro olye. Item 1600 kapehorne, dat hundert pro 1 mark Lubesch, summa 24 mark. Item 150 stockvysches 18 mark. Item 1 tunne oren pro 5 mark. Item ene rolle haren pro 2 $\frac{1}{2}$ mark. Item 300 mark an reden penninghen, to kopende an anderer spyse, wes em behof was. Summa 397 $\frac{1}{2}$ mark.

De meine summe van dessen vorscrevenen summen myt her Hinrik van Demen is 1012 $\frac{1}{2}$ mark 2 β .

4. Item in deme achteynden jar dar na tohant na paschen [efter den 27. Marts 1418] to der drudden reyse, do Lantfoghet ute was, schupen de vorscrevenen heren kemerer uth:

Tome irsten 4 syde spekkes pro 6 mark. Item 2 tunne dorsches pro 6 mark. Item 200 capehorne 3 mark. Item 1 tunne vromedes beres 30 β . Item brot pro 8 mark. Item 3 tunne vlesches pro 9 mark. Item 1 tunne erweten pro 24 β . Item 2 last koventes pro 24 mark. Item 1 tunne heringes pro 8 mark. Item $\frac{1}{2}$ last gudes beres pro 8 mark. Item $\frac{1}{2}$ tunne boteren pro 4 mark. Item 1 tunne heringes pro 8 mark. Item 1 tunne erweten pro 24 β . Item $\frac{1}{2}$ tunne gorten pro 18 β . Item an reden penninghen 30 mark.

De mene summe van dessen summen myt Lantfoghede de is 112 mark.

5. Item in demen achteynden jar in der verden reyse, do Lutteke Ludeke ute was, achte dage vor pinxsten [8. Maj 1418] deden de vorscrevenen heren kemerere uth:

Tome irsten 1 last gudes beres pro 16 mark. Item 4 last schepberes, de last pro 12 mark, summa 48 mark. Item 4 tunne vlesches, de tunne 3 mark, summa 12 mark. Item 1 tunne boteren pro 9 amrk. Item 3 tunne dorsches, de tunne 3 mark, summa 9 mark. Item vor 8 mark brod. Item 200 kapehorne 3 mark. Item an reden penninghen 40 mark. De meine summe van dessen summen myt Lutteke Ludeken is 144 mark 8 β .

6. Item hebben se utegeven 305 mark vor delen, wagenshot, tymmerlon, smedewerk, den repslegeren, vor 1 snykkenzeghel, vor en paulun, vor holt unde vor kolen to den vorscrevenen 4 reysen unde vor mennigerleie dingh, de me to der schepe behoff tugen moste.

7. Item in deme soventeynden jare myt her Hinrik Hekede unde her Hinrik van Demen to twen reysen weren ute 100 wepenere 26 weken lank, isliken wepener 5 mark to soldye to deme manthe: summa hir van 3250 mark. Item hebben se utegeven scheper Bome to schephure 300 mark. Item in deme achteynden jare, de Lantfoghet ute was, to soldye 60 mark. Item in deme sulven jar dar na, de Lutteke Ludeke ut was, to soldye 75 mark. Summa hir van 3585 mark.

8. De mene unde upperste summe aller vorscreven hovetsummen der uthredinge der schepe unde soldenere 6099 mark 6 β .

9. Item hebben de vorscrevenen heren kemerere utegeven, do her Olrik Grulle irsten wart utgesant to Kopenhagen tor dachvart, 250 mark. Item dar negest, do he wart ghesant to deme Prywalke, 260 mark. Item in der irsten reyse to Sleswyk 118 mark. Item in der anderen reyse ti Slewyc unde to Hamborch 212 mark.

10. De alder menste unde upperste summe van aller utgyfft is 6939 mark 6 β .

11. Hir enjeghen hebben se untfanghen uppe sunte Peters dach ad cathedram negest voregan [22. februar 1418] van deme soventeynden jare 500 mark. Item 200 mark van Petri wente sunte Johannis dage [24. juni 1418] van desseme jare. Summa 700 mark.

12. Alle utghyft [unde] upboringe tosamen rekent, afgheslaghen dat me affslan scholde, so is de rad to Rozstock to achter 6239 mark 6 β .

Hanserecesse 1, VI, nr. 598, s. 591ff.

[Kilden beskriver, hvad byen Rostocks kæmnere Hermen Westval og Hinrik Bagghale har opgjort som udgifter til fredsskibene og lejesoldater til søs i 1417 og 1418. Regnskabet er opgjort 3. juli 1418.]

1. I det herrens år 1418 har byens kæmnere i Rostock, hr. Hermen Westval og hr. Hinrik Bagghale regnet på, hvad de har givet ud på grund af udgifterne med fredsskibene og soldater til søs, efter enighed mellem hansestæderne, altså som der herefter står skrevet.

2. For det første i det syttende år den 21. marts da hr. Hinrik Heket som den første leder var udsendt med soldaterne, gav de ham med: 6 last god øl, hver last 20 mark, sum 120 mark. Ligeledes 12 last skibsøl, hver last 12 mark, sum 144 mark. Hele summen af dette 264 mark.

Ligeledes 12 tønder mel, hver tønde 27 sk., tilsammen 20 mark 4 sk. Ligeledes 30 mark til brød. Ligeledes 12 tønder kokød, hver tønde 3 mark, sum 36 mark.

Ligeledes 2 tønder mjød for 8 mark. Ligeledes ½ tønde olie for 9 mark. Ligeledes 1 tønde eddike til 24 sk. Ligeledes 1400 hornfisk, 100 stk. for 24 sk. i alt 21 mark. Ligeledes 5 mark til linser. Ligeledes 9 mark for 1 tønde sild. Hele summen af dette 139 mark 12 sk.

Ligeledes 2 drømt ærter til 12 mark. Ligeledes 2 tønder gryn for 5 mark. Ligeledes 100 stokfisk for 12 mark. Ligeledes 2 tønder ål for 20 mark. Ligeledes ½ last sild til 54 mark. Ligeledes 4 tønder salt til 8 mark. Ligeledes 6 skibspund spæk til 50 mark. Ligeledes 1 dusin planker til 3 ½ mark. Ligeledes 2 tønder smør til 18 mark. Ligeledes 18 tønder torsk til 64 mark. Ligeledes 300 mark i rede penge til spise og lejesoldaternes behov. Sum i alt: 536 ½ mark.

Den samlede sum af de førnævnte summer er 940 mark 4 sk.

3. Ligeledes i det samme år den 18. juli har de førnævnte herrer kæmnere givet til her Hinrik van Demen til den anden rejse:

Til det første 22 tønder mel til 37 ½ mark. Ligeledes 12 tønder tvebakker⁶⁴³ til 10 mark. Ligeledes 38 mark til almindeligt brød.⁶⁴⁴ Sum 85 ½ mark.

Ligeledes 8 last godt øl, hver last 19 mark, sum 152 mark. Ligeledes 16 last skibsøl, hver last 12 mark, sum 192 mark. Ligeledes 3 tønder smør, hver tønde 9 mark, sum 27 mark. Ligeledes 2 tønder salt til 4 mark. Ligeledes 17 tønder flæsk, pr. tønde 3 mark, sum 51 mark. Ligeledes 15 tønder torsk, pr. tønde 3 mark, sum 45 mark. Sum i alt 471 mark.

Ligeledes 12 sider spæk til 18 mark. Ligeledes 12 tønder fremmed øl, pr. tønde 30 sk. Ligeledes 1 tønde mjød til 4 mark. Ligeledes 1 tønde gryn til 2 ½ mark. Ligeledes 7 tønder ærter til 10 ½ mark. Ligeledes 2 skibspund spæk, pr. skibspund 9 mark, sum 18 mark. Sum i alt 58 mark 10 sk.

Ligeledes 22 sider spæk, pr. side 24 sk., sum 33 mark. Ligeledes 5 mark til olie. Ligeledes 1600 hornfisk, 1 mark pr. hundrede stk., sum 24 mark. Ligeledes 150 stokfisk til 18 mark. Ligeledes 1 tønde laksørred 5 mark. Ligeledes 1 rulle hår[?] ⁶⁴⁵ til 2 ½ mark. Ligeledes 300 mark i rede penge til at købe andre varer, når der er behov for det. Sum: 397 ½ mark.

Den samlede sum af de foran nævnte summer med hr. Hinrik van Demen er 1012 ½ mark 2 sk.

4. Ligeledes i det attende år efter den 27. marts til den tredje rejse, da Lantfoghet var ude, udrustede kæmnerne til krig [gav kæmnerne ud]:⁶⁴⁶

For det første 4 sider spæk til 6 mark. Ligeledes 2 tønder torsk til 6 mark. Ligeledes 200 hornfisk til 3 mark. Ligeledes 1 tønde fremmed øl til 30 sk. Ligeledes brød til 8 mark. Ligeledes 3 tønder flæsk til 9 mark. Ligeledes 1 tønde ærter til 24 sk. Ligeledes 2 last kokød til

⁶⁴³ *tvebakkenbrodes*, brød bagt to gange.

⁶⁴⁴ *Enbakkenbrot*.

⁶⁴⁵ Har nok været til kalfatring af skibet.

⁶⁴⁶ *schupen de kemerer uth*. *schup* kan være præteritum af *scheppen* – som blandt meget andet kan betyde *udruste til krig*. Ser man under *schop*, *schuppen* betyder det noget med *at skovle*.

24 mark. Ligeledes $\frac{1}{2}$ last godt øl til 8 mark. Ligeledes $\frac{1}{2}$ tønne smør til 4 mark. Ligeledes 1 tønne sild til 8 mark. Ligeledes 1 tønne ærter til 24 sk. Ligeledes $\frac{1}{2}$ tønne gryn til 18 sk. Ligeledes 30 mark i rede penge.

Den samlede sum til denne rejse med Lantfoghede er 112 mark.

5. Ligeledes i det attende år til den fjerde rejse, da Lutteke Ludeke var ude den 8. maj gav de førnævnte kæmnere ud:

For det første 1 last godt øl 16 mark. Ligeledes 4 last skibsøl, pr. last 12 mark, sum 48 mark. Ligeledes 4 tønner flæsk, pr. tønne 3 mark, sum 12 mark. Ligeledes 1 tønne smør til 9 mark. Ligeledes 3 tønner torsk, pr. tønne 3 mark, sum 9 mark. Ligeledes for 8 mark brød. Ligeledes 200 hornfisk 3 mark. Ligeledes 40 mark i rede penge. Den samlede sum af disse summer for Lutteke Ludeke er 144 mark 8 sk.

6. Ligeledes har de givet ud 305 mark for dele, spaltede egestammer, tømmerløn, smedearbejde, rebslageren, til et sejl, til en pavillon [eller telt], til træ og kul til de førnævnte 4 rejser og til mange andre ting, som var nødvendige at tage med til skibets behov.

7. Ligeledes i det syttende år har hr. Hinrik Hekede og hr. Hinrik van Demen været ude på to rejser med 100 væbnede i 26 uger. Hver soldat 5 mark pr. måned i sold: sum heraf: 3250 mark. Ligeledes har de givet skipper Bome 300 mark i skibsleje. Ligeledes i det attende år, da Lantfoghet var ude, 60 til sold. Ligeledes i det samme år, da Lutteke Ludeke var ude, til sold 75 mark. Sum heraf 3585 mark.

8. Den mindste og den største sum af alle førnævnte hovedsummer til udrustning af skibe og til sold 6099 mark 6 sk.

9. Ligeledes har de førnævnte herrer kæmnere udgivet, da hr. Olrik Grulle var udsendt til København til møde, 250 mark. Ligeledes da han derefter var sendt til Prywalke, 260 mark. Ligeledes til den første rejse til Slesvig 118 mark. Ligeledes til den anden rejse til Slesvig og til Hamborg 212 mark.

10. Den allermindste og øverste sum af alle udgifter er 6939 mark 6 sk.

11. Her enjeghen har de modtaget 500 mark den 22. februar for det syttende år. Ligeledes 200 mark den 24. juni for dette år. Sum 700 mark.

12. Alle udgifter [og] indkomster afslået det der skal afslås, så er der tilbage til rådet i Rostock 6239 mark 6 sk.

4 regnskaber fra Rostock 1427-1428

Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.

175. Auszug aus der Rechnung der Rostocker Weddeherren Godeke Lange und Jürgen Vinke von 1427.

1. Item her Johan Make, her Hinrik Heket, her Jurges Vinke vor palmedaghe¹ to der sewart vor Vlenseborgh. Int erste de utredinghe: Hermen Sabeman 2 leste bers, de last 14 mr., unde 3 leste koventes, de last 9 mr.; Albregt Grenze 2 last bers, de last 14 mr., unde 4 leste koventes, de last 9 mr.; item her Jurges Vinke 5 leste bers, de last 14 mr., unde 6 leste koventes, de last 9 mr.; Hans Hogher en schok delen vor 20 mr.; item van Tydeke Grunde $\frac{1}{2}$ schok vor 11 mr.; item van her Godeke Langhen 4 leste bers, jovelke last 13 mr., 2 leste koventes, de last 9 mr.; item 3 mr. vor 3 last tunnen; item vor arrasch up den schepen to

den standeren 3 mr.; item 12 leste tunnen to deme tvebacke, de last 28 β ; item 3 mr. vor 2 last tunnen; item Stobelowe 3 mr. 12 β vor 2 side spekkes; item van Hans van Esten 4 syde vor 7 $\frac{1}{2}$ mr.; item van her Arent Vrezen 4 side vor 6 $\frac{1}{2}$ mr.; item 9 mr. vor 2 dromet erwe-ten; item 30 mr. vor 1 last soltes van Gherde van Sust; 36 mr. vor 18 tunne grutte; item 6 tunne ters vor 12 mr.; item 8 mr. vor 1 tunne oleges; item 5 tunne ore vor 27 $\frac{1}{2}$ mr.; item Curde de tymmerman 3 mr.; item Steffene, dede her Jurges stuten warede, 6 mr.; item Kersten, de dat schuttenlot vurde, 3 mr.; item 2 mr. 3 $\frac{1}{2}$ β vor schuffelen unde spaden; item Radeke Kymmer 18 β vor gut totoslande; item Hennynk de[m] dreghere 26 β to schepe to bringende; item 2 mr. vor 2 leste tunnen; item 3 mr. vor 1 tunne dorsches; item 24 β vor 1 tunne etekes; item 4 mr. vor 1 tunne etekes; item 4 mr. vor 4 leste kalen; item dat brot, enbakken unde 2bakken, to der ersten reyse 107 mr. 5 β : summa 663 mr. 5 β .

1 Vor April 13

OVERSÆTTELSE

Hanserecesse 1, VIII, nr. 175, s. 115f.

175. Uddrag af regnskabet fra Weddeherrerne Godeke Lange og Jürgen Vinke fra 1427.

1. ligeledes hr. Johan Make, hr. Hinrik Heket, hr. Jurges Vinke før palmedag [før den 13. april] til søfærden til Flensborg. For det første udgifterne: til Hermen Sabeman for 2 læster øl, 14 mark pr. læst og 3 læster koventes⁶⁴⁷, 9 mark pr. læst; Albregt Grenze 2 læster øl, 14 mark pr. læst, og 4 læster koventes, 9 mark pr. læst; ligeledes hr. Jurges Vinke 5 læster øl, 14 mark pr. læst, og 6 læster koventes, 9 mark pr. læst; Hans Hogher 60 stk.⁶⁴⁸ brædder⁶⁴⁹ til 20 mark; ligeledes fra Tydeke Grunde 30 stk. for 11 mark; ligeledes fra hr. Godeke Langhen 4 læster øl, enhver læst 13 mark, 2 læster koventes, 9 mark pr. læst; ligeledes 3 mark for 3 læster tønder; ligeledes tyndt vævet uldstof til skibenes skibsfaner 3 mark; ligeledes 12 læster tønder til tvebakkerne, 28 skilling pr. læst; ligeledes 3 mark for 2 læster tønder; ligeledes Stobelowe 3 mark 12 skilling for 2 sider spæk; ligeledes fra Hans van Esten 4 sider for 7 $\frac{1}{2}$ mark; ligeledes fra hr. Arent Vrezen 4 sider for 6 $\frac{1}{2}$ mark; ligeledes 9 mark for 2 Drömt ærter; ligeledes 30 mark for 1 læst salt fra Gherde van Sust; 36 mark for 18 tønder gryn; ligeledes 6 tønder tjære til 12 mark; ligeledes 8 mark for 1 tønne olie; ligeledes 5 tønder lakseørreder til 27 $\frac{1}{2}$ mark; ligeledes Curde tømmeren 3 mark; ligeledes Steffene, som [warede] hr. Jurges stude/ fint hvidt hvedebrød⁶⁵⁰ 6 mark; ligeledes Kersten, som [dat schuttenlot vurde]⁶⁵¹ 3 mark; ligeledes 2 mark 3 $\frac{1}{2}$ skilling for skovle og spader; ligeledes Radeke Kymmer 18 skilling for at [totoslande];⁶⁵² ligeledes Hennynk drageren 26 skilling for at bringe til skibet; ligeledes 2 mark for 2 læster tønder; ligeledes 3 mark for 1 tønne torsk; ligeledes 24 skilling for 1 tønne eddike; ligeledes 4 mark for 1 tønne eddike;

⁶⁴⁷ *koventes* er tyndt (billigt) øl.

⁶⁴⁸ *schock* er lig med 60 stk.

⁶⁴⁹ *delen* betyder dele, men det mest logiske må være *dele*, der betyder bræt.

⁶⁵⁰ *warede* har mange oversættelser, men ingen, jeg kan få til at passe med *stuten*, der kan betyde enten stude eller fint hvedebrød formet som et lå.

⁶⁵¹ *schutten* kan være et mindre skib, *lot* kan være et lod til at måle dybder med. Det kan altså være betaling til en lods.

⁶⁵² Er en ydelse men hvilke, *toslan* kan betyde slå hamre; måske én, der har sørget for, at noget blev lukket eller sikret på en ordentlig måde?

ligeledes 4 mark for 4 læster kul; ligeledes for brødet, "enbakker" og tvebakker⁶⁵³, til den første rejse 107 mark 5 skilling: summa 663 mark 5 skilling.

Hanserecesse 1, VIII, nr. 176, s. 116.

176. Auzüge aus der Rechnung der Rostocker Kämmererherren Lüdeke Vrese und Hinrich Grenze von 1427-1428.

1. Item hebben se utegheven to der reyse vor Vlensborch myt her Maken unde her Hedede unde her Vinken: primo van Hermen Sassen 10 leste bers, de [last] 14 mr., item 20 leste koventes, de last 9 mr., summa 180 mark, unghelt up de last 5 β : summa van bere unde van kovente unde van unghelde 320 mr.; item van Berent Borgher 16 tunne twebackes, de tunne 10 β , unde vor 4 mr. 1bak: summa 14 mr.; item Hans Bergher 14 tunnen twebackes unde vor 3 mr. 1bak: summa 11 $\frac{1}{2}$ mr. 4 β ; item Vicke van Herverde 18 tunne twebackes unde vor 3 mr. 1bak: summa 14 mr. 4 β ; item Hennink Moller 9 tunnen twebackes unde vor 3 $\frac{1}{2}$ mr. 1bak: summa 9 mr. 2 β ; item Hennink Kranevelt 16 tunnen twebackes unde vor 3 $\frac{1}{2}$ mr. 2 β 1bak: summa 13 $\frac{1}{2}$ mr. 2 β ; item Nyebur 16 tunnen twebackes unde vor 3 mr. 1bak: summa 13 mr.; item Gandersem 21 tunnen twebackes unde vor 5 mr. 1 bak: summa 18 mr. 2 β ; item Prybbegnewen 15 mr. vor 6 syde speckes; item Vereden 10 mr. vor 6 syde speckes; item Sundaghe 20 mr. vor 1 blaw^a laken unde 1 rod to merskledinghe; item Krogher 9 mr. vor 2 witte Rozstoker lakene to merskledinghe; item Wolter 30 mr. vor 1 last soltes; item 9 mr. vor 2 dromet erweten; item 16 mr. 4 β Luteke W[u]lfe vor 5 tunne dorsches; item Utessen 13 mr. vor 4 tunne dorsches; item Pomerenen 9 $\frac{1}{2}$ mr. 4 β vor 3 tunne dorsches; item enem Wernemunder 9 mr. 6 β vor 3 tunne dorsches; item 20 mr. 6 $\frac{1}{2}$ β 3 g vor 11 $\frac{1}{2}$ last und 2 tunnen to brode; item 28 β den dregheren vor dat gut to schepe to bringhende; item 10 β vor 1 pram; item 3 β vor 3 spaden unde vor 3 schuffelen totomakende; item 1 mr. deme toscleghere vor dat gut totosclande; item vor bly....^b; item 5 $\frac{1}{2}$ mr. Wolter vor sine moylane, dat gut uttovorende.

a w durchgestrichen

b mangler

OVERSÆTTELSE

176. Uddrag af regningen fra Kämmererherrene Lüdeke Vrese og Hinrich Grenze fra 1427-1428

1. Ligeledes har de givet ud til rejsen til Flensborg med hr. Maken og hr. Hedede og hr. Vinken: først fra Hermen Sassen 10 læster øl, 14 mark pr. læst, ligeledes 20 læster koventes, 9 mark pr. last, sum 180 mark, omkostninger pr. last 5 skilling: sum for øl og koventes og omkostninger 320 mark; ligeledes fra Berent Borgher 16 tønder tvebakker, 10 skilling pr. tønde og 4 mark for enbakker: sum 14 mark; ligeledes Hans Bergher 14 tønder tvebakker og for 3 mark enbakker: sum 11 $\frac{1}{2}$ mark 4 skilling; ligeledes Vicke van Herverde 18 tønder tvebakker og for 3 mark enbakker: sum 14 mark 4 skilling; ligeledes Henning

⁶⁵³ 1bak eller enbakken er brød bagt én gang i modsætning til tvebakker, der er bagt to gange. Det kunne man kalde "enbakker".

Moller 9 tønder tvebakker og for 3 ½ mark enbakker: sum 13 ½ mark 2 skilling; ligeledes Hennink Kranevelt 16 tønder tvebakker og for 3 ½ mark 2 skillinger enbakker: sum 13 ½ mark 2 skilling; ligeledes Nyebur 16 tønder tvebakker og for 3 mark enbakker: sum 13 mark; ligeledes Gandersen 21 tønder tvebakker og for 5 mark enbakker: sum 18 mark 2 skilling; Ligeledes Prybbegnewen 14 mark for 6 sider spæk; ligeledes Vereden 10 mark for 6 sider spæk; ligeledes Sundaghe 20 mark for 1 blå klæde⁶⁵⁴ og 1 rød til stof til beklædning af mastekurvene; ligeledes Krogher 9 mark 2 hvide rostocker ruller klæde til merskle-dinghe; ligeledes Wolter 30 mark for 1 læst salt; ligeledes 9 mark for 2 Drömt ærter; ligeledes 16 mark 4 skilling til Luteke W[u]lfe for 5 tønder torsk; ligeledes en Wernemunder⁶⁵⁵ 9 mark 6 skilling for 3 tønder torsk; ligeledes 20 mark 6 ½ skilling og 3 penning for 11 ½ læster og 2 tønder til brødet; ligeledes 28 skilling til drageren for at bringe alting til skibet; Ligeledes 10 skilling for 1 pram; ligeledes 3 skilling for at lave 3 spader og 3 skovle; ligeledes 1 mark til dem, der sørgede for at pakke varerne ordentligt; ligeledes for [?]; ligeledes 5 ½ mark til Wolter for hans [moylane?]⁶⁵⁶ med at køre godset.

Hanserecesse 1, VIII, nr. 211, s. 153f.

211. Auszug aus der Rechnung der Rostocker Weddeherren Godeke Lange und Jürgen Vinge von 1427.

Item tu der anderen reyse tu der sevart her Otbreght, her Krugher, her Arent Vrese, her Burowe: item 1 last bers vor 14 mr.; item 2 leste unde 9 tunnen koventes, de last 9 mr.; item 1000 capehorn, dat hundred 24 β; item 4 mr. vor 2 tunne grutte; item 12 mr. vor 12 leste kolen van Hinrik Lutekens; item 1 tunne botteren vor 12 mr.; item 3 mr. vor 2 side spekkes; item 9 β 9 ½ 2 dregheren, de dat ghut vlegghen in deme schepe; item 9 β vor delen to der Munde to bringhende; item 4 ½ last tunnen, de last 30 β; item 4 mr. 1 β vor druddehalve last tunnen to brode; item 6 β den kaldregheren; item Radeke Kymme 1 mr. vor bent; item 9 β vor boddeme; item 3 mr. 15 β den dregheren vor unghelt; item Ghereke Hemmyghe deme vorman 30 ½ β; item Oleve deme vormanne 10 β; item 5 leste kalen vor 5 mr. van Tydeke Brabben; item 12 mr. vor 8 syde spekkes van Johan Vitten; item 5 mr. vor 4 side spekkes van Peter Manne unde 5 ½ β vor 3 syde; item van her Goteke Langhen 6 leste koventes, de last 9 mr.; item 24 mr. vor levendighe rindere, de me soltede [to] des schepes behof; item 6 β dem vorman, do se wedder quemen to hus; item vor brot, enbakken unde 2 bakken, 124 mr. 9 β; item to der stat snykken 4 β vor ene klynken; item 2 ½ mr. 2 β vor 3 laken lowendes to eme bonnitte; item 5 mr. vor 1 mast to der snykken; item 10 mr. vor boneholt in de schepe; item 3 ½ mr. vor 4 leste kolen van Kurt Clynghen; item van Grabowen deme repere 5 mr. vor towe; item van Hans Polborne 22 mr. vor reptowe.

OVERSÆTTELSE:

⁶⁵⁴ Hvor meget klæde, der var tale kan ikke ses, men normalt er 1 *laken* en **rulle** klæde.

⁶⁵⁵ Må være en person fra Warnemünde.

⁶⁵⁶ *moy/möinge* betyder besvær, problemet er *lane*, men måske har Wolter haft nogle vanskeligheder med alle varerne, så han har skullet have ekstra betaling.

Hanserecesse 1, VIII, nr. 211, s. 153f.

211. Uddrag af Weddeherrerne Godeke Langes og Jürgen Vinkes regnskab fra Rostock i 1427.

Ligeledes til den anden rejse til søs til hr. Otbregt, hr. Krugher, hr. Arent Vrese, hr. Burowe: ligeledes 1 læst øl til 14 mark; ligeledes 2 læster og 9 tønder koventes, hver læst 9 mark; ligeledes 1000 hornfisk, hver hundrede 24 skilling; ligeledes 4 mark for 2 tønder gryn; ligeledes 12 mark for 12 læster kul fra Hinrik Lutekens; ligeledes 1 tønde smør til 12 mark; ligeledes 3 mark for 2 sider spæk[svinekød]; ligeledes 9 skilling 9 penning til drageren, der bragte varerne til skibet; ligeledes 9 skilling for at bringe brædderne til Munde [Travemünde?] Ligeledes 4 ½ læster tønder, hver læst 30 skilling; ligeledes 4 mark 1 skilling for 3 ½ læster tønder til brød⁶⁵⁷; ligeledes 6 skilling til kuldrageren; ligeledes 1 mark til Radeke Kymme til (tønde)bånd; ligeledes 9 skilling til beholdere⁶⁵⁸; ligeledes 3 mark 15 skilling til drageren til omkostninger; ligeledes til Ghereke Hemmyghe vognmand 30 ½ skilling; ligeledes Oleve vognmand 10 skilling; ligeledes 5 læster kål til 5 mark fra Tydeke Brabben; ligeledes 12 mark for 8 sider spæk fra Johan Vitten; ligeledes 5 mark for 4 sider spæk fra Peter Manne og 5 ½ skilling for 3 sider⁶⁵⁹; ligeledes fra hr. Goteke Langhen 6 læster koventes, hver last 9 mark; ligeledes 24 mark levende okser, som blev nedsaltet til skibets behov; ligeledes 6 skilling til vognmanden, da de igen kom hjem; ligeledes til brød enbakker og tvebakker 124 mark 9 skilling; ligeledes til byens snyke [en mindre båd] 4 skilling for et dørhåndtag eller låseanordning; ligeledes 2 ½ mark 2 skilling for 3 ruller lærred til sejldug eller en forlængelse af sejlet.⁶⁶⁰; ligeledes 5 mark til en mast til snikken; ligeledes 10 mark til brædder⁶⁶¹ [må have været til reparation af dækket] i skibet; ligeledes 3 ½ mark for 4 læster kul fra Kurt Clynghen; ligeledes til van Grabowen for reparation af tove 5 mark; ligeledes til Hans Polborne 22 mark for tove.

Hanserecesse 1, VIII, nr. 212, s. 154f.

212. Auszug aus der Rechnung der Kämmererherren Lüdeke Vrese und Hinrik Grentze von 1427-1428.

Item hebben se utegheven to der anderen reysen her Odbrechte unde her Kroghere unde her Vresen unde her Burowen vor Kopenhavene: Hermen Sassen 1 last bers vor 14 mr. unde 12 leste koventes, de last 9 mr.: summa 23 mr.; item 2 leste koventes van Burmestere, de last 9 mr.: summa 18 mr.; item van Hinrik Symens 17 tunne koventes, de last 9 mr.: summa 18 mr.; item Berent Borgher 2 leste twebackes, de tunne 10 β, unde vor 28 β

⁶⁵⁷ *Brode* kan også betyde skrøbelig, altså måske tønder til skrøbelige ting, men da der senere i kilden bliver købt store mængder brød og tvebakker, må tønderne være til brød.

⁶⁵⁸ *Bodeme* har en lang række betydninger, men det mest logiske må være andre beholdere end tønder til opbevaring af varer.

⁶⁵⁹ Må være spæksider – halve svin.

⁶⁶⁰ *laken* betyder klæde eller rulle; *lowendes* – *lowent* eller *linwant* betyder lærred, *bonnitte* betyder strimler til sejl eller forlængelse af sejlet.

⁶⁶¹ *Bonholt* betyder *Dielenbretter* på tysk, altså brædder til entreen.

1bak: summa 16 $\frac{1}{2}$ mr. 4 β ; item van Hans van Gandersen 2 leste twebackes unde vor 4 $\frac{1}{2}$ mr. 1bak: summa 19 $\frac{1}{2}$ mr.; item van Vicke van Herverde 2 $\frac{1}{2}$ last unde 4 tunnen twebackes unde vor 9 mr. 6 β 1bak: summa 30 $\frac{1}{2}$ mr. 2 β ; item van Nyebure 18 tunnen twebackes unde vor 3 $\frac{1}{2}$ mr. 1bak: summa 15 mr.; item van Hen[n]ynk Moller 16 tunnen twebackes unde vor 4 mr. 1bak: summa 14 mr.; item van Vornoden 3 tunnen wittes twebackes vor 3 $\frac{1}{2}$ mr. 4 β ; item van Henninghe vor 2 mr. 1bak; item van Hermen Beseler 10 mr. vor 4 syde speckes; item Drewes Tzenen 16 mr. vor 8 syde speckes; item Peter Strysenowen 6 $\frac{1}{2}$ mr. vor 3 syde speckes; item Heyne Wedeghen 3 $\frac{1}{2}$ mr. vor 1 $\frac{1}{2}$ syden; item Reyneken 4 mr. vor 2 syden; item 15 mr. vor 1000 kapehorne Peter Jordens unde Holsten; item 2 mr. 4 β vor 2 tunne erweten; 4 mr. 16 ſ vor 2 tunne grutte; item 6 mr. her Hinrik Gensen vor 1 tunne ore; item 27 β den dregheren vor dat brot unde vor de de droghe ware uttobringhende; item 10 β dem spunder, de tunne to spundende to dem brode; item 25 β deme tosclegere; item 12 β dem pramluden vor dat brot uttovorende; item 3 $\frac{1}{2}$ mr. 4 β Cord Klinghenberghe vor 1 tunne vlesches; item 4 mr. Papendorpe vor 1 tunne vlesches; item 11 $\frac{1}{2}$ last tunnen vor 11 $\frac{1}{2}$ mr. unde 12 β vor 3 vlassvate; item 12 mr. 3 β Hinrik Syben vor 1 tunne botteren; item 3 $\frac{1}{2}$ β vor 3 $\frac{1}{2}$ last brodes to der Munde.

OVERSÆTTELSE:

Hanserecesse 1, VIII, nr. 212, s. 154f.

212. uddrag af Kåmmereiherrerne Lüdeke Vreses und Hinrik Grentzes regnskab fra 1427-1428.

Ligeledes har de haft udgifter til den anden rejse til hr. Odbrechte og hr. Kroghere og hr. Vresen og hr. Burown ud for København: Hermen Sassen 1 læst øl til 14 mark og 12 læster koventes, hver læst 9 mark: sum 23 mark; ligeledes 2 læster koventes fra Burmestere, hver læst 9 mark: sum 18 mark; ligeledes fra Hinrik Symens 17 læster koventes, hver læst 9 mark; ligeledes Berent Borgher 2 læster tvebakker, hver tønne 10 skilling, og for 28 skilling almindeligt bagt brød: sum 16 $\frac{1}{2}$ mark 4 skilling; ligeledes fra Hans van Gandersen 2 læster tvebakker og for 4 $\frac{1}{2}$ mark almindeligt bagt brød: sum 19 $\frac{1}{2}$ mark; ligeledes fra Vicke van Herverde 2 $\frac{1}{2}$ læster og 4 tønner tvebakker og for 9 mark 6 skilling almindelig bagt brød: sum 30 $\frac{1}{2}$ mark 2 skilling; ligeledes fra Nyebure 18 tønner tvebakker og for 4 $\frac{1}{2}$ mark almindeligt bagt brød: sum 15 mark; ligeledes fra Hennynk Moller 16 tønner tvebakker og for 4 mark almindeligt bagt brød: sum 14 mark; ligeledes fra van Vornoden 3 tønner hvide tvebakker til 3 $\frac{1}{2}$ mark 4 skilling; ligeledes fra Henninghe for 2 mark almindeligt bagt brød; Ligeledes til Hermen Beseler 10 mark for 4 sider spæk [svinekød]; ligeledes til Drewes Tzenen 15 mark for 8 sider spæk; ligeledes Peter Strysenowen 6 $\frac{1}{2}$ mark for 3 sider spæk; ligeledes Heyne Wedeghen 3 $\frac{1}{2}$ mark for 1 $\frac{1}{2}$ side; ligeledes Reyneken 4 mark for 2 sider; ligeledes 15 mark for 1000 hornfisk til Peter Jordens og Holsten; ligeledes 2 mark 4 skilling for 2 tønner ærter; 4 mark 16 penning for 2 tønner gryn; ligeledes 6 mark til Hinrik Gensen for 1 tønne lakseørreder; ligeledes 27 skilling til dragerne for at bringe brød og de

tørre varer; ligeledes 10 skilling til en "tøndelukker"⁶⁶², for at lukke tønderne til brødet [med en spuns]⁶⁶³; ligeledes 25 skilling til **tosclegere**⁶⁶⁴; ligeledes 12 skilling til pramfolkene for at sejle ud med brødet; ligeledes 3 ½ mark 4 skilling til Cord Klinghenberghe for 1 tønde flæsk [oksekød]; ligeledes 4 mark til Papendorpe for 1 tønde flæsk; ligeledes 11 ½ læster tønder til 11 ½ mark og 12 skilling til 2 tønder med hør eller lærred⁶⁶⁵; ligeledes 12 mark 3 skilling til Hinrik Syben for 1 tønde smør; ligeledes 3 ½ skilling for 3 ½ læster brød til Munde⁶⁶⁶.

β 8

⁶⁶² Må have været personer, der har gjort tønderne klar til brødet.

⁶⁶³ En *spunder* er en person, der sørger for at eventuelle spunshuller i tønder bliver lukket ordentligt.

⁶⁶⁴ Det nærmeste ord i ordbogen er *slegære*, at slå noget fast. Det var deres opgave at sørge for, at tønderne var klar til transport. Se Holbach 2005, s. 135. *Zuschläger* er det nutidige tyske ord – og på dansk?

⁶⁶⁵ *Vlassvate* kan både være en tønde til pakning af hør eller lærred eller en tønde med hør.

⁶⁶⁶ *Munde* er en flodmunding, men her stavet med stort, så måske Travemünde? Det må være for levering af brødet, da prisen for brød ville være alt for lav.

Bilag 5: Oversigt over andet personel og deres sold

profession	antal	sold per uge per person	sold for 4 uger i alt	forklaring
kokke og køkkenmedhjælpere	4+2	8 sk. l.	8 m. l.	2 medhjælpere
bagere	3+1	8 sk. l.	6 m. l.	1 lærling
slagtere	2+1	8 sk. l.	4 m. l.	1 lærling
garver	1+1	8 sk. l.	2 m. l.	1 lærling
rustningssmed	1+1	12 sk. l.	3 m. l.	1 lærling
våbensmede	2+1	12 sk. l.	6 m. l.	1 lærling
armbrøstmagere	2+1	12 sk. l.	6 m. l.	1 lærling
*pilstikker	1+1	12 sk. l.	3 m. l.	1 lærling. *En der skæfter armbrøstpile
hovsmede	3+2	12 sk. l.	9 m. l.	2 lærlinge
hjulmagere	4+2	12 sk. l.	12 m. l.	2 lærlinge
saddelmager/ seletøjsmager	2+2	12 sk. l.	6 m. l.	2 lærlinge
tømrere	10+2	12 sk. l.	30 m. l.	2 lærlinge
smede	2+1	12 sk. l.	6 m. l.	1 lærling
stenhugger	1+1	12 sk. l.	3 m. l.	1 lærling
bødkere	2+1	12 sk. l.	6 m. l.	1 lærling
teltmager	1+1	8 sk. l.	2 m. l.	1 lærling
skomagere	2+1	8 sk. l.	4 m. l.	1 lærling
skrædder	1+1	8 sk. l.	2 m. l.	1 lærling
fodermester	1+1	8 sk. l.	4 m. l.	1 hjælper
læger	2+1	2 rh. fl.+ 8 sk. l.	16 rh. fl. + 2 m. l.	1 assistent
præster	2	2 rh. fl.	16 rh. fl.	
skriver	1			1 af præsterne var også skriver
blidemestre	2+4	2 rh. fl.+ 8 sk. l.	16 rh. fl. + 8 m. l.	4 hjælpere
bøssemestre	2+4	2 rh. fl.+ 8 sk. l.	16 rh. fl. + 8 m. l.	4 hjælpere
lærlinge	21			
i alt	86		*198,5 m. l.	* afrundet
kuske til proviant	364 - 394		1092 - 1182 rh. fl.	leje af vogn og hest in- klusive sold
kuske til glever	40		120 rh. fl.	leje af vogn og hest in- klusive sold
kuske til andet personel	10 - 12		30 - 36 rh. fl.	leje af vogn og hest in- klusive sold
kuske til materiel og våben	86-96		258-288 rh. fl.	leje af vogn og hest in- klusive sold
andet personel i alt	500-542			
rh. fl.= rhinske gulden; m. l.= mark lübecksk; sk. l.= skilling lübecksk				

Bilag 6: Oversigt over *alle poster i det samlede regnskab

* Det samlede regnskab er uden erstatninger og uden de beløb, der burde lægges til for indkøb af ammunition, redskaber og andet til belejringen eller lejren, hvor det ikke har været muligt at finde priser, der kunne anvendes. Det er et mørketal, der kan være stort eller lille, men det er indtil videre ikke muligt at komme det nærmere.

art	**rhinske gulden	**mark lübecksk	kommentar/henvisning
<i>sold:</i>			
glever	3000 - 4500*	1800 - 2700* 2750 - 4125*	6 mark lübecksk per gleve 5 rhinske gulden per soldat * inkl. czerunge s. 36
andet personel		198,50 - 297,75*	* inkl. czerunge s. 41
sold i alt		1998,50- 4422,75*	* inkl. czerunge s. 41
<i>fødevarer:</i>			
<i>minimumsudgifter</i>		3150 - 3262,50	s. 58
<i>"reelle udgifter"</i>			
brødkorn		291 - 351,75	s. 62
okser		84 - 87	s. 63
oksekød		95,50 - 99,50	s. 64
svinekød		195,75 - 236,25	s. 64
ærter		26,25 - 36,25	s. 65
gryn		56 - 58	s. 65
hirse		8	s. 65f
smør		98 - 105	s. 66
sild		264 - 272	s. 67
hornfisk og stokfisk		60 - 75	s. 67
øl		892 - 1262,75	s. 67f
krydderier mm.		83	s. 68
dadler, figner		28	s. 68
salt, eddike, ost		68,75 - 71,75	s. 69
øg og grøntsager		50-100	
i alt		2300,25 - 2874,50	
dyrenes mad - havre		567 - 863,75	s. 71
forplejningsomkostninger - mennesker og heste i alt		2867,25 - 3738,25	s. 71
<i>belejringen:</i>			
<i>ammunition:</i>			
kruddt	93	85 m. l. 1 sk.	s. 96
stenkugler (store og små)	128 - 256	117 m. l. 5 sk. 4 p - 224 m. l. 10 sk. 8 p	Til kanoner og bøsser s. 96
armbrøstbolte		30 m. l.	s. 97
bly		15 m. l. 9 sk.	s. 97
søm		26 m. l. 8 p	s. 98
værktøj		110 m. l.	s. 98
hestesko		106-124 m. l.	s. 98
tønder		125 m. l.	s. 98

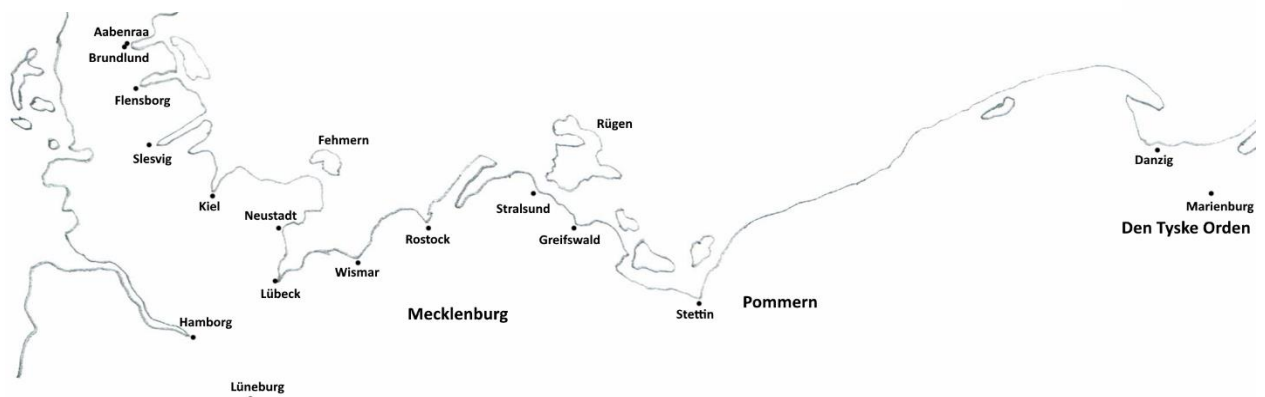
art	**rhinske gulden	**mark lübecksk	antal vogne kommentar/henvisning
belysning		11- 13 m. l. 7 sk.	s. 99
<i>belejring i alt</i>		*638,50 – 763,75	*638 mark lübecksk 7 skilling til 763 mark lübecksk 12 skilling.
<i>transportudgifter:</i>			
<i>vogne fødevarer:</i>			
vogne – rug	165 - 192		55-64 vogne s. 62
vogne – oksekød	15 - 18		5-6 vogne s. 64
vogne – grisekød	30 - 33		10-11 vogne s. 64
vogne – ærter, gryn og hirse	48		16 vogne s. 65
vogne – smør	9 - 12		3-4 vogne s. 66
vogne – sild	45 - 51		15-17 vogne s. 67
vogne – stok- og hornfisk	6 - 9		2-3 vogne s. 67
vogne – øl	450		150 vogne s. 68
vogne – krydderier m.m.	9		3 vogne s. 69
vogne – køkkengrej	9 - 12		3-4 vogne s. 69
vogne – havre	306 - 348		102-116 vogne s. 70
<i>vogne – fødevarer i alt</i>	1092 - 1182	1001 - 1083,50	364-394 vogne s. 95
vogne – glever	120		40 vogne s. 94
vogne – andet personel	30 - 36		10-12 vogne s. 94
vogne – blider	100		20 vogne (firspand) s. 95
vogne – kanoner	36 - 42		12-14 vogne s. 95
vogne – ammunition	24 - 30		8-10 vogne s. 96
vogne – andet udstyr	9 - 12		3-4 vogne s. 97
<i>transportudgifter i alt</i>	1391 - 1522	1375 – 1490,50	
alle poster i alt		6879,25 – 10414,25	s. 107
** for overskuelighedens skyld er nogle af tallene afrundet			

Bilag 7: to kort

1: Kort over de vigtigste byer og steder i Slesvig og Holsten

2. Kort med også de vigtigste vendiske hansestæder og Den Tyske Orden

Ekskurs 1: "En hjelm"

Ifølge KLMN består en *hjem* i Danmark af 1 fuldt udrustet rytter ledsaget af 1 svend, 2 armbrøstskytter og en stalddreng (med bagagehest). Betegnelserne er *homines dextrarii et armati*, som Arild Huitfeldt oversatte til "hjelme" eller "glavind".⁶⁶⁷ I Danmark bruges foruden *hjem* eller *glavind* også betegnelsen *heste*, fx 1328, hvor han omtaler 600 heste, som grev Gert lover at hjælpe kong Valdemar med.⁶⁶⁸ Det kan også have haft den betydning, som det havde i opstillingen af en hær til kampen mod hussitterne, hvor der i en aftale blev bestemt, hvad der fx skulle forstås ved 4 heste (se s. 33f.).

"Når der i sådanne dokumenter nævnes et antal ryttere, menes der hjem, og antallet skal femdobles"⁶⁶⁹ Som eksempel henvises til et pantebrev fra 1329, hvor kong Kristoffer II pantsætter Lolland og Falster til den holstenske grev Johan. I brevet lover Johan at bistå kongen med 100 "uiris dextrarii et armis".⁶⁷⁰

At dette betød, at Johan skulle stille med 500 mand, er nok tvivlsomt. For grev Johan af Holsten var en hjem/gleve 1 fuldt pansret rytter og 1 (kæmpende) hjælper plus en (stald)dreng til at holde hestene (en gleve kæmpede også ofte til fods), som vi så ovenfor. Når der blev indgået kontrakter i det nordtyske område, blev der altid skelnet skarpt mellem *gewapent* og *schutten*, altså mellem glever og (armbrøst)skytter.⁶⁷¹

Forsøger man at finde ud af, hvordan 100 hjelme bliver til 500 mand, kan man finde en mulig løsning hos Jahn.⁶⁷² Han skriver: *en Hjem [] betydede derfor ogsaa hos os uden Tvivl mere end een Mand, men Spørgsmålet bliver: af hvor mange Mand bestod den? Det mangler os aldeles paa Beviser, for at kunne besvare dette Spørgsmål af vor egen Historie, og vi maa ogsaa her tyde til den tyske og franske historie []*.⁶⁷³

"Antallet af mænd og heste i en gleve undergik også en forandring i løbet af det 14. årh. I Frankrig var en gleve oprindeligt – som mange andre steder – 2 personer til hest, en i fuld udrustning og en hjælper. Dette var så i slutningen af århundredet blevet til, at en gleve bestod af 4 mænd og 5 heste."⁶⁷⁴

Han kommer så frem til ved at bruge Frankrig som eksempel – at [] "saa kunne og bør vi under denne betegnelse forstaa [] en samling af Krigsmænd, indeelte i smaa Afdelinger [] Udtrykket 50 Hjelme betegnede altsaa et Corps af omtrent 250 Mand"[]⁶⁷⁵

Eller at Erik af Pommern får hjælp fra Sverige i 1426 i form af 300 "wapnada och skytter, altså i det højeste 1500 mand".⁶⁷⁶

⁶⁶⁷ KLMN, bd. 11, sp. 628f.

⁶⁶⁸ Huitfeldt -Chronologica II, s.353.

⁶⁶⁹ KLMN, bd. 11, sp. 628.

⁶⁷⁰ *Diplomatarium Danicum* 2. Rk. X, nr. 74.

⁶⁷¹ Se **Hansestædernes kontrakter**, s. 34f.

⁶⁷² Jahn 1825, s. 101-106.

⁶⁷³ Jahn 1825, s. 103.

⁶⁷⁴ Contamine 1986, s. 127.

⁶⁷⁵ Jahn 1825 s. 106.

⁶⁷⁶ Jahn 1828, s. 83 note 2.

Endelig må det pointeres, at 100 'uiris dextrarii et armis', der i Danmarks Riges Breve oversættes med 100 'mand med heste og våben',⁶⁷⁷ heller ikke angiver det faktiske antal af soldater, selvom det rent sprogligt er korrekt.

⁶⁷⁷ *Danmarks Riges Breve* 2. rk. X, nr. 74.

Ekskurs 2: Vitaliebrødre – lejesoldater med ret til selvaflønning

Hvor der er handelsskibe, er der også sørøveri med udsigt til et hurtigt bytte; der kan dog også ligge andre motiver bag, fx økonomiske eller politiske konkurrencer, som engagerede sørøvere for at genere deres fjender.

Efter en våbenhvile brød fjendtlighederne i Sønderjylland ud igen i 1416. Holstenerne var i begyndelsen meget trængte, og de gode erfaringer, mecklenburgerne i slutningen af det 14. årh. havde haft med at engagere kapere, inspirerede dem til også at åbne deres havne for mænd, der ville drive kaperi mod "de tre riger".

Disse mænd gik under betegnelsen vitaliebrødre. Det var oprindeligt betegnelsen for de søfolk, mecklenburgerne havde engageret i deres kamp mod dronning Margrethe for at beholde den svenske trone, og som deltog i kampen om det belejrede Stockholm. De sørgede også for forsyninger til byen, og heraf navnet: vitalie = fetalje = forsyninger. Efter freden i Lindholm i 1395 drog de fleste af dem til Frisland, hvor øerne gav gode muligheder for sikre skjulesteder, og friserne var mere end villige til at bringe de røvede varer i omløb igen, naturligvis mod at få en passende andel. Andre tog til den nordlige del af Østersøen eller den Botniske Bugt, hvor de opførte borge, hvorfra de kunne operere.

Vitaliebrødrene blev betegnet som partige (man havde en andel), eller Likedeeler (de delte ligeligt). Det lader til, at man mange steder har skelnet mellem vitaliebrødre og almindelige sørøvere vittallienbrodere unde zeroveren - "nyne vitalenbroderen och andere rovere".

De blev først og fremmest rekrutteret blandt matroser og fiskere, der var vant til at sejle, men også bønder og folk, der var kommet i klemme under de sociale uroligheder i hansestæderne før og efter år 1400, blev optaget blandt vitaliebrødrene. Købmænd, der var gået konkurs, og dermed havde sat sig uden for det gode selskab, valgte af og til denne beskæftigelse, og forbrydere eller forviste fra byerne kunne også blive vitaliebrødre. Det eneste afgørende var, at man forstod sig på at bruge våben. Alle havde et håb om, at kaperlivet kunne give dem rigdom og social opstigning.

Det kan godt være, at vitaliebrødrene har opfattet sig som et broderskab eller gilde, men når de blev taget i sørøveri, fandtes der kun én straf, som omfattede alle ombord. De blev halshugget, og hovedet blev med et stort spiger anbragt på pæle i havneindløbet på et sted, alle skibe skulle passere. Som skræk og advarsel samtidig med, at det skulle forhindre, at de fordømtes sjæle gik igen.⁶⁷⁸

Når vitaliebrødrene blev engageret af en by eller fyrste, fik de et kaperbrev fra den eller dem, de arbejdede for, og dermed skulle kaperiet i en krigssituation være fuldt legal. Helt så enkelt var det dog ikke, da retsforholdene var meget komplicerede; byret, strandingsret og søret var uafhængige med mange grænsestridigheder til følge. Neutral fragt på fjendtlige skibe kunne kapes, og det samme gjaldt for neutrale skibe med fjendtligt gods. Noget som hansestæderne ikke anerkendte; for dem var alt sørøveri.⁶⁷⁹

⁶⁷⁸ Reuter 1936, s. 66ff. Ved gravearbejder i Hamborgs havn har man fundet pæle med fastnaglede hovedskaller (udstillet på Museum für Hamburgische Geschichte), afbildet Bracker 1989, s. 656. Straffen for sørøveri var i den lübske ret - "men scholde en ere hoved afhoven unde negele se upp der stok". Hvor meget en sådan henrettelse kostede kan ses i *KR Hamburg II*, s. 34, hvor en mand får 2 pund for at henrette 5 pirater - "bedelle ad decapitandum 5 piratas".

⁶⁷⁹ Benninghoven 1973, s. 39f.

De holstenske kaperhavne

Da de holstenske havne blev åbnet for kapere, strømmede mange vitaliebrødre til, ikke kun fra Frisland men også andre steder fra. Kiel, Eckernförde, og Neustadt var nogle af de byer, der herefter blev brugt som base for deres togter. Adgang til sikre havne og skjulesteder, hvor man kunne overvintre, reparere skibe, proviantere samt have mulighed for at afsætte de røvede varer, var meget nødvendige. Hvor vigtigt dette var, kan antallet af kapringer i Østersøen, der er registreret i hansestædernes optegnelser før 1416, sige noget om. Det eneste vidnesbyrd, der findes i de hanseatiske kilder om sørøveri i tiden fra 1410 til 1416, er et brev fra Wismar til Lübeck angående en adelsmand, der havde fanget nogle sørøvere og kastet dem i fængsel.⁶⁸⁰ Nu kan man selvfølgelig ikke slutte, at fraværet af oplysninger betyder, at der så ikke fandt kapringer sted, men det er dog påfaldende, hvor stor forskel der er på oplysningerne fra dette tidsrum og årene herefter.

Vitaliebrødrene viste hurtigt, hvor effektive de var, og det bekræftes indirekte, hvis man ser på de forhandlinger, der blev ført i juli 1416 mellem Erik af Pommern og hansestæderne ved Lollands albue. Her ønskede kongen et forbund, hvor hansestæderne skulle tage sig af bekæmpelsen af de holstenske vitaliebrødre, mens han selv tog sig af kampen på landjorden. Han kom også ind på de skader, de holstenske kapere gjorde på købmændene. Hvis stæderne ikke ville gøre noget for at stoppe dem, blev kongen nødt til selv at engagere kapere.⁶⁸¹

Den 12. november 1416 skrev kongen igen til hansestæderne, der alle var forsamlet i Lübeck og Rostock, at han ved et tidligere møde var blevet lovet, at han inden 6 uger ville få besked om, hvad stæderne agtede at gøre ved sørøverproblemet "Vi og vore er blevet groft og hårdt beskadiget siden den tid, og endnu bliver det fra dag til dag af sørøverne, at det for os ikke er til at bære".⁶⁸² Svaret var, at hansestæderne ville sende skibe i søen, så snart vejret tillod det, og så tilføjedes det, at "de mange skader, der allerede er sket, gør os af hjertet ondt".⁶⁸³ Der blev samme dato den 8. december 1416 skrevet til holstenerne og klaget over de mange overgreb, der var sket fra skibe, der kom fra Holsten. Der var heller ikke betalt erstatning for det tidligere røvede, og hansestæderne forlangte, at overfaldene blev stoppet, ellers ville man selv gøre noget.⁶⁸⁴

Det lader ikke til at have gjort det store indtryk i Holsten. Den 20. januar 1417 drøftedes problemet igen på en hansedag, og der blev skrevet til holstenerne, hvor der i skarpe vendinger blev klaget over de skader, som vitaliebrødrene havde tilføjet købmændene. Hvis der ikke øjeblikkeligt blev gjort noget ved problemet og ydet erstatning, som holstenerne mundtligt havde givet tilsagn om, ville man gå over til repressalier.⁶⁸⁵ Hertug Heinrichs undskyldning om, at vitaliebrødrene ikke stod i hans tjeneste, afvist som ubegrundet.⁶⁸⁶ At det var alvorligt ment med gengældelse, vidner et brev fra den 26. januar 1417 om,

⁶⁸⁰ LUB V, nr. 559, s. 601f.

⁶⁸¹ Daenell 1902, s. 287.

⁶⁸² *Hanserecesse* 1, VI, nr. 314, s. 284. "wi unde de unsen groffliken und swarliken beschediget synt sod der de tiid, unde noch werden van dage to dage, van den seeroveren, dat uns unlidelik billichys".

⁶⁸³ *Hanserecesse* 1, VI, nr. 322, s. 293.

⁶⁸⁴ *Hanserecesse* 1, VI, nr. 323, s. 296.

⁶⁸⁵ *Hanserecesse* 1, VI, nr. 339 og 340, s. 320.

⁶⁸⁶ *Hanserecesse* 1, VI, nr. 341, s. 321.

hvor Heinrich bad om, at man ville udsætte iværksættelsen af repressalier indtil den 21. marts, hvor han vil have indgået forlig med de skadelidte, og samtidig lovede han at skrive til alle de byer, hvor der kunne opholde sig nogen, der ville "skade købmanden", at de ikke stod under hans beskyttelse.⁶⁸⁷

I august 1417 tog vitaliebrødre fra Kiel et skib tilhørende ærkebispem i Lund Peder Kruse.⁶⁸⁸ End ikke for kirkens mænd gjorde disse "kjække sørøvere" holdt, som Jahn skriver.⁶⁸⁹ En mængde kostbare klæder, bøger, og guld og sølv faldt i kapernes hænder. Biskoppen havde sendt bud efter sine ejendele, fordi han efter Erik af Pommerns indtagelse af Slesvig by ville demonstrere grænsen for den danske kirkeprovins.⁶⁹⁰

I november 1417 lykkedes det for Lübeck at få indgået den første våbenhvile, og i dokumenterne fra disse forhandlinger var et af punkterne de vitaliebrødre, grev Heinrich havde engageret. Han lovede ikke blot at afskedige disse, men også, at det ville ske til lands og ikke til søs, for at de ikke skulle gøre mere skade. Han lovede endda at sende en af sine mænd, Luder Sten, til Kiel for at indskærpe dette over for byen. Svaret fra Kiel var, at vitaliebrødrene måtte forlade landet over land, da man havde tilbageholdt deres skibe og ikke ville udlevere dem.⁶⁹¹

I et brev fra marts 1418 fra Lübeck til Wismar lader det til, at rådet i Kiel ikke helt fulgte opfordringen til at afskedige alle vitaliebrødre. Byen ville skrive til Kiel og klage over, at sørøverne havde fået ophold her "doch besorge wy, dat id wenich helpe".⁶⁹²

At det ikke varede længe, før vitaliebrødrene vendte tilbage til de holstenske havne, kan ses af et brev fra den 16. maj 1419 til højmasteren for Den Tyske Orden, hvor det blev beklaget, at skibsførerne fra hele Østersøområdet manglede 300-400 søfolk for at kunne bemane deres skibe. Søfolkene var taget til Frisland eller Holsten.⁶⁹³

Det kunne der være mange grunde til, men en af dem var uden tvivl de betingelser, søfolk måtte arbejde under hos hansekøbmændene. Varerne kom altid i første række, også ved forlis. Søsøge søfolk skulle betale deres hyre tilbage, og rømmede de, inden arbejdet var afsluttet, kunne de straffes med fængsel på vand og brød, eller endog henrettelse. De kunne ganske vist tjene lidt ekstra ved selv at handle, eller ved at hjælpe ved lastning eller losning, men den store indtjening var der ikke tale om. Det kan derfor ikke undre, at der var så mange søfolk, der ønskede at tilslutte sig vitaliebrødrene.⁶⁹⁴

I forbindelse med indkaldelsen til fredsforhandlinger i Flensborg i 1421 sendte Lübeck et brev til Wismar, hvori byen opfordredes til at deltage. I dette brev blev der også gjort opmærksom på, at man ville tage spørgsmålet om sørøveri op, både med kongen og med holstenerne.⁶⁹⁵ Stralsund sendte dog afbud til mødet; man ønskede ikke at mødes med holstenerne "fordi de inden for kort tid har gjort vore borgere stor skade".⁶⁹⁶

⁶⁸⁷ *Hanserecesse 1*, VI, nr. 342, s. 321f.

⁶⁸⁸ *Holstenerpræsten*, s. 117, note1. Hvor han dog bruger et forkert årstal.

⁶⁸⁹ Jahn 1835, s. 67.

⁶⁹⁰ Thaysen 1992, s. 23.

⁶⁹¹ *Hanserecesse 1*, VI, nr. 503 § 53-56, s. 481-486.

⁶⁹² *Hanserecesse 1*, VI, nr. 536, s. 521; *LUB VI*, nr. 16, s. 16f. "Dog frygter vi, at det ikke vil hjælpe meget".

⁶⁹³ Ekdahl 1973, s. 242f.

⁶⁹⁴ Fritze 1967, s. 163f.

⁶⁹⁵ *LUB VI*, nr. 367, s. 387f.

⁶⁹⁶ *LUB VI*, nr. 370, s. 391. "dat de Holsten bynnen kort unsen borgheren groten schaden dan hebben".

I december 1421 sendte rådet i Lübeck et brev til sine udsendinge i Flensborg. Her berettedes der om de mange vitaliebrødre, der var på havet. De var sejlet ud fra Eckernförde og havde taget adskillige skuder og 1 skib med 50 heste. Hestene var blevet bragt til Kiel og Lütjenburg. Ifølge et rygte i Lübeck havde vitaliebrødrene smidt søfolkene over bord, og udsendingene blev bedt om – efter bedste evne – at klage over dette hos hertugen af Slesvig.⁶⁹⁷

Den 16. maj 1422 skrev Lübeck til Wismar og gav følgende oplysninger om de forberedelser, vitaliebrødrene gjorde. Byen havde haft udsendinge i både Neustadt og Kiel. I Neustadt var der ingen brødre, men i Kiel forberedte de sig på at stikke til søs. De havde 16 eller 18 *snekker* og en *krejer* på 70 læst, og endnu to krejere, der dog ikke var fuldt udrustet endnu.⁶⁹⁸

Den 21. maj 1422 skrev rådet i Kiel til Lübeck og advarede om, at vitaliebrødrene rustede sig til at tage på havet. "Siden den tid, hvor vitaliebrødrene bragte *everen* [mindre skib] til vores by, har vi arbejdet ihærdigt på, at det ikke skulle ske igen". Og så kom nok den mest interessante del af brevet. Byens råd tilbød Lübeck at arbejde for, at de ville blive stoppet "by unser herschop."⁶⁹⁹ Hvem der stod bag, og for hvem det var muligt at stoppe vitaliebrødrenes hærgen, kan der ikke herske nogen tvivl om, men den store tiltro til, at det ville ske, har hansestæderne nok ikke haft.

Samarbejdet mellem byen og vitaliebrødrene har, på trods af Kiels påstand om det modsatte, sikkert fungeret upåklageligt. Rådet og nogle af vitaliebrødrene kvitterede den 13. februar 1418 sammen for en sum, der var blevet dem betalt.⁷⁰⁰ Beløbet er ikke nævnt og heller ikke, hvem det er, som de har modtaget summen af, men det interessante er, at de kvitterer sammen. Det må betyde, at der var et tæt samarbejde mellem parterne. Der kan være tale om løskøb af et skib eller gods. Den 25. juli 1423 var der en kort meddelelse fra en skipper i Åbo, Nicolaus Olavsson, om at han havde fået sit skib tilbage, som var blevet ham frarøvet og bragt til Kiel.⁷⁰¹ Kiel var en hansestad, og skulle som sådan stille med folk til bekæmpelse af sørøveri (ganske vist kun 3). På den ene side brugte byen altså penge til at bekæmpe sørøveriet, og på den anden side var der borgere fra Kiel, der handlede med røvede varer. Det var selvfølgelig noget, der vakte stor forargelse blandt de andre hansestæder, således på et møde i Wismar i 1417.⁷⁰² Også efter kampen om Sønderjylland forblev Kiel en markedsplads for røvede varer; i 1448 blev byen stadig brugt til dette formål.⁷⁰³

⁶⁹⁷ LUB VI, nr. 382, s. 406.

⁶⁹⁸ I langt de fleste tilfælde får vi kun oplyst, at et skib er blevet røvet, men af og til bliver der også oplyst hvilken type der er tale om, *krejer*, *holk*, skude osv. *Holke* og *krejere* var store skibe på 70-90 læst (de preussiske skibe, der sejlede med korn kunne være på 200-300 læst), *snekker* og *everter* var mellemstore skibe på 30-40 læst, og skuder var mindre skibe på 4-10 læst. En nærmere redegørelse for, hvad de forskellige betegnelser dækker over findes i *Dansk Søfarts Historie Bd. 1*, 1997, s. 163-165 og s. 208-217.

⁶⁹⁹ LUB VI, nr. 418, s. 442f. Andre oplysninger om kaprede skibe, der i denne periode er ført til Kiel: LUB VI, nr. 418, s. 442f. og *Hanserecesse 1*, VII, nr. 621, s. 424.

⁷⁰⁰ LUB VI, nr. 9, s. 10.

⁷⁰¹ LUB VI, nr. 527, s. 531.

⁷⁰² *Hanserecesse 1*, VI, nr. 467, s. 447.

⁷⁰³ Jensen; Wulf 1991, s. 44.

En anden af vitaliebrødrenes hyppigt nævnte tilholdssteder var Neustadt, hvad der ikke kan undre, når man ser, hvor byen ligger. Rådet i byen skrev den 19. juli 1420 til Lübeck og hævdede, at det havde gjort alt, hvad der var muligt med hensyn til det skib, der var blevet ført til Neustadt. Som fjendtligt gods var det blevet bragt til byen uden rådets viden, og man ville arbejde for, at skib, last og mandskab blev hurtigt frigivet.⁷⁰⁴ I et brev fra rådet i Lübeck til Hamborg juli 1420 berettes om et stort skib med kostbart gods tilhørende lübeckske borgere, som vitaliebrødre fra Neustadt havde taget. Man havde derfor sendt en mand til byen, men frygtede, at der skulle ske yderligere skade for borgerne. Man anmodede om, at Hamborg tog kontakt til holstenerne og formidlede, at borgerne kunne få deres gods tilbage, og at købmanden for fremtiden skulle forblive ubeskadiget.⁷⁰⁵ Den 20. sept. 1420 oplyste Neustadt til Lübeck, at byen ville sørge for, at ingen fjernede gods fra et skib (det er ikke til at afgøre, om der er tale om det samme skib), der var blevet bragt til byen, for at give ejerne lejlighed til at hente deres varer. Man så sig ikke i stand til at bringe det til Lübeck, og man kunne heller ikke forhindre, at byens herrer (de holstenske hertuger) havde givet dem, der ville føre krig mod "de tre rigers konge", lov til at bevæge sig frit i landet, men ville forsøge at forhindre, at det skete fra havnen i Neustadt.⁷⁰⁶

Det kaprede gods

Normalt oplyses det kun, at et skib er blevet kapret og ført til den og den havn, men ved den følgende kilde er det så heldigt, at det kan ses, hvad der er blevet røvet, og hvad værdien af (noget af) det røvede har været. Den 17. november 1421 var et skib fra Stralsund, der stod ud fra Trave, blevet taget af holstenerne. Byen bad om, at Lübeck skulle gøre sin indflydelse gældende, da skibet også havde lübeckske borgers gods ombord.⁷⁰⁷ Greifswald, der også havde borgere, der havde mistet gods ved kapringen, bad ligeledes Lübeck om at gøre sin indflydelse gældende overfor holstenerne.⁷⁰⁸

På et stykke papir, der har været vedhæftet en af disse klager, er der nøje gjort rede for, hvad skipperen på skibet, Claus Sjøllandsfarer, havde mistet.⁷⁰⁹ Først en liste over sørøverne, 13 i alt, og hvor de kom fra, Oldenburg, Eckernförde, Neustadt og Lütjenburg. Dernæst en opgørelse over hvem, der havde fået del i rovet: Marquard van Sicgem hjalp med at få varerne i land, og for dette fik han en rulle klæde fra Leyden og 3 tønder salt. To brødre Ahlefeldt fik 1 last salt og 1 tønne rav og 5 stokfisk fra Bergen, og for dette tillod de, at varerne blev ført ind i deres område. Så var der fogeden i Eckernförde, Gerd van Kotelberg, som også holdt hånden frem, han fik 14 tønder salt. Breide Rantzau og hans fætter fik 12 ruller klæde; ifølge opgørelsen var der 13 om bord, men den trettende havde hertugen kørt bort i sin fodersæk (*vodersack*). Yderligere havde skibet været lastet med 4 halve baller klæde (4 *terling wandes*), 400 pund græsfrø(?) (*cypollensaed*), 1/4 tønne rav, og 1 tønne tørrede fisk (*vlackvissches*), 1 kiste med klæder og 40 m. l. i rede penge, og endnu en kiste med tilsvarende indhold, værdi 30 m. l. Endvidere havde der i rede penge været 130

⁷⁰⁴ LUB VI, nr. 234, s. 269. "dat de manne unde ghud quyd ghelaten syn".

⁷⁰⁵ Hanserecesse 1, VII, nr. 252, s. 134; LUB VI, nr. 237, s. 273f.

⁷⁰⁶ Hanserecesse 1, VII, nr. 262; LUB VI, nr. 285, s. 317.

⁷⁰⁷ LUB VI, nr. 361, s. 382f.

⁷⁰⁸ LUB VI, nr. 365, s. 384f.

⁷⁰⁹ LUB VI, nr. 366, s. 386f.

gulden, 10 m. l. Værdien for anker og tov blev opgjort til 50 *mark sundesch* fra Stralsund. Endelig havde der været 8 engelske kårder og 1 rulle blå klæde fra Ypres om bord.

Værdien af det røvede har været adskillige hundrede mark lübecksk. Det mest interessante er, at vi for første gang direkte kan se, at man mener, at greverne også har fået del i byttet. Det er forbløffende så velunderrettet vedkommende, der har udfærdiget listen, har været; det kan dog undre, at de holstenske hertuger har ladet sig nøje med en rulle klæde. Det er en af de få gange, hvor de direkte kædes sammen med kaperiet.

Skibene repræsenterede også en betragtelig værdi. Der findes enkelte kilder, der viser, hvor meget de forskellige typer af skibe kunne sælges for, eller hvor meget ejeren skulle have i erstatning, hvis han havde mistet sit skib i forbindelse med krigshandlinger. Den 1. juni 1430 solgte en skipper sin ever (*euer*) for 240 mark lübecksk, og den 28 juli solgtes en fjerdedel af en krejer for 100 mark lübecksk.⁷¹⁰

I langt de fleste tilfælde har købmændene måttet afskrive deres tab, men det kan formodes, at de af og til selv har været i stand til at "købe" det stjålne gods tilbage fra vitaliebrødrene. Det har været den letteste måde for brødrene at skaffe sig rede penge på. Skulle de i havn med en last sild eller klæde, var der sikkert nogle, havnemyndigheder eller rådet i byen, der skulle have andel i rovet. Det sikreste, hurtigste og mest indbringende ville altså være at sælge tilbage til ejeren. På den måde kunne ejeren også formindske sit tab. Hvor ofte det foregik vides ikke; det har ikke været i parternes interesse at få det nedfældet på papir.

Enkelte eksempler på, at det foregik på denne måde findes dog. Fx Henning Hardeliff, der bekendtgør "løsladelsen" af sit skib, der under stædernes krig mod Erik af Pommern blev ham frarøvet, og som af den nuværende skipper, Hinrich Gerdessen, var blevet tilbagekøbt fra vitaliebrødre i Neustadt.⁷¹¹ Også efter krigsafslutningen blev der forhandlet om røvet gods. Den 2. februar 1433 forhandlede der om et skib, der var blevet taget af vitaliebrødre under krigen mod danskerne, og derefter ført til Neustadt.⁷¹² Hvad udfaldet blev, hører vi desværre ikke noget om.

Når det enkelte gange lykkedes for ejerne at opspore det kaprede, og man forsøgte at få det tilbage, var holstenerne kendt for at trække tiden i langdrag. Således også med gods, der var blevet taget fra en af Den Tyske Ordens fogeder, hvor man frygtede, at det røvede gods skulle forsvinde, inden man kunne få det igen: "Der findes folk, der bringer godset til landet Holsten for at dele det op".⁷¹³ Når man skulle afsætte det røvede gods igen, var det nødvendigt at omlade ting til tønder, der ikke havde ejerens mærke, eller omsmelte ting som fx voks.⁷¹⁴

I et brev fra Bremen klagedes der over hertugen af Slesvig. "Ligeledes har hertugen af Slesvig taget skipper Albert Kukens skib, som var lastet med sild. Og lasten blev bragt til hans (hertugens) land og solgt der. Skipperen og købmanden opgjorde deres tab til 2

⁷¹⁰ LUB VII, nr. 397, s. 373 og note 1 sammesteds.

⁷¹¹ HUB VI, nr. 1062, s. 593; LUB VII, nr. 524, s. 498.

⁷¹² LUB VII, nr. 524, s. 498.

⁷¹³ *Hanserecesse* 1, VIII, nr. 540, s. 353f. "Sol geleyde geven, dat gut dar in deme lande van Holsten to slyten".

⁷¹⁴ Se fx LUB VI, nr. 87, s. 131.

tusind mark lübecksk".⁷¹⁵ Der er ingen tidsangivelse på brevet, men det interessante er også, at det direkte er hertugen, der bliver gjort ansvarlig for rovet, og at de røvede sild er blevet solgt i Holsten.

Når skibene blev ført til de holstenske havne, kan det være en del af den aftale, der blev indgået mellem greverne og de vitaliebrødre, de engagerede, selvom der ikke eksisterer noget skriftligt om en sådan aftale. Her kan også være aftalt, at alle "fjendtlige" skibe, så vidt det var muligt, skulle føres til en holstensk havn. Selvom det var muligt at sælge skib og last i andre havne, kan vitaliebrødrene ikke have været sikre på, at dette kunne ske uden problemer; nogen kunne genkende lasten. Det sikreste, og sikkert også det hurtigste, hvis man ikke kunne sælge det tilbage til ejerne, var altså at føre det røvede gods til Holsten.

De store farer kan man ikke påstå, at vitaliebrødrene har været udsat for på havet. Det er kun sjældent, vi hører om, at nogle af dem er blevet fanget, men et eksempel har vi dog. Et lübecksk skib var stødt på nogle vitaliebrødre, og havde dræbt en del af dem. Resten, der var flygtet til Heiligenhafen, blev forfulgt af de lübeckske soldater og pågrebet. 22 blev dømt og halshugget i byen, anføreren blev dog ført til Lübeck, hvor også han mistede hovedet.⁷¹⁶

Optrapning i indsatsen af vitaliebrødre

I juli 1426 begyndte vitaliebrødre også at tage direkte del i krigshandlingerne. I juli erobrede de 16 skibe, der var på vej med proviant til de danske styrker, der belejrede Slesvig og Gottorp, og de erobrede adskillige andre skibe på Slien.⁷¹⁷ I september deltog de i erobringen af Femern og borgen Glambek, som de fik til at overgive sig ved at foregive, at Lübeck og Hamborg deltog i angrebet.⁷¹⁸ Det gjorde de ikke, men den 27. september 1426 indgik holstenerne et forbund med de vendiske hansestæder, der erklærede kong Erik af Pommern krig. Dette var et vendepunkt i kampen om Sønderjylland.

Hansestæderne havde et meget ambivalent forhold til vitaliebrødrene og kaperiet. Man forsøgte på alle måder at bekæmpe det, men når man selv deltog i en væbnet konflikt, var noget af det første, man gjorde, at engagere "lozer gezellen" "løse folk" (et andet udtryk for vitaliebrødre eller kapere). Hamborg var et typisk eksempel på denne holdning. En udtalelse fra 1398, som nogle vitaliebrødre gav en købmand med på vejen, viser noget om dette: "de var Guds venner og hele verdens fjender, med undtagelse af dem fra Hamborg og Bremen".⁷¹⁹ I andre hansestæder blev der på dette tidspunkt klaget over, at man i disse to byer ikke reagerede, når bytte blev sat til salg på deres markeder. Hamborgs forhold til

⁷¹⁵ *Hanserecesse 1, VIII*, nr. 1136, s. 731. "Item dat des herthogen demre van Slezwik nemen schipper Alberte Kuken zin schipp, dat ghelden was mit heringhe. Unde dat gud wart gebracht in zin lant und wart dar vor-kofft. Des de schipper unde de kopiude ere schaden upp twey duzent Lubesche mark. Summa 2000 Lub-esche mark.

⁷¹⁶ *Detmar III*, s. 371 har 20 dømte. I 1428 bliver en flåde, der prøver at komme gennem Øresund for at sejle til Norge for at plyndre angrebet og 7 store og 3 mindre skibe og 500 mand bliver taget til fange. Erslev 1901, s. 233.

⁷¹⁷ Erslev 1901, s. 209; *Korner D§1449*, s. 471ff. Og §1451, s. 473.

⁷¹⁸ Erslev 1901, s. 209.

⁷¹⁹ Bracker 1989, s. 663. "se weren Godes *vrende* unde al der welt *vyande*, sunder der van Hamborch und Bremen".

sørøveri var altså mildest talt problematisk. Selvom man under krigen mod Erik af Pommern understøttede kaperiet, havde man dog andre steder store problemer med vitaliebrødrene, først og fremmest i Frisland.⁷²⁰

På et hansemøde den 3. august 1427 opfordredes alle de vendiske stæder til at engagere kapere "Ligeledes har sendebuddene besluttet, at enhver by skal øjeblikkelig tilkalde dem, der vil bekrige eller berøve de tre riger... og hvad de tager, som hører hjemme i rigerne eller kommer herfra, skal de kunne bruge, som de ønsker" ⁷²¹.

Det betød en voldsom tilstrømning af vitaliebrødre. I 1427 forsøgte kejser Sigismund gennem Den Tyske Orden at hverve 1000 "Schiffskinder"⁷²² og nogle gode anførere, der skulle sendes til Ungarn for at kæmpe mod tyrkerne. Det har muligvis været et forsøg på at hjælpe Erik af Pommern; på den måde ville holstenerne og hansestæderne ikke have så mange vitaliebrødre til deres rådighed. Hvervningen blev dog ikke til noget. De kilder, der findes fra resten af krigen, viser, at der virkelig var blevet tiltrukket et stort antal kapere, og samtidig viser de, at vitaliebrødrene havde haft store problemer med at kende forskel på ven og fjende. For slet ikke at tale om behandlingen af skibe fra neutrale byer.

I 1428 beskyldtes skibe fra Rostock for at have kapret proviantskibe fra Hamborg og Stralsund. I et brev til Lübeck bedyrede byen ikke at vide noget om dette, og hvis det var sandt, ville man gøre alt, for at skibet blev udleveret igen. Man oplyste endvidere, at der i farvandet ud for Wismar lå 2000 mand "lozer gezellen"; man foreslog derfor, at al sejlads blev indstillet, indtil byerne havde talt om, hvad der skulle gøres ved problemet.⁷²³ Hvis tallet er rigtigt, var der tale om en meget stor ansamling af vitaliebrødre. Det var så slemt, at Riga den 1. april 1428 meldte til Dorpat, at man ville indstille al skibsfart, fordi der var for mange sørøvere på havet, og opfordrede byen til at gøre det samme.⁷²⁴

Den egentlige fjende gik det dog også ud over. Den 10. juli 1428 meldte Hermann Westphal til Lübeck, at man havde været på Bornholm for at plyndre; halvdelen af øen var brændt, og man havde taget 500 køer, 1000 okser, 600 lam og 6 last smør.⁷²⁵ Året før var Bornholm også blevet overfaldet, og indbyggerne havde måttet love 10.000 lødige mark i brandskat.⁷²⁶ Andre øer blev plyndret, Møn, Falster, Lolland, Læsø og Ærø.⁷²⁷ Men også neutrale kystområder var udsatte. Den 30. september 1429 lovede Hamborg biskoppen på Øsel, at hans undersåtter ikke ville blive udsat for overgreb fra hamborgske borgere eller lejesoldater.⁷²⁸

⁷²⁰ Se Scheurlen 1974 og Ehbrecht 1994.

⁷²¹ *Hanserecesse* 1, VIII, nr. 238§ 6, s. 174. "Item hebben de heren sendebode en gedregen, dat ene jewelike stad schal undemach in ropen van stunt an alle de jene, de uppe de dre rike orlogen ofte roven willen,...unde was se nemen, dat in de rike to hus behoret ofte ut den riken(kumpt) dat scholen se unbewerliken bruken to ereme schonesten".

⁷²² Ekdahl 1973, s. 246 note 16. Ordet "Schiffskinder" er en samlebetegnelse for alle der blev hvervet fra skibe. Det er ikke muligt at se, om der er tale om matroser eller lejesoldater. Se også Ekdahl 1973, s. 250.

⁷²³ *LUB* VII, nr. 183, s. 170f.

⁷²⁴ *Hanserecesse* 1, VIII, nr. 358, s. 240.

⁷²⁵ *Hanserecesse* 1, VIII, nr. 467, s. 308; *LUB* VII, nr. 191, s. 176.

⁷²⁶ *Hanserecesse* 1, VIII, nr. 145, s. 96. 1 lødig mark var lig med 45 skilling lübecksk. Se

⁷²⁷ Erslev 1901, s. 214; *Korner D* §1463, s. 477.

⁷²⁸ *LUB* VI, nr. 353, s. 335.

Hvad det var, de holstenske hertuger havde gjort, da de slap vitaliebrødre løs på skibsfarten, fik de at se, da de åbenbart i december 1428 blev overfaldet på havet. I alt fald beklagede de sig kraftigt til rådet i Lübeck, der sendte et brev til Wismar, hvorfra overfaldsmændene efter holstenernes mening måtte være kommet. Hvad der videre skete i sagen, melder historien ikke noget om.⁷²⁹

De preussiske byer og Den Tyske Orden holdt sig neutrale under hele krigen, men på trods af dette blev en del preussiske og livlandske skibe dog opbragt af begge parter. I et brev til de vendiske hansestæder beklagede højmasteren for Den Tyske Orden, Paul Rusdorf, sig over de mange overgreb. I løbet af kort tid skulle kaperne have taget 22 skibe, der kom fra Weichsel-floden "everne [skibene] ligger på vores farvande, og nogle endda foran vore havne".⁷³⁰ Brevet er ikke dateret, men mon ikke året er 1428. Det passer i alt fald sammen med de opfordringer, Lübeck kom med over for Wismar. Den 17. oktober 1428 bad Lübeck om, at der blev grebet ind over for udliggerne fra byen, der havde taget et preussisk skib, selvom aftalen var, at alle skibe herfra skulle kunne anløbe de vendiske havne uden at lide overlast.⁷³¹ Også i et brev fra den 24. dec. 1428 spurgtes der, om det rygte var sandt, at 30 preussiske skibe var blevet opbragt af vitaliebrødre og bragt til farvandet ud for Wismar. Hvis det var tilfældet, blev byen bedt om at skride ind, så stæderne "ikke skal fremstå som æreløse og lovløse".⁷³² Året efter, oktober 1429, måtte højmasteren igen beklage sig over, at hans undersætter dagligt blev berøvet af lejesoldater fra Rostock, Wismar og Stralsund. Han beklagede sig til udsendinge fra Hamborg, Lübeck og Lüneburg ved et møde i Danzig.⁷³³

Lang tid efter kampen havde de preussiske stæder (i 1436) lavet en opgørelse over det gods, deres borgere var blevet frarøvet af de mænd, stæderne havde i søen under krigen mod Erik af Pommern. Den dækker årene 1427-1431.⁷³⁴ Hvor meget, der er mistet i penge, er det ikke muligt at opgøre nøjagtigt, da der ikke er sat beløb på alle posterne. Selvom man må gå ud fra, at de beløb, der er opgivet, ikke er blevet sat for lavt, må man til gengæld også formode, at dokumentationen skulle være i orden ved sådanne forhandlinger.⁷³⁵ De angivne pengebeløb kan opgøres til over 11.000 mark lübecksk, hvortil kommer værdien af de røvede varer på ca. 2000 mark lübecksk. Det kan selvfølgelig være, at det er gået særlig hårdt ud over de købmænd og byer, som prøvede at forholde sig neutrale, men sammenholdt med de andre oplysninger, vi har om antallet af vitaliebrødre, har der givet været tale om gode muligheder for at gøre et stort bytte.⁷³⁶

⁷²⁹ LUB VII, nr. 277, s. 257f.

⁷³⁰ Ekdahl 1973, s. 245, note 15.

⁷³¹ LUB VII, nr. 243, s. 225.

⁷³² LUB VII, nr. 277, s. 257f. "nicht erlos unde lofflos en dorfen werden".

⁷³³ LUB VI, nr. 355, s. 336f.

⁷³⁴ *Hanserecesse* 2, I, nr. 543, s. 476-484.

⁷³⁵ Selvom vedkommende, der har lavet listen, ikke altid kan lægge beløbene korrekt sammen. Se § 18, hvor der mangler 6 mark lübecksk ved sammentællingen.

⁷³⁶ De preussiske stæder mistede også meget i danske farvande. Til brug ved forhandlinger mellem kongen og byerne i 1434 blev der udfærdiget en 13 sider lang liste over alt, hvad fx danzigske borgere havde mistet i perioden 1396-1434. Der er samlet tale om store værdier, for fx de saltskibe, der i 1428 blev taget af Erik af Pommern, beløb sig til 20.000 mark lübecksk. Blot for en enkelt bys vedkommende var der altså tale om meget store summer, hvis man skal tro listen. *Hanserecesse* 2, I, nr. 381, s. 277-290.

Vitaliebrødrenes betydning for holstenernes kamp om Sønderjylland

Tager man omfanget af korrespondance omhandlende vitaliebrødre som et udtryk for deres hærgen, er der ingen tvivl om, at de har udgjort et virkeligt alvorligt problem. Her er langt den overvejende del af kilderne hanseatisk, og kan følgelig give et fortegnet billede, men anses kilderne for at være repræsentative for omfanget af vitaliebrødrenes hærgen, må de have udgjort et stort problem. Hansestæderne havde desuden store udgifter i forbindelse med udrustning af fredsskibe, og når Erik Krummedige i et dokument nævner, at det kan være vanskeligt at komme til et planlagt møde i Slesvig, fordi hertug Heinrich har ladet 10-12 skibe sænke i Slien – de fleste hjemmehørende i Wismar – tyder det på, at antallet af opbragte skibe ikke har været noget, hansestæderne blot har kunnet afskrive. Alle rede under forhandlinger i 1416 med udsendinge fra Lübeck, truede Erik af Pommern da også med selv at åbne de danske havne for kapere, selvom han beklager, at det også vil gå ud over "købmanden". Denne trussel gjorde et voldsomt indtryk på udsendingene.⁷³⁷

Problemet var ikke sådan at få bugt med, og slet ikke, når andre hansestæder altid søgte at få Lübeck til at betale omkostningerne og klare tingene for sig. I marts 1418 måtte Lübeck således skrive til Wismar og indtrængende opfordre byen til, sammen med Rostock og Stralsund, at gøre noget ved problemet, som de havde forpligtet sig til på den nyligt afholdte hansedag. Nogle år senere var det galt igen. I september 1421 skrev Lübeck til Wismar om et skib, der var blevet taget i Fehmernsund. Man havde haft udsendinge hos holstenerne for at beklage sig over overfaldene "de dachliges schud" – "som sker dagligt".⁷³⁸ Man bad også om, at byen ville sende et skib i søen med 40-50 bevæbnede i nogle dage for at finde ud af, hvor sørøverne kom fra. I marts 1422 måtte rådet i Lübeck atter bede om, at Wismar og Rostock ville sende skibe til søs, da de selv og Hamborg havde fuldt op at gøre med at bekæmpe sørøverne i Frisland.⁷³⁹ I maj måtte byen skrive igen; der var åbenbart ikke sket noget.⁷⁴⁰

Alle henvendelser fra hansestæderne til de holstenske havne eller de holstenske hertuger blev behandlet på samme måde: enten med at man ikke kunne gøre noget, eller ikke kendte noget til anklagerne, eller at man lovede straks at gøre en ende på uvæsenet. Mere skete der normalt heller ikke; gang på gang måtte stæderne vende tilbage til overgrebene, uden at der blev gjort noget fra "arbejdsgivernes" side.

I 1420 spidsede situationen sig til. I et brev fra den 26. juli skrev Lübeck – sandsynligvis til Wismar – at der i Neustadt befandt sig omkring 200 sørøvere, og at de inden for de sidste 3 dage havde opbragt 10 skibe. Der var så mange vitaliebrødre på havet, at "hvis man ikke i tide gør noget, frygter vi, at det løse parti vil blive så stort, at man ikke vil kunne modstå dem, og at stæderne og købmanden vil komme til at lide forfærdelig skade, og at mange kvarterer i byerne vil gøre oprør".⁷⁴¹ Man havde forgæves henvendt sig skriftligt

⁷³⁷ Erslev 1901, s. 29f.

⁷³⁸ *Hanserecesse* 1, VII, nr. 382, s. 230; *LUB* VI, nr. 350, s. 371.

⁷³⁹ *LUB* VI, nr. 401, s. 427f. Rostock og Wismar havde den 16. marts ikke set sig i stand til at hjælpe med bekæmpelsen af de vitaliebrødre, der hærgede i Nordsøen og på Elben. *LUB* VI, nr. 399, s. 426.

⁷⁴⁰ *LUB* VI, nr. 417, s. 441.

⁷⁴¹ *LUB* VI, nr. 236, s. 272f. "oft man deme in tijden nicht weddersteyt, so besorge wy uns dat de lose partye so grot werde, dat man er ouele wedderstan kone, unde de stede unde kopman in groten verderflyken schaden komen, darvan vele quades in deme steden yprysen mochte".

og mundtligt til de holstenske hertuger, men man regnede dog ikke med, at der ville være megen hjælp at hente -"de uns doch nicht helfen mochte edder mach."⁷⁴²

I et brev fra rådet i Lübeck til borgmester Jordan Pleskow, der var i felten for at erobre byen Bergedorf fra hertug Erik af Sachsen-Lauenburg berettes der om de mange overfald; at der måtte gøres noget, også hvis det betød, at der skulle tages drastiske midler i brug -"og kære herrer, så har de vitaliebrødre som er hos fyrsten af Holsten taget (så meget af) vores og købmandens gods, at vi ikke kan holde til mere, selv om det også bliver nødvendigt at føre krig med dem på landjorden på grund af dette".⁷⁴³

Et yderligere indicie på, hvor stor betydning, vitaliebrødrenes indsats kan have haft, er, at det efter indgåelsen af våbenstilstanden i 1432 lader til, at holstenerne har haft planer om at fortsætte med at engagere dem. Det var i alt fald det, som Wismar "ad hemmelig vej" havde erfaret, at de ville gøre. De skulle have engageret nogle anførere, og disse skulle have udtalt, at de ville hyre så mange folk, at de ikke længere skulle adlyde hansestæderne. Ganske vist var udrustningen af skibene vendt mod hollænderne, men Wismar beder alligevel om, at stæderne gør deres indflydelse gældende over for holstenerne, og forhindrer, at forehavendet bliver til noget.⁷⁴⁴

Hvor meget vitaliebrødrene bidrog med til holstenernes krigsførelse, ud over at genere handelen kraftigt i Østersøen, er det ikke muligt at sige noget sikkert om. Nogen skriftlig aftale mellem de holstenske grever og vitaliebrødre findes ikke, og det vides ikke, hvordan byttet kan være blevet delt mellem parterne; ved andre lejligheder blev det jo delt "på ridderlig vis". Der kan have været tale om store beløb, som fik holstenerne til at risikere at sætte det gode forhold til Hamborg og Lübeck over styr. Selv ikke da vitaliebrødrenes hærgen var så voldsom, at lübeckerne truede holstenerne med krig, gjorde de noget alvorligt for at stoppe dem.

⁷⁴² *Hanserecesse 1, VII, nr. 253, s. 134; LUB VI, nr. 236, s. 272f.* "som dog ikke ville hjælpe eller vil hjælpe os".

⁷⁴³ *Hanserecesse 1, VII, nr. 251, s. 133f.; LUB VI, nr. 251, s. 287.* "ok, leuven heren, so hebben de vytalyen, de by den Heren van Holsten sin, uns unde dem kopmanne unsen gud und schep genomen, dar uns nicht mede steyt to lidende, scholde wy ok darumme mit en eyn orloghe to lande wert anslan".

⁷⁴⁴ *LUB VII, nr. 537, s. 510f.*

Ekskurs 3: "som sild i en tønde"

Mængden af sild og salt i den senmiddelalderlige rostocketønde

I senmiddelalderen blev sild købt og solgt i tønder, de såkaldte rostocketønder. En sådan rostocketønde havde et volumen på 120,6 l,⁷⁴⁵ men hvor meget af indholdet var sild og hvor meget salt?

De oplysninger, det indtil videre har været muligt at finde, viser, at der kan være ret så store afvigelser mellem de forskellige angivelser af, hvor mange kg sild, hvor mange styk sild og hvor meget salt der var i rostocketønde.

Hvad salt angår angiver *Witthöft* andelen/mængden af salt til at være mellem en fjerdedel og en tredjedel af en tønde Lüneburgsalt (34,02-45,36 kg).⁷⁴⁶ Hos *Erikson* udtrykkes forholdet sådan: "Det er imidlertid ukendt, hvilke mængder der medgik til saltningen af en tønde sild i middelalderen, men senere var forholdet mellem salt og sild 1: 3 ½ - 6."⁷⁴⁷

Altså helt ned til ca. 16 % salt i en tønde. Ifølge en forordning fra hertugen af Burgund fra 1481 skulle der bruges 7 læster Lüneburgsalt⁷⁴⁸ til at salte 22-24 læster sild, hvorimod 7 læster Baiesalt, der var af en ringere kvalitet, kun kunne salte 17-19 læster sild.⁷⁴⁹ I en tønde Lüneburgsalt var der 136,08 kg,⁷⁵⁰ og hvis 7 læster – 84 tønder à 136,08 kg – kunne salte gennemsnitlig 276 tønder sild, betød det, at der til hver tønde sild skulle bruges 41,4 kg salt.

Efter en kilde fra 1530 indeholdt en sildetønde 830-840 stk. sild (14 Schock – 1 Schock var 60 stk.), der skulle have samme kvalitet og lægges i tønden på en bestemt måde.⁷⁵¹ *Witthöft* taler om 840-1440 styk i en tønde.⁷⁵² Ud fra et køkkenregnskab der blev ført under den såkaldte *Soesterfejde* i 1449, har det kunnet beregnes, at der var 970 stk. sild i hver tønde.⁷⁵³

En sild havde ifølge *Witthöft* en gennemsnitlig vægt på 125 g,⁷⁵⁴ mens *Jahnke* har en anden vægt på østersøisild på mellem 35,8 og 68,8 g, og gydemodne sild kunne have en vægt på op til 86 g.⁷⁵⁵

De 970 sild giver med en vægt på 125 g en samlet vægt på 121 kg sild pr. tønde. Ifølge *Wolf* var der 139,2 kg sild i rostocketønden (120x1,16)⁷⁵⁶, da han angiver, at massefylden for sild er 1160 g/l.⁷⁵⁷ *Jahnke* mener, at med de ovenfor nævnte antal og vægt på sild, at en rostocketønde indeholdt mellem 56,44 kg og 72,25 kg fisk.⁷⁵⁸

⁷⁴⁵ Ziegler 1977, s. 287 note 57.

⁷⁴⁶ Witthöft 1976, s. 109. Ved saltning af sild bruges i dag 677 g salt og 27 g rørsukker til 2,7 kg rensset fisk. Se fx www.walterlystfisker.dk (hentet 21-3-2023).

⁷⁴⁷ Erikson 1980, s. 37. Der er ingen kildeangivelse for forholdstallene.

⁷⁴⁸ I virkeligheden gjaldt sammenligningen nederlandsk/zeelandisk og Baiesalt. Henn 1996, s.

⁷⁴⁹ Henn 1996, s. 28. *HUB* 10, nr. 916 §3; nr. 844 §5, 22; *HUB* 11, nr. 761 §§1-14.

⁷⁵⁰ Witthöft 1979, s. 221; Witthöft 1977, s. 46. 1 pund var i Lüneburg 486 g. En anden måde at udtrykke det på var 6 (salt)skæpper á 22,680 kg eller 20 lispund.

⁷⁵¹ Jahnke 2000, s. 219f. og 220 note 18.

⁷⁵² Witthöft 1979 bind 1, s. 385; Jahnke 2000, s. 220 note 18.

⁷⁵³ Bäumer 1996, s. 227

⁷⁵⁴ Witthöft 1979, s. 383.

⁷⁵⁵ Jahnke 2000, s. 12.

⁷⁵⁶ Wolf 1986, s. 192.

⁷⁵⁷ Wolf 1986, s. 192.

⁷⁵⁸ Jahnke 2000, s. 220 note 18.

Nogle af de ovenfor nævnte oplysninger kan ikke være rigtige. At der kun har været mellem 56 og 73 kg sild i en tønde virker ikke sandsynligt med et volumen på 120 l. Det samme gælder for eksemplet med de 970 stk. sild, der med vægten på 125 g og massefylden på sild på 1160 g/l ville fylde ca. 104,3 l. I dette regnestykke er der så kun plads til ca. 16 l salt, forudsat selvfølgelig, at tønden med sild var en rostocketønde. Også oplysningen om 139,2 kg sild i en tønde kan ikke være rigtig. Selvom sildene blev lagt tæt, har der alligevel været små mellemrum mellem sildene, og der er ikke taget højde for saltet, med mindre, det antages, at lagen har haft samme massefylde, men så skulle der have stået "139,2 kg sild og lage".

Hvis det skal forsøges at komme frem til, hvad en tønde indeholdt (kan have indeholdt), kan vi starte med kort se på, hvordan silden kom fra havet i tønden og videre fra fangststedet, fx på markedet i Skanør.⁷⁵⁹

Når sildefangsten var bragt i land, skulle fiskerne sælge den til købmændene (mærkværdigvis skete salget efter styk), der straks fik sildene bragt til forarbejdning i de såkaldte *styrterum*. Her var det *gællekoner*, der fjernede indvoldene, hvorefter *læggekoner* sørgede for at fylde dem i tønder.

Hvordan dette arbejde foregik i enkeltheder, vides ikke, men i Nederlandene i det 16. årh. kunne det foregå på følgende måde: indvoldene blev taget ud, mens eventuel rogn eller mælk blev siddende. Så blev sildene skyllet i ferskvand, hvorefter de blev gnedet med salt – måske også indvendig. De kan også være blevet lagt i en saltlage, der skulle være så stærk, at et æg flød ovenpå. Sildene blev derefter lagt i lag i tønden med salt imellem, og til slut blev den fyldt med en stærk saltlage, så der ingen steder var, hvor en forrådnelse kunne finde sted.⁷⁶⁰

Der var forskrifter for, hvordan fyldningen af tønderne skulle foregå, men de blev ikke altid overholdt, så der var mange klager, fx fra et hansemøde i Elbing i 1436, hvor byerne beklager sig over sildetønder "der er løst og dårligt pakket" eller Danzig, der samme år skriver til Lübeck, at de skal sende bud til de andre steder, at de skal have folk ved Skanør, der kan sørge for "at tønderne har de rigtige mål og sildene bliver pakket fuldt og redeligt".⁷⁶¹ Klagerne over sildetøndernes størrelse var lang; den første er fra 1337 og de fortsatte de næste 150 år med stadige klager over for små tønder.⁷⁶² Ikke alle byer ville bruge rostocketønden som standard; de pommerske byer ville bruge den såkaldte Colbertønde, der var lidt mindre i volumen.⁷⁶³ Den var populær – måske også blandt andre købmænd end de pommerske.

Når tønderne var fyldt og kontrolleret, blev de på pramme sejlet ud til de ventende skibe, der bragte tønderne til købmændenes hjembyer. Tønderne [] "der vejede det meste af halvandet hundrede kilo stykket" [].⁷⁶⁴

⁷⁵⁹ Se om Skånemarkedet fx her: <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/skaanemarkedet-ca-1250-1650> (hentet 16-6-2024).

⁷⁶⁰ Krünitz https://www.kruenitz1.uni-trier.de/site/a_to_z.htm. Klik på *Online-Version der Encyclopädie* og søg *Häring*.

⁷⁶¹ Hanserecesse 2, I, nr. 507 s. 450 § 5; nr. 517, s. 455 § 2; nr. 533, s. 470f §19.

⁷⁶² Stida 1886, s. 115.

⁷⁶³ Stida 1886, s. 116ff.

⁷⁶⁴ Ventegodt 1990, s. 14.

Senere kunne tønderne blive ompakket til andre tønder – også mindre måske? Når det skete, var det ofte nødvendigt med ekstra ny lage, og det lader til, at der blev beregnet 1 tønde lage til 2 læster sild (Sådan var det i det mindste i byen Dordrecht.⁷⁶⁵), og ikke som *Jahnke* skriver "1 tønde lage til 2 tønder sild".⁷⁶⁶ Det må være en skrivefejl.

Det var nødvendigt med meget salt til sildene; letsaltede sild blev ofte sure eller harske, noget der kom til udtryk i den svenske talemåde "bätra är got smør än swr sild".⁷⁶⁷

Salt i senmiddelalderen har haft en beregnet vægt på 675,24 g/l.⁷⁶⁸ (vægten på 136,08 kg divideret med salttøndens volumen på 201,528 liter⁷⁶⁹).

I 1974 blev der foretaget målinger, der viste, at vægten på "ikkesiet" og "løs vægt" sydesalt var 680 g/l, siet finkornet salt vejede 750 g/l, middeldkornet salt 640 g/l og grovkornet salt 560 g/l, og vandindholdet var på 1,2 %.⁷⁷⁰ Læsøsalt er – som Lüneburgsalt – sydesalt og har en massefylde på 670-675 g/l (min egen måling).

Hvis vi logisk skal få et estimat af forholdet mellem sild og salt til at passe, må man gå ud fra, at forskrifterne har været, at tønden skulle fyldes helt, og at der ikke har skullet anvendes for meget salt. For at komme det nærmere, er det nødvendigt med nogle antagelser: Når saltet trak vandet ud af de våde sild må man gå ud fra, at saltets massevægt har ændret sig, så det har nærmet sig sildens massevægt og måske endda haft en større massevægt (Det Døde Hav har en massevægt på 1,26, hvilket svarer til 31,5 % salt). Det vil sige, at med 40 kg salt, der ville fylde 34,5 l, ville der kunne være sild i ca. 86 l og dermed 100 kg sild i en rostøktønde.

Hvis det ovenfor nævnte spænd på mellem en fjerdedel og en tredjedel salt benyttes, har der været mellem ca. 95 og 104 kg sild i hver tønde.

Helt nøjagtig at bestemme, hvor mange sild eller hvor mange kilo sild, der været i en sildetønde/rostøktønde vil nok være umuligt. Tilbage bliver tvivlen, eller som *Jahnke* udtrykker det: "De forskellige tønde- og sildevarianter fører til en blivende tvivl ved angivelserne af mængden af sildene".⁷⁷¹

⁷⁶⁵ Kuske 1905, s. 253.

⁷⁶⁶ Jahnke 2000, s. 220.

⁷⁶⁷ KLN 15, sp. 263.

⁷⁶⁸ Witthöft 2010, s. 68. Wolf 1986, s. 192. (Baiesalts rumvægt var 645 g/l). Witthöft 2002, s. 479 siger 672 g/l.

⁷⁶⁹ Witthöft 2010, s. 100.

⁷⁷⁰ Witthöft 2010, s. 61. I dag angives salts massefylde til: flagesalt 600 g/l, havsalt 950 g/l og fint salt til 1200 g/l. Se Ygil 2013, s. 39.

⁷⁷¹ Jahnke 2000, s. 220 note 18.

Kilder og litteratur

Forkortelser:

HGbl: Hansische Geschichtsblätter.

KLNM: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder.

QuFGSH: Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins.

ZSHG: Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte.

ZHG: Zeitschrift für Hamburgische Geschichte.

ZVLGA: Zeitschrift für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde.

Kilder

Nu til dags er mange kilder – og meget litteratur – digitaliseret og kan hurtigt findes som pdf-filer på nettet. De er markeret med en *.

*Antisl. Fr.** Antislesvigholstenske Fragmenter, Bd. 1-4, 1848-51. Findes her: www.nb.no

Augenzeuge des Konstanzer Konzils. Die Chronik des Ulrich Riechental. Die Konstanzer Handschrift ins Neuhochdeutsche übersetzt von Monika Küble og Henry Gerlach, 2014.

Bengedans. Johannes Bengedans' bøssesemester- og krigsbog om krigskunst og kanoner, Bd. 1-2. Udgivet af Hans Blosen og Rikke Agnete Olsen, 2006.

Chronik nordelb. Sass. Die Chronik der nordelbischen Sassen 790-1483. Udgivet af J. M. Lappenberg, 1865. (Quellensammlung Bd. 3.)

Da. Mag. Danske Magazin*, 1745ff. I: Da. Mag. 5. Rk. Bd. 2 (V, 2), 1889-92: Klageskrifter fra Erik af Pommerns Retsstrid med Holstenerne 1409-15. Udg. af Kr. Erslev, s. 83-107.

Findes online her: www.danskeselskab.dk. Register og søgefunktion under fanebladet OM DANSKE MAGAZIN.

Detmar. Detmar-Chronik 1105-1395.* I: Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, Bd. 19, s. 8-595, og i Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, Bd. 26, s. 15-70. Findes også her: **Grautoff, Ferdinand Heinrich** (Hrsg.)*: Chronik des Franziskaner Lesemeisters Detmar nach der Urschrift und mit Ergänzungen aus anderen Schriften. (Die Lübeckischen Chroniken in niederdeutscher Sprache. Erster Theil) Bd. 1-2, 1829-30.

Detmar II.* Zweite Fortsetzung der Detmar-Chronik: 1395-1399; 1400-1413. I: Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, Bd. 26, s. 71-174.

Detmar III.* Dritte Fortsetzung der Detmar-Chronik erster Theil von 1401-1438, s. 396. I: Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, Bd. 28 (Lübeck, Band 3), 1902.

Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert* Bd. 1-37, 1862-1931 (genoptrykt 1960-69). Listen med de forskellige binds indhold findes her: https://de.wikipedia.org/wiki/Die_Chroniken_der_deutschen_Städte

*Die Chroniken der deutschen Städte** Bd. 2, Nürnberg, 1864.

*Diplomatarium Danicum** <https://diplomatarium.dk/>

*Dipl. Fl.** Diplomatarium Flensborgense I-II. Samling af aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Året 1559. Udg. af H. C. P. Sejdelin, København 1865.

Hanserecesse 1.* *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256 bis 1430, Rk. 1, Bd. I-VIII, bearb. af W. Junghans og K. Koopmann, Leipzig 1870 -1897.*

Hanserecesse 2.* *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1431 bis 1476, Rk. 2, Bd. I-VII, bearb. af G. von der Ropp, 1876-1881.*

Holstenerpræsten. *Chronicon Holtzatie auctore Presbyteri Bremensis. Udg. Af J. M. Lappenberg, 1862. (Quellensammlung Bd. 3). Dansk oversættelse ved Anna Hude, 1903.*

HUB*. *Hansisches Urkundenbuch Bd. 1-11.* Udg. af Verein für hansische Geschichte 1876-1916. HUB Bd. 6 (1415-1433), udg. af K. Kunze, 1905.

Korner.* *Die Chronica Novella des Hermann Korner. Udg. af Jacob Schwalm, 1895.*

KR Hamburg.* Koppmann, Karl: *Kämmereirechnungen der Stadt Hamburg 1350-1562, 7 bind. (bind 2.: 1401-1470), 1873.*

LUB.* Lübeckisches Urkundenbuch. *Codex diplomaticus Lubicensis. Urkundenbuch der Stadt Lübeck, Bd. 1-11, 1843ff. En liste over hvilke år de forskellige bind dækker findes her: https://de.wikisource.org/wiki/Archiv_der_Hansestadt_L%C3%BCbeck#L.C3.BCbecker_Urkundenbuch . Her er også link til bindene. (hentet 30-6-2022).*

Matthiessen 1861. *Diplomatarium Collegii Canoniarum Hadersleviensium. Aktstykker til oplysning om Kannikecollegiet i Haderslev før Reformationen samlede af C. M. A. Matthiessen. Tillæg til Årsberetningen fra det kongelige Geheimearchiv, 2 Bd., 1861.*

Repertorium I. *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediaevalis, 1. Rk. Bd. 1-4 (1351-1450), udg. af Kristian Erslev, 1896-1912.*

Repertorium II. *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediaevalis, 2. Rk. Bd. 1-9 (1451ff.), udg. af William Christensen, 1928-39.*

Rufuskrønike.* *Zweiter Teil der sogenannten Rufus-Chronik. I: Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, Bd. 28, nr. 1501, s. 320-321. Findes også i: Chronik des Franciscaner Lesemeisters Detmar (med kronisten Rufus' optegnelser for årene 1400-1430), udg. af F. H. Grautoff, I-II, 1829-30.*

Schürstab. Erhard Schürstab: *Beschreibungen des Ersten Markgräflichen Krieges gegen Nürnberg, hrsg. von Joseph Bader. I: Quellen und Erörterungen zur bayrischen und deutschen Geschichte, A. F., Bd. 8, 1860 (1969), s. 1-312.*

Stemann Urkunden. Chr. L. E. Stemann: *Geschichte des öffentlichen und Privatrechts des Herzogtums Schleswig, I-III, 1867. (Bd. III: Urkunden).*

Sverges Traktater. *Sverges Traktater med främmade magter, udg. af O. S. Rydberg m.fl., 1877-1934.*

Urkundensammlung*. *Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte, bearb. af A. L. J. Michelsen, Bd. 1-4, 1839-1875. (Forkortes ofte Schl.-Hol.-Lau. Urk.). * Bd. 1.*

Quellensammlung. *Quellensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte, Bd. I-VI, 1862-1906.*

Litteratur

- Abel, Wilhelm:** *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswissenschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, 1966.
- Abel, Wilhelm:** *Strukturen und Krisen der spätmittelalterlichen Wirtschaft*, 1980.
- Abulafia, David:** *The Boundless Sea*, 2019.
- Alberti, Hans Joaquim von:** *Maß und Gewicht. Geographische und tabellarische Darstellungen von den Anfängen bis zur Gegenwart*, 1957.
- Albrechtsen, Esben:** *Herredømmet over Sønderjylland 1375-1401*, 1981.
- Albrechtsen, Esben:** Var Sønderjylland i middelalderen en del af Danmarks rige? I: *Historisk Tidsskrift* 88, 1988, s. 1-17.
- Andersen, Dan H.:** *Store Nordiske Krig I-II*, 2021.
- Auge, Oliver (Hrsg.):** *Bereit zum Konflikt. Strategien und Medien der Konflikterzeugung und Konfliktbewältigung im europäischen Mittelalter*, 2008.
- Ayton, Andrew; Price, J. L.:** The Military Revolution from a Medieval Perspective. I: **Ayton, Andrew , Price, J. L. (Ed.):** *The Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in Medieval and Early Modern Europe*, 1995(2013), s. 1-22. (sidetallene er fra en udprintet version fra: <https://deremilitari.org/2013/11/the-military-revolution-from-a-medieval-perspective/> (hentet 30-5-2022)).
- Bader, Joseph (Bearb.):** *Erhard Schürstabs Beschreibung des ersten markgräflichen Krieges gegen Nürnberg* (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte 8), 1860.
- Baltzer, M.:** *Zur Geschichte des Danziger Kriegswesen im 14. und 15. Jahrhundert*, 1893.
- Bäumker, Ursula:** "...men gaff allemene genoech ind reedliken...". Zur Truppenverpflegung während der Soester Fehde (1448/49). I: **Wiegmann, Günther; Mohrmann, Ruth-E. (Hrsg.):** *Nahrung und Tischkultur im Hanseraum*, 1996, s. 112-141.
- Bennike, Ole:** Danske landskaber. Anmeldelse af **Jensen, Jørgen og Normann, Lars:** *Danske Landskaber*, 2014. I: *Geologisk Tidsskrift* 2014, s. 19-21. <https://2dgm.dk/xpdf/gt2014-19-21.pdf> (hentet 30-1-2023)
- Benninghoven, Friedrich:** Die Vitalienbrüder als Forschungsproblem. I: *Kultur und Politik im Ostseeraum und im Norden 1350-1450*. Acta Visbyensia bd. 4, 1973, s. 41-52.
- Benninghoven, Friedrich:** Die Burgen als Grundpfeiler des spätmittelalterlichen Wehrwesens im preußisch-livländischen Deutschordensstaat. I: *Die Burgen im deutschen Sprachraum*, vol. 1, 1976, s. 565-600.
- Bertheau, Friedrich:** Wirtschaftsgeschichte des Kloster Preetz im vierzehnten und fünfzehnten Jahrhundert. I: *ZSHG* nr. 47, 1917, s. 91-266.
- Biskup, Marian:** Das Problem der Söldner in den Streitkräften des Deutschordensstaates Preussen vom Ende des 14. Jahrhunderts bis 1525. I: *Ordines Militares - Colloquia Torunensia Historica VI, Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, 1991, s. 49-74.
- Bleicher, Michaela:** *Das Herzogtum Niederbayern-Straubing in den Hussitenkriegen. Kriegsaltag und Kriegsführung im Spiegel der Landschreiberrechnungen*, Regensburg 2006.

- Blom, Otto:** Blidemestere, Balistarii og Værkmestre i Kjøbenhavn 1375-1550. I: *Historisk Tidsskrift Rk. 5 Bd. 5*, 1885, s. 64-87.
- Böttger, F.; Waschinski, Emil:** *Alte schleswig-holsteinische Maße und Gewichte*, 1952.
- Bradbury, Jim:** *The Medieval Siege*, 1992.
- Bracker, Jörgen:** *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos. Bd. I-II*, 1988.
- Bruns, Friedrich (Hrsg.):** *Die Lübecker Bergenfahrer und ihre Chronistik* (Hansische Geschichtsquellen. NF Band 2), 1900.
- Bøgh, Anders:** *Sejren i kvindens hånd. Kampen om magten i Norden 1365-89*, 2003.
- Christensen, Wilhelm:** *Dansk statsforvaltning i det 15. årh.*, 1903.
- Contamine, Philippe:** *War in the Middle Ages*, 1986. (**Contamine, Philippe:** *La guerre au moyen age*, 1980.)
- Clarus, Nicolai:** *Bartolemeus Voet und die Freibeuter der Hansezeit. Untersuchungen zum Kaperwesen im Nordeuropa des frühen 15. Jahrhunderts*, 2012. <https://ediss.sub.uni-hamburg.de/bitstream/ediss/5749/1/Dissertation.pdf>. (Hentet 30-1-2023.)
- Crefeld, Martin van:** *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*, 1977.
- Daehne, Adolf:** *Der Kampf um Schleswig 1405-1435*, 1881.
- Daenell, Erich:** Die Hansestädte und der Krieg um Schleswig. I: *ZSHG* 32, 1902, s. 272-450.
- Dahlerup, Troels:** *De fire stænder, 1400-1500*, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie Bd. 6, 1989.
- Dam, Peder:** *Kortlægningen af Danmark*, 2019.
- Dansk søfarts historie 1. Bill, Jan; Poulsen, Bjørn; Rieck, Flemming; Ventegodt, Ole:** *Dansk søfarts historie I indtil 1588*, 1997. (Dansk søfarts historie bd. 1-7).
- Denckert, Helle; Fangel, Henrik:** *Aabenraa Byhistorisk Atlas*, 1985.
- deutsche-biographie.de** www.deutsche-biographie.de (hentet 12-10-2021.)
- DeVries, Kelly (Ed.):** *Medieval Warfare 1300-1450*, 2010.
- DeVries, Kelly; Smith, Robert Douglas:** *Medieval Military Technology*, (1992), 2012.
- Dirlmeier, Ulf:** *Untersuchungen zu Einkommensverhältnissen und Lebenshaltungskosten in oberdeutschen Städten des Spätmittelalters: (Mitte 14. bis Anfang 16. Jahrhundert)*, 1978.
- Dirlmeier, Ulf:** Zum Problem von Versorgung und Verbrauch privater Haushalte im Spätmittelalter. I: *Haus und Familie in der spätmittelalterlichen Stadt*, 1984, s. 257- 288.
- Dirlmeier, Ulf:** Die Kosten des Aufgebots der Reichsstadt Rothenburg. I: **Kirchgässner, Bernhard; Scholtz, Günter (Hrsg.):** *Stadt und Krieg (Stadt in der Geschichte 15)*, 1989, s. 27-39.
- Dirlmeier, Ulf; Schmidt, Fritz:** Die Hanse und die Nahrung im südlichen Mitteleuropa. I: **Wiegelmann, Günther; Mohrmann, Ruth-E. (Hrsg.):** *Nahrung und Tischkultur im Hanseraum*, 1996, s. 267-302.
- Dummler, Dieter:** *Die Münzsammlung der Reichs- und Hansestadt Lübeck. (Handel, Geld und Politik. Heft 12)*, 2012.
- Durdík, Thomas:** Das hussitische Heerwesen. I: **Auge, Oliver (Hrsg.):** *Bereit zum Konflikt. Strategien und Medien der Konflikterzeugung und Konfliktbewältigung im europäischen Mittelalter*, 2008, s. 299-310.

- Ehbrecht, Wilfried:** Von Seeräubern, Hansen und Häuptlingen im 15. Jh. I: **Sicken, Bernhard (Hrsg.):** *Herrschafts- und Verfassungsstrukturen im Nordwesten des Reiches. Beiträge zum Zeitalter Karls V*, 1994, s. 47-87.
- Ehlert, Trude:** Die Burgküche. I: **Grossmann, Georg Ulrich; Ottomeyer, Hans (Publ.):** *Die Burg: Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen "Burg und Herrschaft und "Mythos Burg"*, 2010, s. 144-157.
- Ekdahl, Sven:** „Schiffskinder“ im Kriegsdienst des Deutschen Ordens. Ein Überblick über die Werbungen von Seeleuten durch den Deutschen Orden von der Schlacht bei Tannenberg bis zum Brester Frieden (1410-1435). I: *Acta Visbyensia* 4, 1973, s. 239-274.
- Ekdahl, Sven:** *Das Soldbuch des Deutschen Ordens I*, 1988.
- Ekdahl, Sven:** Das Pferd und seine Rolle im Kriegswesen des Deutschen Ordens. I: *Ordines Militares* 6, 1991, s. 29-47.
- Ekdahl, Sven:** Horses and Crossbows: Two Important Warfare Advantages of the Teutonic Order in Prussia. I: *The Military Orders, Volume 2: Welfare and Warfare* (1998).
<https://deremilitari.org/2014/03/horses-and-crossbows-two-important-warfare-advantages-of-the-teutonic-order-in-prussia/> (hentet 12-10-2021)
- Enemark, Poul:** *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede: med særligt henblik på dansk okseeksport. Bind 1-2*, 1971.
- Erslev, Kristian:** *Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern. Bd. I: Dronning Margrethe*, 1882 (fotografisk genoptryk 1971).
- Erslev, Kristian:** *Danmarks Historie under Dronning Margrethe og Erik af Pommern. Anden del: Erik af Pommern. Erik af Pommern, hans Kamp for Sønderjylland og Kalmarunionens Opløsning*, 1901(fotografisk genoptryk 1971).
- Etting, Vivian:** *The Royal Castles of Denmark during the 14th Century*, 2010.
- Feuerle, Mark:** *Blide, Mange, Trebuchet: Technik, Entwicklung und Wirkung des Wurfgeschützes im Mittelalter. Eine Studie zur mittelalterlichen Innovationsgeschichte*, 2005.
- Foltz, Max:** *Geschichte des Danziger Stadthaushalts*, 1912 (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreusens, Bd. 8).
- France, John (Ed.):** *Mercenaries and Paid Men. The Mercenary Identity in the Middle Ages*, 2008.
- Freynhagen, W.:** Die Wehrmachtsverhältnisse der Stadt Rostock im Mittelalter I: *Mecklenburgische Jahrbücher*, Band 95 (1931), S. 1-102.
- Fritze, Konrad:** *Am Wendepunkt der Hanse*, 1967.
- Fritze, Konrad; Krause, Günther:** *Seekriege der Hanse*, 1989.
- Gaedeckens, Cipriano Fransisco:** Die Teilnahme Hamburgs an dem Krieg gegen die Husiten im Jahre 1430. I: *ZHG* 7, 1883, s. 421-424.
- Gilomen, Hans-Jörg:** *Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*, 2014.
- Graßmann, Antjekathrin:** "Korner, Hermann". I: *Neue Deutsche Biographie* 12, 1980.
<https://www.deutsche-biographie.de/pnd102500665.html#ndbcontent> (hentet 10-11-2022.)

- Gregersen, H. V.:** *Aabenraas ældre historie*. Særtryk af Aabenraa Statsskoles Samfunds årsskrift 1992.
- Gregersen, H. V.:** Nogle tingsvidner fra slutningen af middelalderen. I: *Sønderjyske Årbøger* 1957, s. 132-135.
- Gregersen, H. V.:** *Plattysk i Sønderjylland. En undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600-årene*, 1974.
- Gregersen, H. V.:** De gamle veje mellem Åbenrå og dets opland. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1987, s. 48-64.
- Hahn-Pedersen, Morten:** *På zarens befaling. Med Bering og Spangsborg i Sibirien og Stillehavet 1725-1743*, 2018.
- Hansen, Jens Morten:** Hvor meget stiger havet? I: *Aktuel Naturvidenskab* nr. 5, 2011, s. 14-19.
- Hansen, Peter Vemming:** Experimental Reconstruction of a Medieval Trebuchet. I: *Acta Archaeologica* Vol. 63, 1992 s. 189-208.
- Hansen, Peter Vemming:** *Middelalderens mekaniske apparater til krigsbrug*, 1998.
- Hansen, Peter Vemming:** *Rekonstruktion og skydeforsøg med Loshultkanonen*, 2001.
- Haldon, John:** The Organisation and Support of an Expeditionary Force: Manpower and Logistics in the Middle Byzantine Period. I: **Oikonomidès, N. (ed.)**- *Byzantium at War (9th – 12th Century)*, 1997, s. 111-151. Findes også her: <https://deremilitari.org/2014/05/the-organisation-and-support-of-an-expeditionary-force-manpower-and-logistics-in-the-middle-byzantine-period/> (hentet 30-1-2022.)
- Harms, B.:** *Der Stadthaushalt Basels im ausgehenden Mittelalter, Quellen und Studien zur Basler Finanzgeschichte, Erster Abteilung Bd. 1-3(Einnahmen und Ausgaben 1360-1535)*, 1909-1913.
- Haupt, Richard:** Burgen im Herzogtum Schleswig. I: *Der Burgwart: Mitteilungsblatt d. Deutschen Burgenvereinigung e. V. zum Schutze Historischer Wehrbauten, Schlösser und Wohnbauten*, Nr. 16, 1915, s. 109-119.
- Hauschildt, Ursula:** *Studien zu Löhnen und Preisen in Rostock im Spätmittelalter*. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte Neue Folge Bd. 19), 1973.
- Held, Otto:** Hansische Einheitsbestrebungen im Maß- und Gewichtswesen bis zum Jahre 1500. I *HgBll* XXIV, 1918, s. 127-167.
- Henn, Volker:** Der hansische Handel mit Nahrungsmitteln. I: **Wiegmann, Günther; Mohrmann, Ruth-E. (Hrsg.)**: *Nahrung und Tischkultur im Hanseraum*, 1996, s. 23-48.
- Henningsen, Lars N.; Hansen, Hans Schultz:** "Sønderjylland og Slesvig". I: *Sønderjyske Årbøger* 1997, s. 5-26.
- Hertz, Johannes:** *Brundlund – et næsten ukendt slot*, 1986.
- Hirsch, Theodor:** *Danzigs Handels- und Gewerbe-geschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, 1855.
- Hoffmann, Erich:** *Spätmittelalter und Reformationszeit. Geschichte Schleswig-Holsteins*. (Vierter Band, Teil II, Dritte Lieferung), 1984.
- Hoffmann, M.:** Ausgaben einer Lübecker Gesandtschaft (Kopenhagen 1416). I: *ZVLGA*, nr. 8, (1900), s. 261-269.

- Hvidtfeldt, Johan; Iversen, Peter Kr.** (red.): Aabenraa Bys Historie I, 1961.
- Jahn, F. H.:** *Nordens Krigsvæsen i middelalderen*, 1825.
- Jahn, F. H.:** Die Belagerung Schleswigs im Jahre 1417. I: *Staatsbürgerliches Mag.* VIII, 1828, s. 88-114.
- Jahn, F. H.:** *Danmarks politisk-militaire Historie under Unionskongerne, fra Kong Oluf og Dronning Margrethe*, 1835.
- Jensen, Jørgen; Norman, Lars:** *Danske landskaber*, 2014.
- Jensen, Jürgen; Wulf, Peter:** *Geschichte der Stadt Kiel*, 1991.
- Jespersen, Mikkel Leth:** Aabenraas 675-års-købstadsjubilæum. I: *Pluk fra forskningen i Sønderjylland*, 2010, s. 12-16.
- Jesse, Wilhelm:** *Der Wendische Münzverein*. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, Neue Folge Bd. 4, (1928)), 1967.
- Johannessen, Kåre:** Middelalderens artilleri i Nykøbing. I: *Våbenhistoriske Årbøger* 1996, s. 132-135.
- Jucker, Michael:** Plünderung, Beute, Raubgut: Überlegungen zur ökonomischen und symbolischen Ordnung des spätmittelalterlichen Kriegs, 1300-1500. I: *Zeitschrift: Schweizerische Gesellschaft für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Band 23* (2008), s. 51-69.
- Kammler, Andreas:** Lübecks Fehden zur See. I: *Online-Publikationen der Kieler Professur für Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, hrsg. v. Gerhard Fouquet, Kiel 2005, S. 85-95.
<https://www.histsem.uni-kiel.de/de/das-institut-1/forschungsprojekte/projekte/materialien/epup/kammler.pdf> (hentet 30-3-2022.)
- Kjersgaard, Erik:** *Mad og øl i Danmarks middelalder*, 1978.
- Kleinschmidt, Harald:** Logistik im städtischen Militärwesen des späten Mittelalters. I: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1991/4, s. 79-93.
- KLNM.** Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformation. Udkom i 22 bind 1956-1978 (fotografisk genoptryk 1982).
- Köhler, Gustav:** *Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegführung in der Ritterzeit von Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen* Bd. 1-3, 1886-90.
- Koppe, Wilhelm:** Die wirtschaftliche Lage des holsteinischen Adels im 15. Jahrhundert. I: **Rumohr, Henning von** [Hrsg.]: *Dat se bliven ewich tosamende ungedelt. Festschrift der Schleswig-Holsteinischen Ritterschaft zur 500. Wiederkehr des Tages von Ripen am 5. März 1960*, 1960, s. 153-178.
- Koppe, Wilhelm:** Bemerkungen zu Löhnen und Preisen vor und um 1500. I: *ZSHG* 102/103, 1977/1978, s. 85-96.
- Koppe, Wilhelm; Koppe, Gert:** Das Land Fehmern, Die Krone Dänemarks und Holstein im Mittelalter. I: *Grenzfriedenshefte* 1989, s. 23-39.
- Koppmann, Karl:** „Die Vitalienbrüder“. I: *Hanserecesse* 1, IV, 1877, s. V-XXIII.
- Koppmann, Karl (Hrsg.):** *Liber soldatorum missorum contra hereticos*. I: *ZHG* 7, 1883, s. 425-428.
- Kristensen, Hans Krøngaard; Poulsen, Bjørn:** *Danmarks byer i middelalderen*, 2016.

- Kröger, Ulrich:** Vom Pfund und Lot in Lübeck bis zum Kilogramm. I: ZVLGA nr. 66 (1986), s. 333-340.
- Kröger, Ulrich:** Der Lübecker Scheffel - ein Getreidemaß in früherer Zeit. I: ZVLGA nr. 65(1985), s. 185-201.
- Küntzel, Thomas:** Belagerungsburgen in Niedersachsen. I: **Wagener, Olaf; Lass, Heiko (Hrsg.):** "wurfen hin in steine/grosse und niht kleine". *Belagerungen und Belagerungsanlagen im Mittelalter*, 2006, s. 327-360.
- Landgraf, Henning:** *Bevölkerung und Wirtschaft Kiels im 15. Jhr.* (QuFGSH nr. 39), 1959.
- Liebe, Georg:** *Soldat und Waffenhandwerk*, 1899.
- Liebgott, Niels-Knud:** *Dansk middelalderarkæologi*, 1989.
- Linton, Michael:** *Drottning Margareta – fullmäktig fru och rätt husbonde*, 1971.
- Madsen, Lennart S:** Hærvejen. I: *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 3 2018, s. 83-89.
- Madsen, Lennart S.:** De middelalderlige købstæder i Nordslesvig. I: *Sønderjysk Månedsskrift* 1999, nr. 10, s. 236-244. (1999a).
- Madsen, Lennart S.:** Die nordschleswigschen Städte im Mittelalter. Archäologische Ergebnisse. I: *Offa Bd.* 56, s. 116-119, 1999. (1999b).
- Madsen, Lennart S.:** Aabenraa i middelalderen. I *Sønderjysk Månedsskrift* nr. 3, 2004, s. 36-44. (Madsen 2004a)
- Madsen; Lennart S.:** De middelalderlige købstæder i Nordslesvig. I: **Christensen, Søren Bitsch (red.):** *Middelalderbyen*, 2004, s. 97-112. (Madsen2004b)
- Madsen, Otto:** *Brundlund slot*, 1970.
- Magnussen, Stefan:** *Burgen in umstrittenen Landschaften. Eine Studie zur Entwicklung und Funktion von Burgen im südlichen Jütland (1232-1443)*, 2019.
- March, Ulrich:** Die Wehrverfassung der Grafschaft Holstein. I: ZSHG nr. 96, 1971, s. 9-183.
- March, Ulrich:** Die holsteinische Heeresorganisation im Mittelalter. I: ZSHG, nr. 99, 1974, s. 95-139.
- Meindheim, Max:** *Die Reichsstädtische, besonders Nürnberger Söldnerwesen im 14. und 15. Jahrhundert*, 1889 (Regensburger Küchenvorräte bei dem Hussitenzug 1431).
- Mohgren, M.:** Die Vitalienbrüder und der Burgenbau im nördlichen Ostseeraum. I: **Bracker, Jörgen (Hrsg.):** *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos. Bd. I-II*, 1989, s. 626-633.
- Mortensen, Michael H.:** *Dansk artilleri indtil 1600*, 1999.
- Nesbitt, John W.:** The Rate of March of Crusading Armies in Europe. A Study and Computation. I: *Traditio* 19, 1963, s. 167-181; eller: **France, John (Ed.):** *Medieval Warfare 1000-1300*, 2006, s. 569-584.
- Olrik, Jørgen:** Tidsrummet 1241-1459. I: **la Cour, Wilhelm m.fl. (red.):** *Sønderjyllands Historie. Fremstillet for det danske Folk. II Bind: Tidsrummet 1241-c. 1600*, 1956, s. 82.
- Olsen, Rikke Agnete:** *Danske middelalderborge*, 2011.
- Panten, Albert A.:** Die Nordfriesen im Mittelalter. I: *Geschichte Nordfrieslands*, 1995, s. 59-108.
- Petersen, Viggo:** *Det gamle Åbenrå*, 1982.

- Potthoff, Heinz:** Der öffentliche Haushalt Hamburgs im 15. und 16. Jahrhundert. I: ZHG 16 (1911), S. 1-85.
- Poulsen, Bjørn:** Hertugdømmets dannelse 700-1544. I: **Schulz-Hansen, Hans; Henningsen, Lars N. (red.):** *Sønderjyllands Historie I. Indtil 1815*, 2008, s. 41-186.
- Poulsen, Bjørn:** Krise und Transformation im spätmittelalterlichen Herzogtum Schleswig: Zwischen Ost und West. I: **Becker-Christensen, Henrik; Lange, Ulrich (red.):** *Geschichte Schlesiens. Vom Frühen Mittelalter bis 1920*, 1998, s. 31-44.
- Poulsen, Bjørn:** Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder. I: **Ingesmann, Per; Jensen, Jens William (red.):** *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*, 2001, s. 44-77.
- Prietz, Malte:** *Kriegführung im Mittelalter. Handlungen, Erinnerungen, Bedeutungen* (Krieg in der Geschichte 32), 2006.
- Puhle, Mathias:** *Die Vitalienbrüder*, 1994.
- Purton, Peter:** *A History of the Late Medieval Siege: 1200-1500*, 2010.
- Rahlf, Thomas:** *Getreide in der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte vom 16. bis 18. Jahrhundert. Das Beispiel Köln im regionalen Vergleich*, 1996.
- Rathgen, Bernhard:** *Das Geschütz im Mittelalter, 1928*, (hrsg. von Volker Schmidtchen 1987).
- Redlich, Fritz:** Der Marketender. I: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Band XLI*, 1954, s. 227-252.
- Reincke, Heinrich:** Die alte Hamburger Stadtschuld der Hansezeit 1300-1563. I: **Brandt, Ahasver von; Koppe, Wilhelm (Hrsg.):** *Städtewesen und Bürgertum als Geschichtliche Kräfte. Gedächtnisschrift für Fritz Rörig*, 1953 s. 489-511.
- Reisner, Anders:** The Siege and Storm of Lindholmen During the Second Hanseatic War. I: **Atzbach, Rainer m. fl. (Ed.):** *Castles at War. Castles of the North I*, 2013, s. 203-316.
- Reuter, Rolf:** Verbrechen und Strafen nach altem lübischem Recht. I: *HGBll 61*, 1936, s. 221-240.
- Ruf, Fritz:** Die Suppe in der Geschichte der Ernährung. I: **Bitsch, Irmgard mfl. (Hrsg.):** *Essen und Trinken im Mittelalter und Neuzeit*, 1987, s. 165-182.
- Rumm-Kreuter, Doris:** Heizquellen, Kochgeschirre, Zubereitungstechniken und Garergebnisse mittelalterlicher Köche. I: **Bitsch, Irmgard m. fl. (Hrsg.):** *Essen und Trinken im Mittelalter und Neuzeit*, 1987, s. 227-244.
- Sander, Paul:** *Die Reichsstädtische Haushaltung Nürnbergs. Dargestellt auf Grund ihres Zustandes von 1431 bis 1440*, 1902.
- Scheurlen, Ute:** *Über Handel und Seeraub im 14' und 15' Jahrhundert an der ostfriesischen Küste*, 1974.
- Schmidtchen, Volker:** *Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister: Von den ersten Mauerbrechern des Spätmittelalters zur Belagerungsartillerie der Renaissance*, 1977. (1977a).
- Schmidtchen, Volker:** Riesengeschütze des 15. Jahrhunderts. Technische Höchstleistungen ihrer Zeit. I: *Technikgeschichte. Band 44, Nr. 3*, 1977, s. 213-237. (1977b)
- Schmidtchen, Volker:** *Kriegswesen im späten Mittelalter. Technik, Taktik, Theorie* (Acta Humaniora), Weinheim 1990.

- Schovsbo, Per Ole:** *Landtransport i Danmark: vogne og veje fra 1100 til 1800*, 2018.
- Schubert, Ernst:** *Essen und Trinken im Mittelalter*, 2010.
- Smith, Robert Douglas:** Investigating incendiary devices, I: *Middelaldercentrets nyhedsbrev* 2009 s. 19-23. (2009a)
- Smith, Kay Douglas:** *Medieval Gunpowder Research Group: Firepots and Firearrows*. Report Number 9, September 2009. (2009b).
- Seward, Desmond:** *Henry V as Warlord*, 1988.
- Showalter, Dennis E.:** Castle, Skill and Training. The Evolution of Cohesion in European Armies from the Middle Ages to the Sixteenth Century. I: *Journal of Military History*, 57 (1993), s. 407-430.
- Spencer, Dan:** The Provision of Artillery for the 1428 Expedition to France. I: (Ed.) **France, John; Rogers, Clifford J.; DeVries, Kelly:** *Journal of Medieval Military History*, Volume XIII, 2015, s. 179-192.
- W. Stieda:** Hansische Vereinbarungen über städtisches Gewerbe im 14. und 15. Jahrhundert. I: *Hgbll* 1886, s. 119f.
- Styrelsen for Dataforsyning og Effektivitet:** <https://sdfekort.dk/spatialmap>
- Thaysen, Kjartan Fester:** Kirke- og kongemagt i Sønderjylland 1330-1431. I: *Kirkehistoriske samlinger* 1992, s. 7-43.
- Techen, Friedrich:** Die Böttcher in den Wendischen Städten, besonders in Wismar. I: *Hgbll* 1925, S. 111.
- Tittmann, Wilfried:** Die Eltzer Büchsenpfeile von 1331/3. Korrigierte Fassung mit einem Nachtrag (Stand 2011); (Teil 1: Erstpublikation in „*Waffen- und Kostümkunde*, 36. Jg. 1994, s. 117 - 128) <https://www.ruhr-uni-bochum.de/technikhist/tittmann/7%20Buechsen-pfeile%20kurz.pdf> (hentet 27-2-2023).
- Tresp, Uwe:** *Söldner aus Böhmen. Im Dienst deutscher Fürsten – Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert. (Krieg in der Geschichte, Bd. 19)*, 2004.
- Unverhau, Henning:** Untersuchungen zur angeblichen Zerstörung Eckernfördes durch Erich von Pommern. I: *Jahrbuch Eckernförde* 1984, s. 73-84.
- Villads Jensen, Kurt:** Blider og belejringsmaskiner i Norden omkring 1200. I: **Bisgaard, Lars m.fl., (red.):** *Krig fra først til sidst. Festskrift til Knud J.V. Jespersen*, 2006, s. 59-74.
- Vemming, Peter:** *Casting and testing a 15. Century Bronze canon*. The Ho report no. 15, 2020. www.middelalderakademiet.dk/krudt-og-kanoner. (hentet 27-2-2023).
- Voigt, Christian:** Curd up der Lucht. Ein Söldnerführer des 15. Jahrhunderts. I *ZSHG* nr. 45, s. 329-340.
- Waitz, Georg:** *Schleswig-Holsteins Geschichte I-II*, 1851.
- Wiegmann, Günther:** Thesen und Fragen zur Nahrung und Tischkultur im Hanseraum. I: **Wiegmann, Günther; Mohrmann, Ruth-E. (Hrsg.):** *Nahrung und Tischkultur im Hanseraum*, 1996, s. 1-21.
- Witte, Jørgen:** *Aabenraa i højmiddelalderen. Livet i købstaden ca. 1230-1375*, 2019.
- Witthöft, Harald:** Mass- und Gewichtsnormen im hansischen Salthandel. I: *Hgbll* 95, 1977, s. 38-65.

- Witthöft, Harald:** *Umriss einer historischen Metrologie zum Nutzen der wirtschafts- und sozialgeschichtlichen Forschung. Maß und Gewicht in Stadt und Land Lüneburg, im Hanseraum und im Kurfürstentum/Königreich Hannover vom 13. bis zum 19. Jahrhundert.* (Vol. 1-2), 1979.
- Witthöft, Harald:** Struktur und Kapazität der Lüneburger Saline seit dem 12. Jahrhundert. I: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Nr. 63, 1976, s. 1-117.
- Witthöft, Harald:** Von Umgang mit Zahl und Zeit, Maß, Gewicht und Geld. Lüneburg und seine Saline im Mittelalter. I: **Holbach, Rudolf; Pauly, Michel (Hrsg.):** *Städtische Wirtschaft im Mittelalter. Festschrift für Frans Irsigler*, 2011, S. 333-354.
- Wolf, A.:** Flensburgs Belagerung im Jahre 1431. I: ZSHG 21, 1889, s. 235-264.
- Wolf, Thomas:** *Tragfähigkeiten, Ladungen und Maße im Schiffsverkehr der Hanse, vornehmlich im Spiegel Revaler Quellen.* (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte NF 31), 1986.
- Wolfe, Michael:** Siege Warfare and the Bonnes Villes of France during the Hundred Years War. I: **Corfis, Ivy A.; Wolfe, Michael (ed.):** *The Medieval City under Siege*, 1995, s. 49-66.
- Würdinger, Johannes:** *Kriegsgeschichte von Bayern, Franken, Pfalz und Schwaben von 1347-1506*, 2 Bände, 1. Band: *Kriegsgeschichte und Kriegswesen von 1347-1458*, 1868.
- Zeilinger, Gabriel:** *Lebensformen im Krieg. Eine Alltags- und Erfahrungsgeschichte des süddeutschen Städtekriegs 1449/50*, 2007 (VSWG-Beihefte, 196).
- Ziegler, Heinz:** Flüssigkeitsmaße, Fässer und Tonnen in Norddeutschland vom 14. bis 19. Jahrhundert. I: *Blätter für Deutsche Landesgeschichte* 113, 1977, s. 276-337.
- Zimmermann, Paul:** „Wilhelm der Ältere“. I: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 1897. [Onlinefassung]; URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd136198600.html> (hendet 20-9-2020).
- Ygil, Karin Hess:** *Mål, vægt og portionsstørrelser på fødevarer*. DTU Fødevareinstituttet, 2013. Findes også her: www.food.dtu.dk (hendet 20-9-2022).